



ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ  
ΒΕΡΟΙΑΣ

†200  
\*Αριθ. ελσ. 476

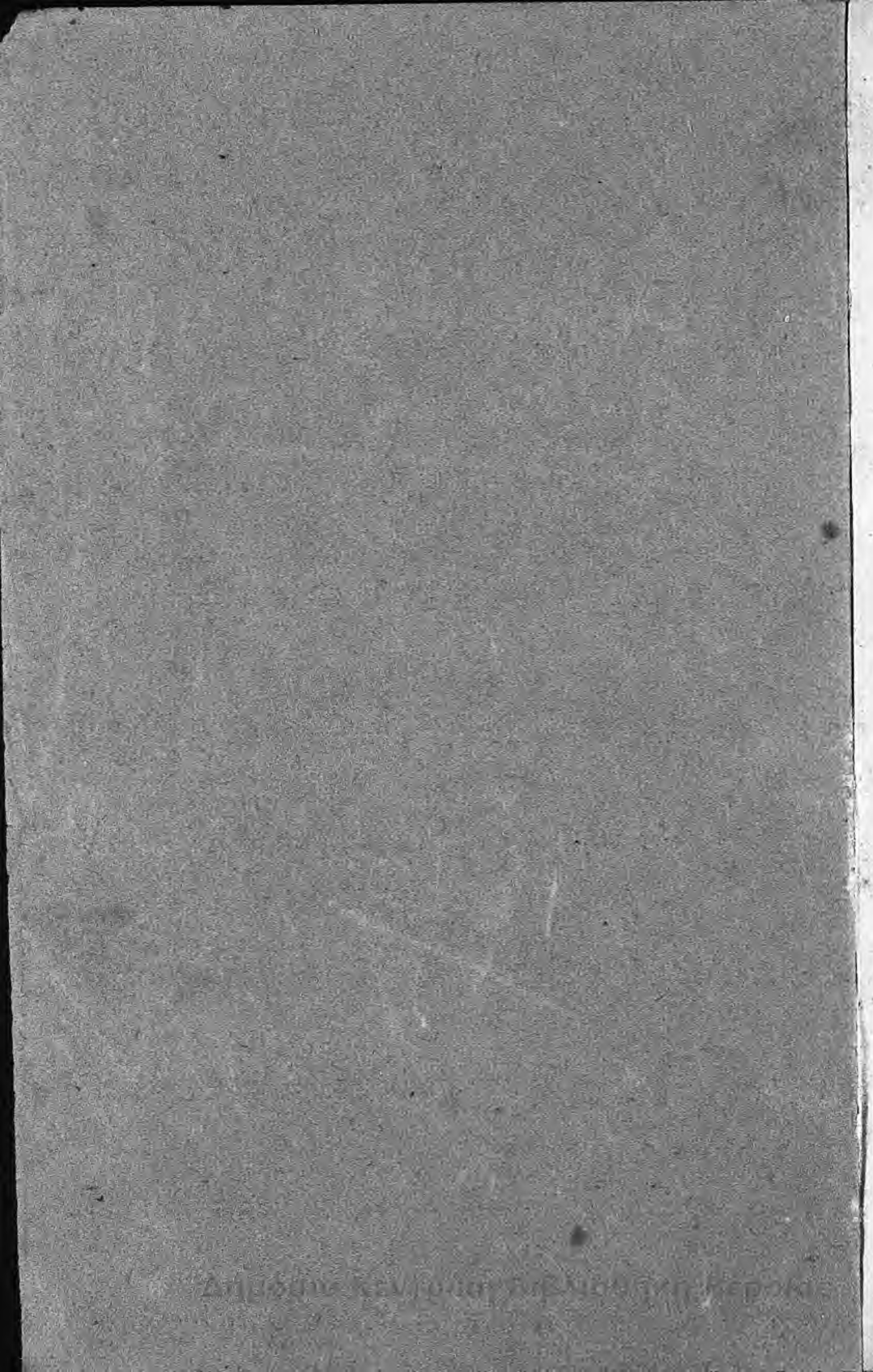
ΔΩΡΕΑ Χριστόδ. Π. Αθανασίου  
καρδικοί Γράμματα

GRVER-00233



Στοιχεία Ευφυ-  
γιας και Ιστορίας

1876





## Τῷ ἀναγνώστῃ.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῆς παρούσης Στοιχειώδους ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1874) προετάξαμεν τὸν ἀκόλουθον πρόλογον.

« Ὅτε πρὸ ἐνὸς ἔτους (1873) ἐξεδώκαμεν τὸ Δοκίμιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας χάριν τῶν περὶ τὴν θεολογίαν σπουδαζόντων, παρετήρησαν ἡμῖν πολλοὶ τῶν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων διαφόρων σχολείων, ὅτι ἤθελεν εἶναι καλὸν νὰ συνταχθῇ καὶ Στοιχειώδης τις ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας χάριν τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων· διότι πολλοὶ ἤρχισαν νὰ αἰσθάνωνται τὴν ἀνάγκην ἐν τοῖς σχολείοις παρὰ τῇ Ἱερᾷ Ἱστορίᾳ καὶ τῇ Ἱερᾷ Κατηχήσει νὰ διδάσκηται τοῖς νέοις καὶ στοιχειώδης τις ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἐν Τουρκίᾳ ἐν πολλοῖς γυμνασίοις καὶ σχολείοις διδάσκεται ἤδη αὕτη. Καὶ τοῦτο εἶναι λίαν ὀρθόν· διότι ὁ μαθητὴς ἀφοῦ διὰ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας μάθῃ τὸ περιεχόμενον τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, διὰ δὲ τῆς Κατηχήσεως στοιχειωδῶς τὰ δόγματα καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπως συμπληρώσῃ τὰς στοιχειώδεις ταύτας θρησκευτικὰς γνώσεις του, πρέπει ἀναγκαίως νὰ διδαχθῇ καὶ τὰ κυριώτερα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας. Τὰ περὶ τούτου πιστεύομεν, ὅτι θέλει λάβει ὑπ' ὄψιν τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως. Διὰ τί νὰ μὴ λάβωμεν καὶ κατὰ τοῦτο ὡς παράδειγμα τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς σχολείοις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπου ἀπὸ πολλοῦ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ τοῖς κατωτέροις σχολείοις διδάσκεται καὶ στοιχειώδης τις ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἢ ὡς παράρτημα τῆς Κατηχήσεως ἢ ὡς ἴδιον μάθημα;

Δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι κέκτηται τις τὰς ἐγκυκλίους, τὰς παντὶ εὖ ἡγμένῳ ἀναγκαίας γνώσεις, ὅταν ἀγνοῇ τὰ στοιχειωδέστερα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας, ὅταν ἀκούων π.δ.χ. διωγμοὺς, συνόδους, πατέρας, σχίσμα, παπισμὸν, ἰησουίτας, καὶ τὰ ὅμοια, μένη ἄφωνος, μηδὲν εἰδώς, ἢ ἀμυδροτάτας ἔχων περὶ αὐτῶν γνώσεις ἐξ ἄλλων μαθημάτων; Ὅπως προσφέρωμεν βοήθημά τι εἰς τὴν τοσοῦτον ἀναγκαίαν οὖσαν παράδοσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς τοὺς νέους τῶν σχολείων, συνετάξαμεν τὸ παρὸν ἔργον. Τεῖς μαθηταῖς τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῶν Γυμνασίων δύναται νὰ χρησιμεύσῃ (καὶ χρησιμεύει ἤδη πολλαχοῦ) καὶ τὸ ἡμέτερον Δοκίμιον.»

Τὴν ἐν τῷ προλόγῳ τούτῳ ὑποδεικνυσμένην χρησιμότητα τῆς διδασκαλίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐν τοῖς Γυμνασίοις πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐν αὐτοῖς διδομένης θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως συνομολογῆσαν καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, εἰσήγαγε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (1875) αὐτὴν ὡς ἐν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων τῶν Γυμνασίων, συστήσαν συνάμα καὶ τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 5207 ἐγκυκλίου του. Ἡ παροῦσα δευτέρα ἐκδοσις παρουσιάζεται εἰς τὸ κοινὸν ἐν πολλοῖς διωρθωμένη καὶ ἐπηυξημένη. Οὐδεὶς σχεδὸν παράγραφος ἔμεινε χωρὶς νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπὶ τὰ κρεῖττω ταύτην μεταβολήν. Οὕτω βελτιωθὲν τὸ ἔργον ἐλπίζομεν, ὅτι θέλει φανῇ χρησιμώτερον πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ.

# ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

### § 1.

Τί είναι ἐκκλησία καὶ τί ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία;

Ἐκκλησία σημαίνει κυρίως συνάθροισιν, ἄθροισμα. Ἐνταῦθα δ' ἐννοοῦμεν ἐκκλησίαν τὸ ἄθροισμα τῶν εἰς Χριστὸν ὡς τὸν Σωτῆρα αὐτῶν πιστευόντων ἢ τὸ σύνολον τῶν ἀναγνωρίζοντων αὐτὸν ὡς τὸν ἀρχηγὸν τῆς θρησκείας των. Ἐκκλησιαστικὴ δὲ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς ταύτης ἐκκλησίας, ἥτοι ἡ ἐκθεσις τῆς ἰδρύσεως, ἐξάπλωσεως, ἀναπτύξεως καὶ ἐν γένει τοῦ βίου τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δηλαδὴ ἱστορία ἐξετάζει, πῶς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς κηρύξας τὴν θρησκείαν του καὶ δι' αὐτῆς προσελκύσας περὶ ἑαυτὸν μαθητάς, ἵδρυσε τὴν ἐκκλησίαν· πῶς οἱ μαθηταὶ του διέδωκαν τὴν διδασκαλίαν του, ἣτις ἔπειτα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξηπλώθη, ὅπου σήμερον βλέπομεν αὐτὴν διαδεδομένην· πῶς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀνεπτύχθη ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ποῖαι αἱρέσεις ὡς ἐκ τούτου προῆλθον καὶ πῶς οἱ χριστιανοὶ ἐχωρίσθησαν εἰς τοσαύτας διακεκριμένας ἐκκλησίας, ὅποσας σήμερον βλέπομεν· ποῖοι ἐπίσημοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀνεφάνησαν κατὰ διαφόρους ἐποχάς·

πῶς ἐγίνετο ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησίας ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις καὶ ποίας μεταβολὰς κατὰ μικρὸν ὑπέστη τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα· πῶς ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἡ χριστιανικὴ λατρεῖα καὶ πῶς σήμερον ἔχει ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις· τέλος ὅποια ἦσαν τὰ ἥθη τῶν χριστιανῶν κατὰ διαφοροὺς ἐποχάς. Τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν διαίρουμένον εἰς τέσσαρας περιόδους. Α' εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου (1—313)· Β' ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ σχίσματος μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας (313—860)· Γ' ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860—1453) καὶ Δ' ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (1453—1875).

Σημ. Ὡς πηγὰὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν χρησιμεύουσιν ἡμῖν κυρίως τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν διαφόρων ἐποχῶν, ἰδίως δὲ διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων ἐννέα αἰώνων τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἅτινα ἐξεδόθησαν ἐσχάτως ὑπὸ Migne ἐν Παρίσι. (Patrologiæ cursus completus eccl. latinæ et græcæ Paris 1844—57. T. 241.) Ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορίων συνέγραψαν ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης, ὁ Σωζόμενος, ὁ Θεοδώρητος, ὁ Φιλοστόργιος, Θεόδωρος ὁ Ἀναγνώστης καὶ ὁ Εὐάγγελος. (Historiæ ecclesiasticæ Scriptores Græci ed. Beading. Cantabr. 1720). Τούτους συνεχίζουν οἱ λεγόμενοι βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ οὔτινες ὅμως γράφουσι μᾶλλον πολιτικὴν ἱστορίαν (500—1500 Corpus Scriptorum historiæ byzantinæ Bonn. 1828). Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων συνέγραψαν ἐκκλησιαστικὰς ἱστορίας ὁ Ἀθηνῶν Μελέτιος, ὁ Κορηγεὺς (ἐπιτομὴν τῆς τοῦ Μελετίου), ὁ καθηγητὴς τῆς Θεολογίας Κοκτογόρης καὶ ὁ Λύσκαρις. Πρὸς καὶ τὸ ἡμέτερον Δοκίμιον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἐκ τῶν ξένων ἀναφερόμεν ὡς ἀρίστους ἐκκλησιαστικοὺς ἱστορικοὺς τοὺς Γάλλους Φλερὺ καὶ Μάττερ, καὶ τοὺς Γερμανοὺς Νέαρδον, Γεϊζelere καὶ Χάτσε.

## ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α'.

*Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι  
τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου (1—515) (1).*

### § 2.

Τίς ἦτο ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ κόσμου κατὰ  
τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ;

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ τὸ  
μεγαλῆτερον μέρος τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου περιλαμβάνετο  
ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, ἡ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα μετὰ τῆς ἑλλη-  
νικῆς φιλολογίας ἦτο πανταχοῦ σχεδὸν διαδεδομένη. Ἡ ἠθικὴ  
καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις τῶν ἐθνικῶν λαῶν ἦτο οἰκτρά.  
Αἱ ἐθνικαὶ θρησκεῖαι ἤδη καθ' ἐξυτὰς θεωρούμεναι, ὡς  
θεοποιοῦσαι τὴν κτίσιν καὶ διδάσκουσαι τὴν λατρείαν ταύτης  
ἀντὶ τοῦ κτίσαντος, καὶ ὡς ἀποδίδουσαι τοῖς θεοῖς ἀτελείας  
καὶ ἀνθρώπινα πάθη, ἦσαν διαστροφὴ φανερά τῆς θρησκευτι-  
κῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀποπλάνησις μεγάλη, ἣτις  
ὡς ἐπακόλουθον εἶχε τὴν ἠθικὴν ἐξαχρείωσιν τῶν ἀνθρώ-  
πων· διότι κατὰ τὰς ἐννοίας, ἃς ἔχει τις περὶ Θεοῦ, μορφό-  
νει καὶ τὰς ἠθικάς αὐτοῦ ἐννοίας. Ὅταν λατρεύῃ τις θεοὺς  
διεφθαρμένους, δὲν δύναται νὰ ᾔναι αὐτὸς ἠθικός. Τὰ διὰ τῆς  
μυθολογίας ἀποδιδόμενα ἐγκλήματα εἰς τοὺς θεοὺς, ἐξηγνί-  
ζοντο τρόπον τινὰ εἰς τὰ ὅμματα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐθεω-

---

(1) Πηγαί. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων  
(παρὰ Migne), καὶ ἰδίως ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός Εὐσέβιος. Πράβλ.  
καὶ ἡμέτ. Δοκίμιον σελ. 15—90.

ροῦντο ὡς ἐπιτετραμμένα. Τοιαῦται ἦσαν καὶ αὐταὶ αἱ θρησκείαι τῶν ἐλλήνων καὶ τῶν ῥωμαίων, τῶν μᾶλλον πεπολιτισμένων ἐκ τῶν ἐθνικῶν λαῶν, (οὓς ἄλλως δικαίως διὰ τὴν φιλολογίαν αὐτῶν καὶ τὴν τέχνην ὡς κλασικοὺς θαυμάζομεν). Αἱ ἐθνικαὶ θρησκείαι ἀποβαλοῦσαι εἴ τι καλὸν ἀρχικῶς ἐκέκτηντο, εἶχον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὸν ὑπατον βαθμὸν διαφθορῇ, ἀφοῦ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις παραδ. χάριν καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες τῆς Ῥώμης, ἄνθρωποι ἀκολαστότατοι, ἐτιμῶντο μετὰ τὸν θάνατόν των ὡς θεοί. Ἡ δὲ ἐπὶ τῶν ἡθῶν ἐπιρροή τῶν θρησκειῶν ἦτο ἐπιβλαβεστάτη. Ἡ λατρεία πολλῶν θεῶν ἐγένετο δι' αἰσchrῶν πράξεων. Τὴν διαφθοράν τῶν ἐθνικῶν λαῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀποδεικνύουσι πρὸ πάντων τὰ συνήθη πρὸς τέρψιν τοῦ λαοῦ διδόμενα θεάματα τῶν μονομαχιῶν καὶ θηριομαχιῶν ἐν τοῖς ἀμφιθεάτροις, ἐν οἷς χιλιάδες πολλάκις ἀνθρώπων καταδίκων, δούλων ἢ αἰχμαλώτων ἀνῆλθῶς κατεσφάζοντο ἢ κατεσπαράσσοντο, ἢ ἀθλία κατάστασις τῶν δούλων, καὶ ἡ ἀνήκουστος ἔκλυσις τῶν ἱερῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, ἧτις ἐπήνεγκε τὸν ἐξευτελισμὸν τῆς γυναικός. Ἐν ᾧ δὲ οἱ λαοὶ ἐτέλουν οὕτως ἐν τῇ παχυλῇ ταύτῃ δεισιδαιμονίᾳ καὶ φοβερᾷ ἀνηθιχότητι, οἱ πεπαιδευμένοι ἢ ἡπίστουν καὶ ἡδιαφόρουν περὶ τῆς θρησκείας καὶ ἡθικῆς τῶν λαῶν, ἢ ἀνεζήτουν καθαρωτέραν τινὰ ἀλήθειαν. Πολλοὶ τῶν φιλοσόφων τούτων (καὶ μάλιστα ὁ Πυθαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ Στωϊκοὶ) ἀνυψώθησαν εἰς πολλὰς καθαρὰς ἐννοίας περὶ Θεοῦ, ψυχῆς καὶ ἀθανασίας, περὶ αὐτῶν δηλ. τῶν βάσεων τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἡθικῆς, καὶ ἐπολέμησαν τὴν πολυθειάν καὶ τοὺς μύθους αὐτῆς, ἀλλ' αἱ ἰδέαι των, μείνασαι κτῆμα ὀλίγων τινῶν μόνον πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἀναμορφώσωσι θρησκευτικῶς καὶ ἡθικῶς τὴν ἀρχαίαν κοινωνίαν. Ἡ ἀνάπλασις αὕτη, ἡ σωτηρία, ἐμελλε νὰ προέλθῃ ἄλλοθεν.

Οἱ Ἰουδαῖοι ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦντες, εὐρίσκοντο εἰς καλλιτέραν κατάστασιν ὑπὸ ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν· παρ' αὐτοῖς εἶχεν ἀναλάμψει τὸ ἀληθὲς τῆς θεογνωσίας φῶς, διότι διὰ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν καὶ θεοπνεύστων προφητῶν εἶχον διδαχθῆ τὴν θρησκείαν τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ἡ μωσαϊκὴ θρησκεία δὲν ἦτο ἡ τελεία ἀποκάλυψις τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας· ἦτο μόνον προπαρασκευὴ εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ ἀναφανῇ τελείαν θρησκείαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν προκατήγγειλαν οἱ προφῆται· ἐντεῦθεν αἱ ἐλλείψεις τῆς θρησκείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἰδίως ἡ παρ' αὐτῇ ἰδέα τοῦ Θεοῦ ὡς Θεοῦ μόνου τῶν Ἰσραηλιτῶν, Κυρίου, ὃν πρέπει ὡς δοῦλος ὁ ἄνθρωπος νὰ φοβῆται, αἱ αὐστηραὶ αὐτῆς διατάξεις καὶ ἡ ὕλική διὰ αἱματηρῶν θυσιῶν τελουμένη λατρεία αὐτῆς. Καθὼς δὲ αἱ ἐθνικαὶ, οὕτω καὶ ἡ μωσαϊκὴ θρησκεία ἐτέλει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν παρακμῇ, διαφθαρεῖσα καὶ παραμορφωθείσα ὑπὸ τῶν διδασκάλων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τῶν Φαρισαίων, διὰ νέων προσθηκῶν καὶ ἐξηγήσεων (\*). Οὕτως εἶχεν ὁ κόσμος ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς, ὅτε, ἐλθόντος τοῦ πληρώματος τῶν χρόνων, ἐπεφάνη ὁ Σωτὴρ, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἵνα ἰδρῦσῃ τὴν ἀληθεῖ θρησκείαν, ἥτις ἔμελλε διαδεδομένη εἰς τὸν κόσμον, νὰ ἀναγεννήσῃ ἠθικῶς αὐτόν.

### § 3.

Πῶς ἰδρῦθη διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία καὶ ποῦ διεδόθη τὸ πρῶτον;

Ἡ ἐκκλησία ἰδρῦθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ,

(\*) Τὰ περὶ τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας καὶ ἐν γένει τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ εὐρίσκει τις ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἱστορίᾳ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὅρα ἡμετέραν Ἱερὰν Ἱστορίαν τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἐν Ἀθήναις 1875.

ὅστις κατὰ τὴν Γραφὴν ἐγεννήθη ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου, εἶναι δὲ ὁ ἐνσαρκωθείς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὡς ἔτος τῆς γεννήσεως θεωρεῖται τὸ 750 ἀπὸ κτίσεως Ῥώμης. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκπληρῶν τὰς προφητείας τῶν ἀρχαίων προφητῶν καὶ ὡς ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐπαγγελθείς Μεσσίας παραστὰς, ὡς ὁποῖον κατέδειξεν αὐτὸν καὶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος τῶν προφητῶν Ἰωάννης ὁ βαπτιστής, ἀνύψωσε μὲν τὴν μωσαϊκὴν θρησκείαν εἰς τὴν δυνατὴν πνευματικὴν τελειότητα, ἐξήπλωσε δὲ τὴν ἀληθῆ ταύτην θεογνωσίαν διὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας του εἰς ἀπαντα τὸν κόσμον. Ἐμφανισθεὶς τὸ πρῶτον ἐν Γαλιλαίᾳ, ἤρχισεν ἐκεῖ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ, περιερχόμενος τὰς πόλεις καὶ κώμας, συνήθροισε δὲ πολλοὺς μαθητὰς περὶ ἑαυτὸν καὶ ἰδίως τοὺς δώδεκα τοὺς ἀποστόλους κληθέντας. Τὰ ὀνόματα τῶν ἀποστόλων τούτων εἶναι· Ἀνδρέας καὶ Πέτρος, Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης, Ματθαῖος, Θωμᾶς, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος, Ἰάκωβος ὁ τοῦ Ἀλφαίου καὶ Ἰούδας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, Σίμων ὁ ζηλωτὴς καὶ Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης. Τὸ πλῆθος συνέρree προθύμως πρὸς αὐτὸν, ἐκπληττόμενον οὐ μόνον ὑπὸ τῆς διδασκαλίας του ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἔργων του· διότι ἐθεράπευε τοὺς νοσούντας, κωφοὺς ἐποίει νὰ ἀκούωσι, τυφλοὺς νὰ βλέπωσι, λεπροὺς νὰ ᾔναι καθαροί, χωλοὺς νὰ περιπατῶσι, καὶ ἄλλα ὅμοια ἐποίει θαύματα, ὧν πλήρη εἶναι τὰ εὐαγγέλια, τὰ τὸν βίον αὐτοῦ διηγούμενα. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀνύψωσε τὴν θρησκείαν εἰς τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀξίαν, εἶναι δὲ ἡ καθαρωτάτη ἀποκάλυψις καὶ διατύπωσις τῆς θρησκείας. Ὁ Θεὸς εἶναι, ἐδίδασκε, πατὴρ πάντων τῶν ἀνθρώπων, οὐ μόνον τῶν Ἰσραηλιτῶν· οἱ δὲ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους, προωρισμένοι διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης νὰ ἀποτελέσωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, πνευματικὴ πρέπει νὰ ᾔναι καὶ ἡ λατρεία αὐτοῦ. Ἡ

πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη πρέπει νὰ ᾔηται ἀληθῆς, οὐχὶ δὲ, ὅπως ἡ τῶν Φαρισαίων, κατὰ τὸ φαινόμενον. Διὰ τοῦτο ἔλεγεν, ὅτι δὲν θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὁ λέγων Κύριε, Κύριε, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ ἐν οὐρανοῖς πατρός. Καὶ ἡ προσευχὴ πρέπει νὰ γίνηται ἀπὸ καρδίας, οὐχὶ κατὰ τύπον· ὁ θέλων ἀληθῶς νὰ προσευχηθῇ, εἰσέρχεται εἰς τὸ μᾶλλον ἀπόκρυφον μέρος τοῦ οἴκου του, καὶ ἀναπέμπει τὴν δέησίν του πρὸς τὸν Θεόν, δὲν προσεύχεται ὅπως ἐπιδειχθῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καθὼς ἔπραττον οἱ Φαρισαῖοι. Ὅμοίως καὶ ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη πρέπει νὰ ᾔηται εἰλικρινής, οὐχὶ πρὸς ἐπίδειξιν, ἐκτεινομένη ἐπὶ πάντας καὶ ἐπ' αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς. Ἡ ἀριστερά, ἔλεγεν, ἅς μὴ γνωρίζῃ τί ποιεῖ ἡ δεξιὰ. Πάντες οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ᾔηται ἀντικείμενα τῆς ἀγάπης ἡμῶν, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ ἡμῶν. Τότε εἴμεθα ἀξιοὶ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὁμοιάζομεν αὐτῷ, ὅστις ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Πρὸς τὴν ἡθικὴν ταύτην τελειότητα τοῦ Θεοῦ πρέπει πάντες νὰ σπεύδωμεν. Ἡ μετάνοια καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ὡς τὸν σωτῆρα πίστις, δι' ἧς μεταδίδεται τῷ πιστεύοντι τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ, εἶναι ἡ ὁδὸς πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὸν Θεόν καὶ πρὸς σωτηρίαν. Καθόλου εἰπεῖν διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου ἐπολεμήθη ἡ εἰς ἐξωτερικοὺς τύπους περιοριζομένη εὐσεβεία καὶ ἡ ἡθικὴ τῶν φαρισαίων, ἡ δὲ μωσαϊκὴ ὀρησκειὰ ἀπεπνευματίσθη καὶ προσέλαβε καθολικὸν παγκόσμιον χαρακτήρα. Διὰ τοῦτο ἡ μωσαϊκὴ ὀρησκειὰ ἐμελλε τοῦ λοιποῦ νὰ καταργηθῇ. Ἐν τῇ μελλούσῃ κρίσει ἕκαστος μέλλει νὰ κριθῇ κατὰ τὰς πράξεις του. Δὲν ἐδίδαξε δὲ μόνον ὁ Κύριος τὴν τελείαν ταύτην ὀρησκειάν, ἀλλὰ παρέστησε καὶ ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ζῶσαν. Ὁ βίος του ἵσταται ὡς ἀνέφικτον πρότυπον τῆς καθαρωτάτης εὐσεβείας καὶ ἡθικῆς. Ἐνεκα τῆς διδασκαλίας του ταύτης μετὰ μόλις τριετὴ ἐνέργειαν καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ

καὶ διὰ προδοσίας τοῦ Ἰούδα συλληφθεὶς, ἀφοῦ πρὸ μικροῦ παρέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ τὸ κυριακὸν κληθὲν δεῖπνον, κατεδικάσθη εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θάνατον, περὶ τὸ 33 ἔτος τῆς ἡλικίας του, ὡς ψευδῆς δῆθεν Μεσσίας καὶ ἑαυτὸν Υἱὸν Θεοῦ ποιῶν. Τὸν θάνατον αὐτοῦ θεωρεῖ ἡ γραφὴ ὡς θυσίαν, ἣν προσέφερε τῷ Θεῷ ὑπὲρ τοῦ ἁμαρτωλοῦ κόσμου, ὡς τὸ μέσον, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος κατηλλάγη τῷ Θεῷ. Ὁ τάφος δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατήσῃ τὸν δόντα τῷ κόσμῳ τὴν ζωὴν. Τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον ἀνέστη. Μετὰ τῆς πίστεως δὲ εἰς τὴν ἀνάστασιν ἐξεληθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἐκήρυξαν τὸ εὐαγγέλιον, τὴν καλὴν δηλ. ἀγγελίαν περὶ τῆς ἐλευσεως τοῦ Σωτῆρος, περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, διδάσκοντες τοὺς πιστεύοντας νὰ τηρῶσι πάντα ὅσα ἐνετείλατο αὐτοῖς, καὶ βαπτίζοντες εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος.

Διὰ τοῦ Κυρίου ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος τῆς ἐκκλησίας, ἐφ' οὗ ὠκοδόμησαν οἱ ἀπόστολοι τὸ οἰκοδόμημα αὐτῆς. Οἱ ἀπόστολοι ἤρξαντο τοῦ ἔργου τοῦ κηρύγματος τῇ πεντηκοστῇ τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου (τῷ 33 μ. Χ.), καθ' ἣν ἡμέραν ἐπιφοιτήσαν ἐπ' αὐτοὺς τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐνέπλησεν αὐτοὺς θάρρους καὶ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς νέας πίστεως. Ἡ πρώτη ἐκκλησία συνέστη ἐκ τῶν πιστευσάντων ἐν Ἱεροσολύμοις διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἰακώβου, τοῦ πρώτου γενομένου ἐπισκόπου τῆς πόλεως ταύτης. Ἐκεῖθεν δὲ ἤρχισε τὸ εὐαγγέλιον νὰ διαδίδηται εἰς ἅπασαν τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν, ἀφ' οὔτου ἔνεκα διωγμοῦ τινος, καθ' ὃν ἐμαρτύρησε πρῶτος ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ὁ Στέφανος (36 μ. Χ.), διεσκορπίσθησαν οἱ ἀδελφοί. Ἐν Ἀντιοχείᾳ συνέστη ἡ πρώτη ἐκκλησία ἐξ ἐπιστρεψάντων ἐθνικῶν, ἐκεῖ δὲ ἐκλήθησαν οἱ μαθηταὶ τῶν ἀποστόλων τὸ πρῶτον χριστιανοί. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀποστόλων ἀπέθανον ἐν τῷ κηρύγματι τὸν μαρτυρικόν

θάνατον. Εἰς τοὺς ἀποστόλους τούτους συνηριθμήθη μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Παῦλος, ὁ πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς του Σαῦλος καλούμενος, ὅστις ἐνῶ πρότερον ἦτο πολέμιος τοῦ εὐαγγελίου ἐκ ζήλου φαρισαϊκοῦ καὶ κατεδίωκε τὴν ἐκκλησίαν, αἵφνης κληθεὶς παρὰ τοῦ Κυρίου ἐνῶ μετέβαινεν εἰς Δαμασκὸν πρὸς καταδίωξιν τῶν ἀδελφῶν, ἐγένετο ἀπόστολος (37 μ. Χ.) καὶ εἰργάσθη μετὰ μεγάλου ζήλου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς νέας πίστεως. Ἐνήργει δὲ ὑπὲρ αὐτῆς διὰ διαφόρων ἀποστολικῶν πορειῶν, καθ' ἃς ἦλθεν εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἑλλάδα (ἦλθε καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐκήρυξεν ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ εἰς τὴν Κόρινθον), καὶ διὰ τῶν ἐπιστολῶν του. Ἀπέθανε δὲ καὶ αὐτὸς μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Ῥώμῃ (68 μ. Χ.). Τοιουτοτρόπως διὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων ἰδρύθη καὶ διεδόθη τὸ πρῶτον ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία (\*).

#### § 4.

Ποῦ ἐξηπλώθη μετὰ ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς καὶ πρὸς τίνας δυσχερείας ἐπάλαισεν ἡ ἐξάπλωσίς του;

Τὸ ἔργον τῶν ἀποστόλων ἐξηκολούθησαν οἱ μαθηταὶ αὐτῶν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐν γένει, ἐντὸς δὲ βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος ἦτο ἐξηπλωμένος ὁ χριστιανισμὸς εἰς ἅπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος ὑπῆρχον πλῆθος ἐκκλησιῶν ἐν Ἀσίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Αἰγύπτῳ, Ἀφρικῇ ἐν γένει, Θράκῃ, Μακεδονίᾳ, Ἑλλάδι, Ἰταλίᾳ, Γαλλίᾳ, Ἰσπανίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος τὸ μεγαλῆτερον μέρος τῶν κατοίκων τοῦ Ῥωμαϊκοῦ

(\*) Τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων ἐκθέτει κατὰ πλάτος ἡ Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

κράτους ἦσαν χριστιανοί. Ἀλλὰ μηδεὶς ἄς φαντασθῇ, ὅτι ἡ ἐξάπλωσις αὕτη ἐγένετο εὐκόλως καὶ ἄνευ ἀγώνων. Ὑπῆρχον μὲν εὐμενεῖς τινες περιστάσεις εἰς τὴν ἐξάπλωσιν ταύτην, ἰδίως ἡ ἔνωσις παντὸς σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου διὰ τῶν ῥωμαίων καὶ ἡ γενικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ πόσα ὑπῆρχον ἐτέρωθεν μεγάλα προσκόμματα! Ἡ ἀρχαία κοινωνία ἔπρεπε νὰ λησμονήσῃ πάσας τὰς παραδόσεις τῆς, ὁλόκληρον τὸν πρότερον βίον τῆς, ἵνα ἀσπασθῇ τὴν νέαν πίστιν, ἥτις ἠξίου τὰ πάντα νὰ μεταβάλῃ καὶ νὰ στηρίξῃ τὸ κοινωνικὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ νέων βάσεων. Οἱ ἄρχοντες τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, πρῶτοι οἱ αὐτοκράτορες, ὑποπτεύοντο τοὺς χριστιανούς, διότι ἐπολέμουν τὴν ἐπικρατοῦσαν τοῦ κράτους θρησκείαν· οἱ φιλόσοφοι ἐθεώρουν ἀνάξιον ἑαυτῶν καὶ τῆς ὅλης ἀρχαίας ἐθνικῆς σοφίας, τὴν ἀντεπροσώπευον, νὰ δώσωσι προσοχὴν εἰς τὴν ἐκ τῆς Ἰουδαίας ἐρχομένην νέαν σοφίαν· οἱ ἱερεῖς ἔβλεπον διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ προσβαλλόμενα τὰ συμφέροντα αὐτῶν· ὁ ἐθνικὸς τέλος λαὸς ἔτρεφε περὶ τῶν χριστιανῶν διαφόρους μωρὰς προλήψεις, καὶ τοῦτο διότι οἱ χριστιανοὶ ἕνεκα τῶν διωγμῶν ἠναγκάζοντο νὰ κρύπτωσι τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν λατρείαν αὐτῶν ἀπὸ τῶν ὁμμάτων τῶν ἐθνικῶν. Πόσον ἀνόητα περὶ τῶν χριστιανῶν ἐφρόνουν οἱ ἐθνικοὶ ὄχλοι, δεικνύει καὶ τοῦτο μόνον, ὅτι ἐνόμιζον αὐτοὺς ὡς ἀθέους, διότι δὲν ἔβλεπον εἰδῶλα εἰς τοὺς τόπους τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν συναθροίσεων! Ἐπειδὴ δὲ ἀπέφευγον τὰς διασκεδάσεις τῶν ἐθνικῶν τὰς μετὰ μεγάλῃς ἀνηθικότητος συνδεδεμένας καὶ ἐτέλουν τὰ τῆς λατρείας τῶν ἐν τῷ κρυπτῷ, ἐνόμιζον αὐτοὺς μισανθρώπους καὶ ὡς τελοῦντας κατὰ τὸν καιρὸν τῆς λατρείας ἀθεμιτουργίας, ἢ ἐφρόνουν, ὅτι ἐν τῷ κρυπτῷ ἐποίουν συνωμοσίας κατὰ τῶν καθεστώτων! Ἐνεκα πάντων τῶν λόγων τούτων δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι σφοδροὶ ἠγείροντο πολλὰ-

χίς κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί. Εἰς τὰ προσκόμματα ταῦτα προσετίθετο καὶ ἡ ἀντίπραξις τῶν πανταχοῦ ἔκτοτε ἐξηπλωμένων Ἰουδαίων, οἵτινες ἀπεσρέφοντο τοὺς χριστιανούς, θεωροῦντες αὐτοὺς ὡς ἀποστάτας ἀπὸ τῆς πατροπαράδοτου μωσαϊκῆς θρησκείας. Καὶ ὁμῶς κατὰ πάντων τούτων τῶν προσκομμάτων ἐθριάμβευσεν ὁ χριστιανισμός, διότι εἶχε τὴν παρὰ Θεοῦ εὐλογίαν, ὅστις πάντοτε στέφει διὰ τῆς ὀριστικῆς νίκης τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ἀγαθόν.

### § 5.

Τίνες εἶναι οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί;

Εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι διὰ τοὺς λόγους, οὓς ἐκεῖ ἀνεφέραμεν, σφοδροὶ πολλάκις ἠγέρθησαν κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί. Οἱ διωγμοὶ οὗτοι διαρκέσαντες ἐπὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας, προήρχοντο συνήθως ἐκ δύο μερῶν, ἡ δηλαδὴ ἐκ τοῦ λαοῦ, ὅστις ἐθεώρει τοὺς χριστιανούς ὡς ἀσεβεῖς, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς ἀποδίδων τὰ κοινὰ δυσυχήματα, οἷον σεισμούς, λοιμούς, λιμούς καὶ τὰ τοιαῦτα, πεμπόμενα δὴθεν παρὰ τῶν ἔνεκα αὐτῶν παρωργισμένων θεῶν, ἐξηγείρετο κατ' αὐτῶν, ἢ ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες ἐνόμιζον, ὅτι ἔπρεπε νὰ περισταλῇ καὶ καταπνιγῇ εἰ δυνατόν θρησκεία, ἣτις ἠπείλει νὰ κατασφρέψῃ τὴν ἀρχαίαν ἐθνικὴν θρησκείαν, μεθ' ἧς συνεδέοντο οἱ θεσμοὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Ἀριθμοῦσι δέκα τοιούτους διωγμούς. Οἱ σφοδρότεροι ἐξ αὐτῶν συνέβησαν ἐπὶ τῶν ἐξῆς αὐτοκρατόρων. Ἐπὶ τοῦ Νέρωνος (64). Ὁ ὦμος οὗτος καὶ διὰ τὴν ἀπανθρωπίαν αὐτοῦ διαβόητος αὐτοκράτωρ διατάξας νὰ πυρπολήσῃ μέρος τῆς Ῥώμης, ἵνα λάβῃ εἰκόνα τινὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἰλίου, καὶ θέλων νὰ ἀποσοβῇσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ πᾶσαν ὑπόψιν, ἀπέδωκε τοῖς κοινῶς μιση-

τοῖς χριστιανοῖς τὴν ἐνοχὴν τῆς πυρπολήσεως. Οἱ χριστιανοὶ συνελαμβάνοντο καὶ διὰ τῶν ἀπανθρωποτέρων τρόπων ἐθανατοῦντο. Πολλοὶ αὐτῶν ἐνραπτόμενοι εἰς δέρματα ζώων, ἐρρίπτοντο εἰς βορὰν τῶν θηρίων ἐν τοῖς ἀμφιθεάτροις, ἄλλοι δὲ, ἀλειφόμενοι διὰ πίσεως, ἠνάπτοντο καὶ οὕτω καίόμενοι ἐχρησίμευον, ἵνα φωτίζωσι τοὺς κήπους καὶ τὰς ὁδοὺς τῆς Ῥώμης, ὅπου διεσχέδαζεν ὁ ῥωμαϊκὸς λαός! Ἐπὶ Νέρωνος ἐμαρτύρησαν ἐν Ῥώμῃ καὶ οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος. Ὁ τρόμος, ὃν ἐνέπνευσεν ἡ καταδιώξις αὕτη τοῦ Νέρωνος ὑπῆρξε παρὰ τοῖς χριστιανοῖς τοσοῦτος, ὥστε μετὰ τὸν θάνατόν του δὲν παρεδέχοντο, ὅτι πράγματι ἀπέθανεν, ἀλλ' ἐπίστευον, ὅτι ὢν κεκρυμμένος εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας, ἔμελλε νὰ ἐπανεέλθῃ ἀπὸ τοῦ Εὐφράτου ὡς ἀντίχριστος καὶ νὰ καταδιώξῃ πάλιν τὴν ἐκκλησίαν. Ἐπὶ Τραϊανοῦ (117) ὥρίσθη οἱ χριστιανοὶ νὰ καταδιώκωνται, κατηγορούμενοι τακτικῶς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἐπὶ παραβάσει τῶν κατὰ τῶν ἀπηγορευμένων ἐταιριῶν νόμων. Ἐπ' αὐτοῦ ἐμαρτύρησεν ὁ Ἀντισοχρίας Ἰγνάτιος, ὅστις ἀχθεὶς εἰς Ῥώμην, ἐρρίφθη εἰς βορὰν τῶν ἀγρίων θηρίων. Ὁ Ἰγνάτιος προσέφερεν ἑαυτὸν τοσοῦτον προθύμως εἰς τὸ μαρτύριον, ὥστε γράφων πρὸς τοὺς ῥωμαίους χριστιανούς, παρεκάλει αὐτοὺς νὰ μὴ προσπαθήσωσι νὰ ἐμποδίσωσιν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (180) οἱ διώχται τῶν χριστιανῶν ἐπενόησαν τὰ φοβερώτερα βασανιστήρια κατ' αὐτῶν. Δὲν εἶναι δὲ ἀνεξήγητον, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄλλως σοφοῦ τούτου αὐτοκράτορος καταδιώχθησαν οἱ χριστιανοί, διότι πλεῖστοι σοφοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἠγνόουν τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, μὴ δυνάμενοι νὰ παραδεχθῶσιν, ὅτι ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἡδύνατο νὰ προέλθῃ τι καλόν. Ἐπὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἐμαρτύρησαν ὁ Ἰουστίνος, ὁ Πολύκαρπος καὶ ὁ Εἰρηναῖος. Ἐπὶ Σεπτημίου Σευήρου (202) ἐν ἀρχῇ τοῦ Γ' αἰῶνος ἀπηγορεύθη ῥητῶς ἐπὶ ποινῇ θανάτου τὸ ἀσπάζε-

σθαι τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Τότε ἀπέθανε μαρτυρικόν θάνατον ὁ πατήρ τοῦ Ὁριγένους Λεωνίδας. Ὁ ἐπὶ Δεσίου διωγμός (251) κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰῶνος ὑπερέβη κατὰ τὴν σφοδρότητα πάντας τοὺς προτέρους, διότι ἐνῶ πρότερον οἱ διωγμοὶ ἐγίνοντο τυχαίως καὶ ἀπρομελετήτως, ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος νομίζων, ὅτι ἡ πτώσις τοῦ ῥωμαϊκοῦ μεγαλείου προῆλθεν ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς θρησκείας, τῆς κυρίως ἐκ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ προσελθούσης, καὶ ἐλπίζων, ὅτι ἀνορθῶν τὴν ἐθνικὴν ῥωμαϊκὴν θρησκείαν, ἤθελεν ἐπαναφέρει τὴν ἀρχαίαν τῆς Ῥώμης δόξαν, πρῶτος συνέλαβε τὸ σχέδιον διὰ γενικοῦ διωγμοῦ νὰ ἐξαλείψῃ ἐντελῶς τὸ ὄνομα τῶν χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο ἀναζητούμενοι νῦν οὗτοι παρὰ τῶν ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν, ἠναγκάζοντο νὰ θύωσι καὶ νὰ προσφέρωσι θυμίαμα τοῖς θεοῖς, ἢ νὰ παραδίδωσι τὰς ἀγίας Γραφὰς ἵνα καῶσιν, ἢ νὰ ἀποπτύωσι τὸν χριστιανισμόν διὰ λιθέλλων, ἄλλως ἐτιμωροῦντο διὰ τοῦ θανάτου. Ἄλλ' ὁ εὐσεβὴς ἡρωϊσμός τῶν χριστιανῶν ὑπερενίκησε τὴν θείαν συναρωγὴν καὶ τὸν διωγμὸν τοῦτον. Ὁμοίους, γενικοὺς, προεσχεδιασμένους καὶ καταστρεπτικωτάτους διωγμοὺς ἔνεκα τῶν αὐτῶν λόγων κινήθοντας ὑπέστησαν οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Γάλλου Οὐαλεριανοῦ, Διοκλητιανοῦ, Μαξιμιανοῦ, Γαλερίου καὶ Μαξιμίνου. Μεταξὺ τῶν θυμάτων τῶν τελευταίων τούτων διωγμῶν ἦσαν ὁ Κυπριανός, ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ ὁ ἅγιος Γεώργιος. Καὶ πάλιν οἱ χριστιανοὶ ἀνεζητοῦντο καὶ ἠναγκάζοντο ἐπὶ ποινῇ θανάτου νὰ ἐξομνύωσι τὴν θρησκείαν των, θύοντες συνάμα τοῖς θεοῖς. Αἱ ἅγιοι Γραφαὶ ἐκαίοντο· αἱ ἐκκλησίαι ἀνεσκάπτοντο· οἱ κληρικοὶ δὲ πρὸ πάντων ἔπιπτον θύματα τῆς λύσεως τῶν διωκτῶν. Κατὰ πάντας τοὺς διωγμοὺς τούτους ἀνέπτυξαν οἱ χριστιανοὶ, ὑπὸ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ λατρείαν ἐμπνεόμενοι, ὑπεράνθρωπον ἀληθῶς θάρρος, τὸ ὁποῖον ἐκίνει καὶ αὐτῶν τῶν ἐ-

θνικῶν διωκτῶν των τὸν θαυμασμόν. Αὐτοὶ οἱ βασανισαί των πολλάκις ὑπὸ τοῦ θάρρους τούτου ἐκπληττόμενοι, ἐκήρυττον ἑαυτοὺς χριστιανοὺς καὶ συναπέθνησκον καὶ αὐτοὶ ὡς μάρτυρες. Καὶ τὸ θάρρος τοῦτο ἐδείκνυον οὐ μόνον ἄνδρες ἀλλὰ καὶ γυναῖκες καὶ νεαραὶ πολλάκις παρθένοι καὶ παῖδες. Ἦναγκάζοντο δὲ κατὰ τοὺς διωγμοὺς τούτους οἱ χριστιανοὶ νὰ φεύγωσι καὶ νὰ κρύπτονται ἐν ἐρήμοις καὶ ἐν σπηλαίοις, καὶ ἐκεῖ νὰ τελῶσι τὰ τῆς θρησκείας των. Ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς Ἰταλίας κατέφευγον ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν εἰς τὰς ὑπογείους κατακόμβας, ὅπου καὶ σήμερον σώζεται πλῆθὺς τάφων χριστιανῶν μαρτύρων. Διὰ τοιούτων θυσιῶν ἐνίκησεν ἐπὶ τέλους ὁ χριστιανισμός. Ἡ ἐξωτερικὴ βία δὲν ἠδυνήθη νὰ καταβάλλῃ ἐσωτερικὰς πεποιθήσεις, τούναντίον μάλιστα ἐκράτυνεν αὐτάς. Οἱ διωγμοὶ ἔπαυσαν ἐπὶ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅστις μετὰ τοῦ συναυτοκράτορος αὐτοῦ Λικινίου ἐξέδωκε τῷ 313 νόμον περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, καθ' ὃν καὶ οἱ χριστιανοὶ, καθὼς καὶ πασῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν οἱ ὁπαδοί, ἠδύναντο νὰ ἀσχῶσιν ἐλευθέρως τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐκκληρονόμησε τὴν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ταύτην εὐμένειαν ἀπὸ τε τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Κωνσταντίου, ὅστις ἐνῶ ἐν τῇ ἀνατολῇ κατεδιώκοντο ἔτι οἱ χριστιανοὶ εἶχεν ὡς καῖσαρ καὶ αὐτοκράτωρ παράσχει τοῖς ἐν Γαλλίᾳ χριστιανοῖς, ὅπου ἤρχεν, εἰρήνην, τιμῶν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ ἀπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, τῆς εὐσεβοῦς Ἑλένης. Ἐλέγετο δὲ, ὅτι τὸν χριστιανισμόν ἔγνω νὰ προστατεύσῃ, ἀφ' ὅτου καὶ ἐν τινι πρὸς τὸν στασιαστὴν Μαξέντιον μάχῃ παρὰ τὴν Ῥώμην εἶδεν ἐν οὐρανῷ τὸ σημεῖον τοῦ ζαυροῦ μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς « Ἐν τούτῳ νίκα ! » Οἱ στρατοὶ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του εἶχον ἐπὶ κορυφῆς τῶν σημαίων αὐτῶν τὸν σταυρὸν (λάβαρον).

Οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ

καταστρέψωσι τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, τοῦναντίον μάλιστα συνέτειναν εἰς τὸ νὰ θαυματοῦν καὶ ἐξαπλωθῇ ἔτι μᾶλλον ὁ χριστιανισμός, ἐνῶ συνάμα συνέβαλον εἰς τὸ νὰ ὑψώσωσι τὸ φρόνημα τῶν χριστιανῶν, νὰ ἐμπνεύσωσιν αὐτοῖς μεγαλότερον πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ζῆλον, καὶ νὰ ἀναβιβάσωσι τὸν βίον αὐτῶν εἰς ἔτι μεγαλότεραν καθαρότητα· διότι καθὼς τὸ πῦρ καθαρίζει τὸν σίδηρον, οὕτως ἡ θλίψις τὰς ψυχάς. Ἐπὶ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἡ πλάστιγξ ἔκλινεν ὀριστικῶς ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἀπὸ καταδιωκομένης ἀποβαίνει ἔκτοτε ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει θρησκεία, ἐνῶ ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦτο μόνον ἀνεκτὴ ἢ κατεδιώκετο, ἕως οὗ ἐξέλιπεν ἐντελῶς.

## § 6.

Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ διδασκαλία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ;

Τὸν πυρῆνα τῶν λαῶν τῶν ἀσπασθέντων τὸν χριστιανισμόν ἀπετέλεσαν, ὡς εἶδομεν, οἱ Ἕλληνες, οἱ τὸν ἑλληνισμόν ἀπὸ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου παραδεχθέντες λαοὶ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ ῥωμαῖοι, λαοὶ δηλ. παρ' οἷς ἡ παιδεία ἤχμαζε, διάφοροι δὲ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ διέπρεπον, ἰδίως ἐν Ἀθήναις, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν Ῥώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἦτο δυνατόν τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως νὰ μὴ ἐρευνηθῇ καὶ νὰ μὴ ἀναπτυχθῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ; Οἱ σοφώτεροι ἐκ τῶν χριστιανῶν ἐσπούδαζον νὰ παραβάλλωσι τὸν χριστιανισμόν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων, καὶ ἐκλέγοντες ἐκ τούτων πᾶν ὅ,τι συνῆδεν αὐτῷ, νὰ συνδυάζωσιν αὐτὸ μετὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καὶ οὕτω νὰ ἀναπτύσωσι ταύτην καὶ ἀνυψώσιν εἰς χριστιανικόν τι φιλοσοφικὸν σύστημα. Ἐκ πάν-

των δὲ τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συστημάτων ἐπρωτίμων οἱ ἀρχαῖοι οὗτοι χριστιανοὶ σοφοὶ τὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς τὸ συμφωνότερον πρὸς τὸν χριστιανισμόν, διότι καὶ τὴν ἐνότητα καὶ προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ ἀπεδέχετο καὶ τὴν πνευματικότητα τῆς ψυχῆς, καὶ τὴν ἀθανασίαν αὐτῆς, ὡς σκοπὸν δὲ τοῦ ἀνθρώπου τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν ἐκήρυττεν. Οὕτως εὐρίσκομεν τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀνεπτυγμένην καὶ ἐπιστημονικῶς μεμορφωμένην παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι, τοὺς ὁποίους τιμητικῶς πατέρας ἐκάλεσαν, καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς ἀλεξανδρινοῖς θεολόγοις Κλήμεντι καὶ Ὡριγένει.

Δὲν ἦτο ὁμως πάντοτε ἀκίνδυνος ἡ ἐπιστημονικὴ αὕτη ἐργασία, διότι πολλοὶ τῶν πεπαιδευμένων τούτων χριστιανῶν ἀνευσυνειδήσεως τούτου ἀνεμίγνυον πολλάκις μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ δοξασίας ὅλως ξένας καὶ ἀπαδούσας αὐτῷ. Ὅσοι ἐν τῇ ἀναμίξει ταύτῃ διέστρεφον ἐντελῶς τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπεκηρύττοντο ὡς αἰρετικοὶ καὶ ἀπεκλείοντο ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας. Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν οἱ γνωστικοὶ κληθέντες, οἵτινες ἀναμιγνύοντες τὸν χριστιανισμόν μετὰ ἐθνικῶν ἰδεῶν, καὶ ἐν τοῖς συστήμασιν αὐτῶν μόνον τὰ ὀνόματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐνίοτε τηροῦντες, πᾶν ἄλλο ἢ χριστιανισμόν ἐδίδασκον. Τὸν Χριστὸν π. χ. παρεδέχοντο ὡς ἓνα τῶν οὐρανίων θεῶν, (διότι ὅπως οἱ ἐθνικοὶ παρεδέχοντο καὶ αὐτοὶ πολλοὺς θεοὺς), ὅστις κατήλθεν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἵνα δῇθεν ἀπελευθερώσῃ τὰ ἀνθρώπινα πνεύματα ἀπὸ τῆς ὕλης, εἰς ἣν ἀποπλανηθέντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, τῆς φυσικῆς των πατρίδος, κατέπεσον, καὶ ὁδηγήσῃ πάλιν εἰς τὸν ἀνώτερον οὐράνιον κόσμον. Ὁ κόσμος καὶ ἡ ὕλη ἐν γένει δὲν εἶναι δῆθεν ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τοῦ πονηροῦ πνεύματος, τοῦ δημιουργοῦ. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἐνόμιζον, ὅτι ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆται τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης δὲν ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πονηροῦ πνεύματος τοῦ δη-

μιουργοῦ! Καὶ διὰ τοῦτο οἱ τοιοῦτοι περιεφρόνουν τὸν δεκάλογον καὶ ἐν γένει τὸν ἡθικὸν νόμον, ζῶντες ἀκολάστως. Καὶ ὁμῶς οἱ γνωστικοὶ ἐφρόνουν, ὅτι αὐτοὶ μόνοι εἶχον τὴν ἀληθῆ γνῶσιν περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν. Οἱ ἐπισημότεροι γνωστικοὶ ἦσαν ὁ Κήρινθος, ὁ Βασιλείδης, ὁ Καρποκράτης, ὁ Μαρκίων καὶ οἱ Μανιχαῖοι. Ἄλλοι ἀρχαιότεροι συνέχεον τὸν χριστιανισμόν μετὰ τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας, καὶ οὐδεμίαν ἀπέδιδον ὑπεροχὴν εἰς τὸν πρῶτον, τὸν Χριστὸν θεωροῦντες ὡς ἓνα τῶν προφητῶν. Οὗτοι ἦσαν οἱ Ἰουδαίζοντες αἵρετικοί. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Ἑβιωνῖται, οἱ Ναζωραῖοι καὶ οἱ Ἐλκεσαῖοι. Ἐπειδὴ δὲ πάντες οὗτοι οἱ αἵρετικοὶ ἔβλεπον, ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη ἐπολέμει τὰς δοξασίας των, ἀπορρίπτοντες τὰ βιβλία ταύτης, εἶχον νόθα καὶ ψευδεπίγραφα βιβλία τῶν ἀποστόλων. Ὁμοίως δὲ ἐπειδὴ ἡ ζῶσα καὶ φανερά παράδοσις τῆς ἐκκλησίας ἦτο κατ' αὐτῶν, ταύτην ἀποβάλλοντες, παρεδέχοντο μυστικὴν τινα παράδοσιν τῶν ἀποστόλων, εἰς αὐτοὺς δὴθεν μόνοις διαδοχικῶς περιελθοῦσαν. Τὴν λατρείαν τέλος τῆς ἐκκλησίας περιφρονοῦντες, μάλιστα οἱ γνωστικοί, ὡς δὴθεν παχυλὴν καὶ δι' ὕλικούς ἀνθρώπους προωρισμένην, ἐτέλουν ἰδίᾳς λατρείας συναθροίσεις, ἐν αἷς ἔνιοι αὐτῶν παρεξετρέποντο εἰς μεγάλα ἡθικὰ ἀτοπήματα κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἐθνικῶν λατρειῶν. Ἄλλοι τέλος αἵρετικοὶ δὲν εὗρισκον τὰ ἥθη τῶν χριστιανῶν ἀρκούντως αὐστηρά, καὶ διὰ τοῦτο θεωροῦντες τὴν ἐκκλησίαν ὡς μεμιασμένην, ἀπεσχίζοντο ἀπ' αὐτῆς καὶ ἐφρόνουν, ὅτι αὐτοὶ ἀπετέλουν τὴν καθαρὰν ἐκκλησίαν. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Μοντανισταὶ τοῦ Β' αἰῶνος, καὶ οἱ Νοοουατιανοὶ τοῦ Γ'. Οἱ πρῶτοι ἐκαυχῶντο, ὅτι ἐνεπνέοντο ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἠδύναντο νὰ προφητεύωσι καὶ νὰ ποιῶσι θαύματα. Κατεφρόνουν δὲ τοῦ γάμου, συνιστῶντες τὴν ἀγαμίαν καὶ αὐστηροτάτας νηστείας ὡς τὴν μόνην σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ δὲν ἐδέχοντο εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας των

τοὺς ἐν τοῖς διωγμοῖς ἀρνούμενους τὸν Χριστὸν, ζητοῦντας δὲ μετὰ ταῦτα ἐν μετανοίᾳ συγχώρησιν. Καὶ οἱ Νοουατιανοί, οἵτινες ἀνεφάνησαν ἐν Ῥώμῃ ἐξεγερθέντες κατὰ τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως ταύτης, διότι ἐδέχετο τοὺς ἐν τοῖς διωγμοῖς ἀρνούμενους τὴν πίστιν, ἐθεώρουν τὴν αἵρεσίν των ὡς τὴν μόνην καθαρὰν ἐκκλησίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀνεβάπτιζον τοὺς ἐκ ταύτης εἰς αὐτοὺς προσερχομένους. Δὲν συνεχώρουν δὲ καὶ αὐτοὶ τὰ βαρέα ἁμαρτήματα καὶ ἐν γένει συνίστων τὴν ὑπερβολικὴν αὐστηρότητα τῶν ἡθῶν.

Κατὰ τῶν αἵρετικῶν τούτων ἡ ἐκκλησία πρῶτον μὲν συνέλεξε τὰ ὡς ἀληθῆ καὶ γνήσια παρὰ πάντων ἀναγνωριζόμενα συγγράμματα τῶν ἀποστόλων, καὶ οὕτως ἀπετελέσθη τὸ βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν ᾧ εὑρεται ἡ πιστὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων, ἐτέρωθεν δὲ ἀντέταξε κατὰ τῆς αὐθαιρέτου διδασκαλίας τῶν αἵρετικῶν τὴν ἀληθῆ ἀποστολικὴν παράδοσιν τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σωζομένην, ἥτις περιελήφθη ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ συμβόλῳ ἢ τῷ κανόνι τῆς πίστεως. Κατὰ τὸν κανόνα ἢ τὸ σύμβολον τοῦτο τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον φέρεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πατράσιν ἐν διαφόροις τύποις (\*), ὀρίζονται ὡς κυριώτερα ἄρθρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς αἱ βάσεις, ἐφ' ὧν ἔπρεπε πᾶσα θεωρητικὴ καὶ συστηματικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ

(\*) Ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐν χρήτῃ τύπος τοῦ ἀρχαιοτάτου τούτου συμβολαίου εὑρεται παρὰ τῷ Ἱεροσολύμων Κυρίλλῳ ἐν ταῖς κατηχήσεσιν αὐτοῦ ἔχων οὕτω· « Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων· καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα Θεὸν ἀληθινόν, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, ἐν σαρκὶ παραγενόμενον καὶ ἐνανθρωπήσαντα, σταυρωθὲν τε καὶ ταφέντα, ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ καὶ ἀνελθόντα εἰς οὐρανοὺς, καὶ καθίσαντα ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς καὶ ἐρχόμενον ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος· καὶ εἰς ἓν ἅγιον πνεῦμα, τὸν παράκλητον, τὸ λαλήσαν ἐν τοῖς προφήταις· καὶ εἰς ἓν βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν· καὶ εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν ἐκκλησίαν· καὶ εἰς σαρκὸς ἀνάστασιν.

ἐπεξεργασία νὰ στηρίζεται, τὰ ἐξῆς· Α') Ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, πατὴρ πάντων, ποιητὴς οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων. Β') Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὁ μονογενὴς, ὅστις ἐννηθρώπησε διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν. Γ') Διὰ τῶν προφητῶν ἐλάλησε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Δ') Διὰ τοῦ βαπτίσματος παρέχεται ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν. Ε') Ἡ ἀληθὴς ἐκκλησία εἶναι μία ἡ καθ' ὅλον τὸν κόσμον διεσπαρμένη (καθολικὴ), οὐχὶ δὲ αἱ ἐκκλησίαι τῶν αἵρετικῶν, αἱ ἐν ὠρισμένοις τόποις περιωρισμέναι. Ϛ') Ὑπάρχει μέλλουσα ζωὴ καὶ μέλλουσα κρίσις.

## § 7.

Τίνες ὑπῆρξαν οἱ ἐπισημότεροι πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων;

Ἀνωτέρω εἵπομεν, ὅτι τοὺς σοφοὺς χριστιανοὺς καὶ διδασκάλους τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν ἐφημίζοντο, ἐχάλουν οἱ ἀρχαῖοι πατέρας. Τοιοῦτοι πεπαιδευμένοι συγγραφεῖς ἀνεφάνησαν ἤδη πρῶτως παρὰ τοῖς χριστιανοῖς. Τοὺς ἀρχαιοτάτους ἐξ αὐτῶν, τοὺς μαθητὰς ὑπάρξαντας τῶν ἀποστόλων, καλοῦσιν ἀποστολικοὺς πατέρας, ἐξ αὐτῶν δ' ἔχομεν ἐπιστολάς τινας πρὸς διαφόρους ἐκκλησίας ἢ πρόσωπα, καθὼς εἶναι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τῶν ἀποστόλων, διακρίνονται δὲ αἱ τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης Κλήμεντος, τοῦ Ἀντιοχείας Ἰγνατίου, τοῦ Σμύρνης Πολυκάρπου, τοῦ Βαρνάβα καὶ ἡ πρὸς Διόγνητον ἀνώνυμος. Κατὰ τὸν Β' αἰῶνα ἤχμασαν οἱ λεγόμενοι ἀπολογηταί, οἵτινες ὠνομάσθησαν οὕτω, διότι ἀπελογήθησαν ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν. Τούτων διασημότεροι εἶναι ὁ Ἰουστῖνος, ὅστις πρὶν γίνῃ χριστιανὸς ἦτο φιλόσοφος, ἀναζητῶν δὲ τὴν ἀλήθειαν,

καὶ μελετήσας τὰ τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων συγγράμματα καὶ εὐρὼν ἐν αὐτοῖς ἀνωτέραν τινὰ θρησκευτικὴν σοφίαν, ἡσπάζθη τὸν χριστιανισμόν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποβάλλῃ διὰ τοῦτο καὶ τὸν φιλοσοφικόν του τρίβωνα, διότι τὸν χριστιανισμόν ἐθεώρησεν ὡς τὴν ὑψίστην φιλοσοφίαν, ὃ Ἀθηναγόρας καὶ ὁ Ἀντιοχείας Θεόφιλος. Οἱ ἀπολογηταὶ πρῶτον ἀπέκρουον τὰς κατὰ τῶν χριστιανῶν κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν τὰς ἐκ διαφορῶν προλήψεων προερχομένας, ἰδίως ὅτι δῆθεν ἦσαν ἄθεοι, μισάνθρωποι καὶ ἐχθροὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, καὶ ὅτι ἐν ταῖς συναθροίσεσιν αὐτῶν ἐτέλουν ἀθεμιτουργίας (§ 4), ἀποδείκνυοντες, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἦσαν οἱ λατρεύοντες τὸν ἀληθῆ Θεόν, ὅτι ὁ νόμος αὐτῶν ἐπέβαλλεν αὐτοῖς ὡς πρῶτιστον καθῆκον τὴν ἀγάπην, ὅτι ἦσαν εὐπειθεῖς εἰς τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς καὶ ἠῤῥοντο πάντοτε ὑπὲρ τῶν αὐτοκρατόρων, καὶ ὅτι ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτῶν συναθροίσεσιν οὐδὲν ἄλλο ἔπραττον, ἢ προσήχοντο, ἀνεγίνωσκον τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων, καὶ ἐδιδάσκοντο ἔπειτα ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου τῆς ἐκκλησίας νὰ μιμῶνται τὰ καλὰ ταῦτα παραδείγματα. Ἐπειτα παραβάλλοντες τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν πρὸς τὰς ἐθνικὰς, κατεδείκνυσεν τὴν ὑπεροχὴν τῆς πρώτης. Τὸ ψεῦδος τῶν ἐθνικῶν θρησκειῶν ἤλεγχον εὐκόλως ἐκ τῶν ἀσχημιῶν, ὧν ἦτο πλήρης ἡ τὸν βίον τῶν θεῶν διηγούμενη μυθολογία. Τὰς ἀσχημίας ταύτας εἶχον ἐνίδει καὶ ἐλέγξει καὶ οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι, ὁ Πλάτων μάλιστα ἤθελε διὰ τοῦτο, ἡ μελέτη τῶν ποιητῶν, οἵτινες ἀνέφερον περὶ τῶν θεῶν, νὰ ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τῆς ἀνατροφῆς τῶν νέων, ὅποιαν ἀπῆτει διὰ τὴν ἰδανικὴν του πολιτείαν. Τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου ἀπεδείκνυσεν τὸναντίον διὰ τῆς οὐσιώδους συμφωνίας μεταξὺ τῶν δογμάτων αὐτοῦ καὶ τῶν δοξασιῶν τῶν καλλιτέρων ἀρχαίων φιλοσόφων, ἰδίως τοῦ Πλάτωνος, μάλιστα ἐπὶ τῶν θεμελιωδεστάτων ζητημάτων περὶ τῆς ἐνότητος καὶ

προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ, τῆς πνευματικότητος τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας ταύτης. Τὴν θειότητα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐσήριζον τέλος εἰς τὰς προφητείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἰς τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων, εἰς τὴν τάχειαν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ μεθ' ὅλας τὰς μεγάλας δυσχερείας, ἃς ἀπήντησεν αὐτῇ, εἰς τὸ θάρρος, τὸ ὁποῖον ἐδείκνυον οἱ χριστιανοὶ κατὰ τοὺς διωγμοὺς, καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν καθαρότητα, ἐφ' ἣ διέπρεπεν ὁ βίος τῶν χριστιανῶν. Ἐκ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀναφέρομεν τὸν Εἰρηναῖον, ὅστις ἀπὸ τῆς Μιχρᾶς Ἀσίας καταγόμενος εἶχεν ἔλθει κατὰ τὸν Β' αἰῶνα εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ γίνετο ἐπίσκοπος Λουγδούνων, ἐπολέμησε δὲ διὰ σοφοῦ τινος ἔργου αὐτοῦ τοὺς αἵρετικούς τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ τοὺς Ἀλεξανδρινούς Κλήμεντα, Ὠριγένην καὶ Διονύσιον Ἀλεξανδρείας. Ὁ Κλήμης ἐτίμα τοσοῦτον τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, ὥστε ἐφρόνει, ὅτι καθὼς ὁ Θεὸς ἐνέπνευσε τοὺς προφήτας, οὕτως ἐφώτισε διὰ τινων ἀκτίνων τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ τοὺς ἐθνικούς σοφοὺς, καὶ ὅτι οὗτοι προπαρεσκεύασαν τὸν ἐθνικὸν κόσμον εἰς τὸν χριστιανισμόν, καθὼς οἱ προφῆται τοὺς Ἰουδαίους. Ἡ πίστις κατ' αὐτὸν ἡ ἀπλὴ μόνον διὰ τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστημονικῆς δηλαδὴ ἐξετάσεως καὶ ἀναπτύξεως, δύναται νὰ ὑψωθῇ εἰς γνῶσιν, δηλαδὴ εἰς ἐπιστημονικὴν κατανόησιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ δὲ Ὠριγένης ὑπερέβαλε πάντας τοὺς συγχρόνους του κατὰ τὴν πολυμαθειαν, καὶ ἐθαυμάζετο διὰ τοῦτο καὶ παρ' αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐθνικῶν. Ἐνεκα τῆς ἀκαμάτου φιλοπονίας του ὠνομάσθη χαλκέντερος καὶ ἀδαμάντινος, συνέγραψε δὲ τοσαῦτα ἔργα, ὥστε οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον, ὅτι ὁλόκληρος ὁ βίος δὲν ἐξήρκει πρὸς ἀνάγνωσίν των. Πρὸ πάντων ἡσχολήθη εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τὴν διόρθωσιν τοῦ κειμένου τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κατὰ τοὺς ὁ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διορθώσεως ταύτης ἐφιλοπό-

νησεν ὁ Ὀριγένης πολύστηλόν τινα κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐν ᾗ παρέθηκεν ἐκ παραλλήλου τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, ἑβραϊκοῖς καὶ ἑλληνικοῖς γράμμασι γεγραμμένον, τὴν μετάφρασιν τῶν ὁ, καὶ πάσας τὰς ἄλλας τότε σωζομένας ἑλληνικὰς μεταφράσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πρὸ ἐκάστου βιβλίου προέταξε σοφὰ προλεγόμενα. Ἐπλούτισε δὲ τὸ κείμενον διὰ σημειώσεων διαφορῶν. Ὁ Ὀριγένης κατεπολέμησε καὶ τὸν Κέλσον, ἓνα τῶν σπουδαιοτέρων πολεμίων τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκ τῶν ἐθνικῶν σοφῶν, διὰ δὲ τοῦ « Περὶ ἀρχῶν ἔργου τοῦ ἐπειράθη πρῶτος αὐτὸς νὰ ἐκθέσῃ συστηματικῶς τὰς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὰ συγγράμματα τοῦ Ὀριγένους ἐθαυμάζοντο καὶ ἀνεγινώσκοντο παρὰ τῶν ἀρχαίων ἐπιμελῶς, ἂν καὶ ἑτεροδοξίαι τινὲς αὐτῶν ἐπολεμήθησαν καὶ κατεκρίθησαν μετὰ ταῦτα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ δὲ Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας ἐφημίσθη διὰ τὴν σύνεσιν μεθ' ἧς διώκῃσιν τὴν ἐκκλησίαν του, καὶ διὰ τὸν εἰρηνικὸν χαρακτῆρα, ὃν ἀνέπτυξεν ἐν ταῖς θεολογικαῖς συζητήσεσι τῆς ἐποχῆς του. Ἐκτὸς τῶν ἐλλήνων τούτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἔχομεν καὶ τινὰς λατίνους, οἷον τὸν Τερτουλλιανόν, τὸν Κυπριανόν, τὸν Ἀρνόβιον καὶ τὸν Λακτάντιον. Ὁ Τερτουλλιανὸς πρῶτος εἰσήγαγε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ἦτο δὲ βαθύνους θεολόγος, ἂν καὶ ἀπέκρουε τὸν συνδυασμὸν τῆς ἐθνικῆς σοφίας μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Κυπριανὸς παρέσχεν ἐν τῷ βίῳ του τελειότατον πρότυπον εὐαγγελικοῦ ποιμένου ὡς ἐπίσκοπος Καρχηδόνης. Ὁ δὲ Λακτάντιος, ὅστις ἀπελογήθη ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἔγραψε τοσοῦτον εὐγλώττως, ὥστε ἐπεκλήθη χριστιανὸς Κιχέρων.

## § 8.

Ὅποια ἦτο ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;  
Ἐν ὧσιν ἔζων οἱ ἀποστολοὶ, ὡς οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου

καὶ οἱ τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν ἰδρυταί, ἐξήσκουν τὴν ἀνωτά-  
την ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, εἶχον δὲ βοηθοὺς ἐν τῷ κηρύγ-  
ματι τοὺς εὐαγγελιστὰς καὶ τοὺς διδασκάλους ἢ  
προφήτας λεγομένους. Διὰ τὴν συλλογὴν καὶ διανομὴν  
τῶν ἐλεημοσυνῶν ὠρίσθησαν τὸ πρῶτον οἱ διάκονοι, καὶ  
ἀφοῦ δὲ ἤρχισε νὰ θεωρῇται ὡς κύριον αὐτῶν ἔργον ἡ μετο-  
χὴ αὐτῶν ἐν ταῖς τελεταῖς τῆς λατρείας, μεταξὺ τῶν καθη-  
κόντων αὐτῶν εἶχον πάντοτε καὶ τὴν διανομὴν τῶν ἐλεημο-  
συνῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς. Ὑπῆρχον δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιοτά-  
την ταύτην ἐποχὴν καὶ διακόνισσαι, γυναῖκες εὐσεβεῖς,  
παρθένοι ἢ χῆραι, ἀφωσιωμέναι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐκ-  
κλησίας, χρησιμεύουσαι δὲ δι' ἔργα, πρὸς αἱ γυναῖκες ἦσαν  
καταλληλότεραι. Αἱ διακόνισσαι αὗται ἔφερον τὰς ἐλεημο-  
σύνας εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ἐκατήχουν γυναῖκας προσερ-  
χομένας εἰς τὸν χριστιανισμόν καὶ παρίσταντο κατὰ τὴν βί-  
πτισιν αὐτῶν. Τὴν λοιπὴν διοίκησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν  
πραγμάτων εἶχον οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ τούτων ἀνώτε-  
ροι ἐπίσκοποι, οἵτινες μετὰ τὸν θάνατον τῶν Ἀποστό-  
λων ἔλαβον τὴν θέσιν τούτων. Ἀλλὰ καὶ οἱ λαῖκοι δὲν ἦ-  
σαν ὅλως ἀμέτοχοι τῆς διευθύνσεως τῆς ἐκκλησίας· ἐπὶ τῶν  
ἀποστολικῶν χρόνων οὐδὲν ἄνευ τούτων ἀπεφασίζετο· βρα-  
δύτερον δὲ διετήρησαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγωσι τοὺς κλη-  
ρικοὺς καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐπισκόπους μετὰ τοῦ κλήρου. Ἐπί-  
σης καὶ τὸ διδάσκειν ἐπ' ἐκκλησίας τὸ πρῶτον ἦτο δικαίωμα  
καὶ τῶν λαϊκῶν, ἔπειτα δὲ, ἵνα μὴ συμβαίνωσιν ἄτοπα, ἐξηρ-  
τήθη τοῦτο ἐκ τῆς ἀδείας τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου. Ὁ ἐ-  
πίσκοπος ἐν γένει ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ ἐν τῇ ἐκ-  
κλησίᾳ του.

Ὅσάκις ἠγείροντο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ζητήματα, τὰ ὁποῖα  
ἔπρεπε νὰ λυθῶσι διὰ κοινῆς συμπράξεως, συνήρχοντο ἀπὸ  
τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι τῶν διαφόρων ἐπαρ-  
χιῶν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους εἰς συνόδους (ἐπαρχιακαὶ

σύνοδοι) ἐν τῇ προτευούσῃ τῆς ἐπαρχίας, τῇ μητροπόλει, ἧς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ μὴ τροπολίτης λεγόμενος, ἦτο ὁ φυσικὸς αὐτῶν πρόεδρος. Οἱ ἐπισημότεροι μητροπολίται ἦσαν ὁ Ῥώμης, ὡς ὁ ἐπίσκοπος τῆς πρωτευούσης τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, ὁ Ἀντιοχείας καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας. Καὶ ἐκ τούτων δὲ ἦτο πρῶτος κατὰ τὴν τιμὴν ὁ Ῥώμης, ὁ τῆς βασιλευούσης τότε πόλεως ἐπίσκοπος. Ἦσαν δὲ αἱ κατὰ ἐπαρχίας ἐκκλησίαι, αἷον αἱ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Παλαιστίνης, Θράκης, Μακεδονίας, Ἀχαιίας (οὕτως ὠνομάζετο τότε ἡ Ἑλλάς), Αἰγύπτου, ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων καὶ αὐτοκέφαλοι. Ἐζητήθησε μὲν ὁ Ῥώμης ἐπίσκοπος μὴ ἀρκούμενος εἰς τὸ πρωτεῖον τῆς τιμῆς, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς ἐκ τῆς πολιτικῆς ἐπισημότητος τῆς Ῥώμης, τῆς πρωτευούσης τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἤδη ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος νὰ ἀναλάβῃ καὶ ἀνωτάτην τινὰ ἐπὶ πάσης τῆς ἐκκλησίας ἐξουσίαν, ἀλλ' αἱ λοιπαὶ ἐκκλησίαι δὲν ἀνεγνώριζον ταύτην. Οὕτως ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης Βίκτωρ περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν πρᾶξιν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν τέλεσιν τοῦ πάσχα εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλ' ἀπεκρούσθη ὑπὸ τούτων, ὁ δὲ Λουγδούνων ἐν Γαλλίᾳ ἐπίσκοπος Εἰρηναῖος ἠλεγξεν αὐτὸν διὰ τὴν ἀπαίτησίν του ταύτην. Καὶ ὅτε δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰῶνος ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης Στέφανος ἀπήτησεν, αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Καππαδοκίας νὰ μὴ βαπτίζωσι τοὺς ἐκ τῶν αἱρέσεων εἰς τὴν ἐκκλησίαν προσερχομένους, διότι καὶ τὸ αὐτῶν βάπτισμα ἔπρεπε νὰ θεωρῇται ἔγκυρον, οὐ μόνον δὲν ὑπῆκουσαν αἱ ἐκκλησίαι αὗται, ἀλλ' ὁ μὲν Καρχηδό- νος ἐπίσκοπος Κυπριανὸς συνεκρότησεν ἐν Ἀφρικῇ συνά- δους, αἵτινες κατέκριναν τὴν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο γνώ- μην τοῦ Στεφάνου, ὁ δὲ Καππαδοκίας Φιρμιλιανὸς διὰ σφοδρῶς γεγραμμένης ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Κυπριανὸν ἐπε- δοκίμασε τὴν ἀπόφασιν ταύτην, σηλιτεύσας τὴν ἀλαζονείαν

τῶν ἐπισκόπων Ῥώμης, οἵτινες ἐκαυχῶντο, ὅτι εἶναι οἱ διάδοχοι τοῦ Πέτρου, τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων. Τὴν ἰδέαν ἐνός ἐπισκόπου τῶν ἐπισκόπων, ἀνωτάτου αὐτῶν ἐξουσιαστοῦ, θεώρει ὁ Κυπριανὸς ὡς τυραννικὴν καὶ ἀναιρετικὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος. Τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνότητα ἀποτελοῦσι κατ' αὐτὸν πάντες οἱ ἐπίσκοποι. Ὁ Ῥώμης ἔπρεπε νὰ παριστᾷ μόνον καὶ εἰκονίζῃ τὴν ἐνότητα ταύτην, καθὼς καὶ ὁ Πέτρος ἦτο τὸ σύμβολον τῆς ἐνότητος τοῦ ἀποστολικοῦ σώματος χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐξουσίαν τινὰ ὑπερτέραν τῶν λοιπῶν ἀποστόλων. Ἐν τοῖς ἐπομένοις χρόνοις, θέλομεν ἶδει (§§ 16, 21, 26), ὅτι αἱ δεσποτικαὶ ἀξιώσεις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ῥώμης, οἵτινες, φαίνεται, ἐκληρονόμησαν τὸν δεσποτισμὸν τοῦτον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων αὐτοκρατόρων τῆς Ῥώμης, ἐπιταθεῖσαι κατὰ μικρὸν ἔτι μᾶλλον, ἐγένοντο πρόξενοι μεγάλων σκανδάλων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους προὔχालεσαν κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα τὸ μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας σχίσμα.

## § 9.

Ὅποια ἦτο ἡ λατρεία τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας;

Κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἐξηκολούθουν οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ νὰ φοιτῶσιν εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν καὶ νὰ τελῶσι τὰ τῆς μωσαϊκῆς λατρείας, ἐτέλουν ὁμῶς καὶ ἰδιαιτέρας συναθροίσεις, ὅπου ἠκροῶντο τοῦ κηρύγματος τῶν ἀποστόλων, μετελάμβανον τῆς εὐχαριστίας καὶ προσηύχοντο. Ἡ μετὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐνωσις αὕτη τῶν χριστιανῶν τῶν Ἱεροσολύμων χαλαρωθεῖσα μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Τίτου καταστροφὴν τῆς πόλεως ταύτης (70 μ. Χ.), ἔπαυσεν ἐντελῶς μόλις μετὰ τὴν δευτέραν καταστρο-

φὴν αὐτῆς ἐπὶ Ἀδριανοῦ (132 μ. Χ.). Οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ μόνον τὰς ἰδιαιτέρας χριστιανικὰς συναθροίσεις ἐγίνωσκον. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ὑπῆρχον παρ' αὐτοῖς ἀκόμη ἰδιακτίρια προωρισμένα εἰς λατρείαν, ἐτελεῖτο αὕτη ἐν ἰδιωτικοῖς οἰκοῖς. Μετὰ τῆς εὐχαριστίας ἦσαν ἠνωμένοι τράπεζαι, ἐν αἷς συνήσθιον πάντες, ἀγάπαι καλούμεναι. Αἱ συναθροίσεις διελύοντο μετὰ τοῦ ἀδελφικοῦ φιλήματος. Τὸ πρῶτ' ἐγίνετο ἡ προσευχή, τὸ δὲ ἑσπέρας ἡ εὐχαριστία μετὰ τῆς ἀγάπης. Διὰ τοῦ βαπτίσματος τοῦ διὰ τριττῆς καταδύσεως τελουμένου ἐγίνοντο δεκτοὶ οἱ προσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Τὴν κυριακὴν ἀπαντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀποστόλων ὡς ἡμέραν ἑορτῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Ἄν τὸ πάσχα ἐτελεῖτο ἤδη ἔκτοτε, εἶναι ἀβέβαιον. Ἄλλαι ἑορταὶ τότε δὲν ὑπῆρχον.

Κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τρίτον αἰῶνα ἡ λατεία τῶν χριστιανῶν ἀναπτυσσομένη ἀποβάλλει κατὰ μικρὸν τὴν πρῶτην ἐκείνην ἀπλότητα. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ κτίζωνται ἰδιαίτεροι οἶκοι πρὸς λατρείαν, αἱ ἐκκλησίαι, αἵτινες κατὰ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ ἦσαν ἤδη μεγαλοπρεπῆ κτίρια. Κατ' ἀρχὰς οἱ χριστιανοί, καθὼς καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ἔτρεφον δέος τι πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν καλῶν τεχνῶν, ἰδίως τῆς ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς, ἐν τῇ λατρείᾳ, διότι εἶχον ποιήσει αὐτῶν χρῆσιν οἱ ἐθνικοὶ ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν θεῶν αὐτῶν καὶ ἐφοβοῦντο μὴ οἱ ἐκ τῶν ἐθνικῶν χριστιανοὶ γινόμενοι βλέποντες καὶ ἐν τοῖς τῶν χριστιανῶν ναοῖς ἀγάλματα καὶ εἰκόνας ὑποπέσωσιν εἰς τὴν προτέραν εἰδωλολατρείαν· ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἤρχισε νὰ ἐκλείπῃ τὸ δέος ἐκεῖνο καὶ νὰ εἰσαγῇται παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἡ τέχνη. Τὰ πρῶτα δὲ προϊόντα τῆς ἀρχαιοτάτης ταύτης χριστιανικῆς τέχνης ἦσαν σύμβολα, δι' ὧν εἰκονίζοντο διάφορα ἀντικείμενα τῆς πίστεως, οἷον ὁ σταυρὸς, ὁ ποιμὴν, ὁ ἄμνός, ὁ κριὸς (τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ), ἡ ναὺς (τῆς ἐκ-

κλησίας), ἡ λύρα (τῆς προσευχῆς), ἡ ἄγκυρα (τῆς ἐλπίδος), ὁ ἰχθὺς (τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ). Τὰ σύμβολα ταῦτα ἦσαν τὸ πρῶτον ἐν χρήσει ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ τῶν χριστιανῶν, ἐπὶ σκευῶν, ἐνδυμάτων, τοίχων οἰκῶν, τάφων. Κατὰ μικρὸν δὲ εἰσήγοντο καὶ εἰς τοὺς τόπους τῆς δημοσίας λατρείας. Ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν καὶ τὰς πρώτας σικόννας, παριστανούσας σκηνὰς ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἡ πρόσωπα, ἰδίως τὸν Κύριον καὶ τὴν Μητέρα αὐτοῦ φέρουσας ἐν κόλποις τὸ θεῖον βρέφος.

Ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἀναφαίνονται ἐκτὸς τῆς κυριακῆς καὶ τοῦ πάσχα καὶ αἱ ἑορταὶ τῆς πεντηχοστῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ παναγίου πνεύματος καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐκκλησίας, τῆς ἀναλήψεως, τῶν ἐπιφανίων, καὶ αἱ μνήμαι τῶν μαρτύρων. Ἐκτοτε δὲ ἐτιμῶντο καὶ ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευή, ἡμέραι τῆς Ἑβδομάδος, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Πρὸ τοῦ πάσχα ἐγίνετο νηστεία ὡς προπαρασκευὴ εἰς τὴν μεγάλην ἑορτὴν, ἥτο δὲ ἀκόμη ἀόριστος καὶ ὁ χρόνος αὐτῆς καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐγίνετο· ἐκάστη ἐκκλησία ἠκολούθει εἰς ἴδια ἔθιμα ὡς πρὸς τοῦτο· τεσσαρακοστὴ δ' ὠνομάσθη διότι ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπομίμησις τῆς ἐπὶ 40 ἡμέρας νηστείας τοῦ Κυρίου. Αἱ τελεταὶ τῆς λατρείας ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἐγένοντο πομπωδέστεραι, καὶ ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσι μονίμους τύπους, οἵτινες ὁμῶς διέφερον ἐν τισι κατὰ τὰς διαφορὰς ἐκκλησίας. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθησαν αἱ διάφοροι ἀρχαῖαι λειτουργίαι, τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων (τοῦ Ἰακώβου), τῆς Ἀλεξανδρείας (τοῦ Μάρκου), τῆς Ῥώμης (τοῦ Κλήμεντος). Ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῇ κυρίως δηλ. λατρείᾳ, τῇ τελουμένῃ κατὰ τὰς κυριακάς, κατὰ πρῶτον ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαί, εἶτα δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ πρεσβύτερος ἐξήγει τὰ ἀναγνωσθέντα, καὶ προέτρεπε τὸν λαὸν εἰς τὴν τῶν καλῶν

τούτων παραδειγμάτων μίμησιν. Ἦκολούθουν μετὰ ταῦτα εὐχαὶ καὶ ὕμνοι, πρὸς ὃν σκοπὸν ἐχρησίμευον κυρίως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης οἱ ψαλμοί, ἀλλὰ καὶ ἰδιοὶ χριστιανικοὶ ὕμνοι εἶχον ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰῶνος ποιηθῆ, καθὼς μαρτυρεῖ Πλίνιος ὁ νεώτερος, λέγων, ὅτι οἱ χριστιανοὶ συν-ερχόμενοι ἤδον ὕμνους πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐπειτα ἐτελεῖτο ἡ εὐχαριστία. Αἱ ἀγάπαι ἔπαυσαν κατὰ μικρὸν διὰ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας καταχρήσεις. Μετελάμβανον δὲ πάντες οἱ παρόντες, οἱ δὲ διάκονοι ἐκόμιζον ἐκ τῆς εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπουσιάζοντας, ἰδίως τοὺς ἀσθενεῖς. Μετὰ τοῦ βαπτίσματος ἦτο ἡνωμένον καὶ τὸ χρίσμα πρὸς ἐπισφράγισιν τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι ληφθείσης θείας χάριτος καὶ ἐνίσχυσιν ἐν αὐτῇ, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ δύσει ἤρχισε νὰ παρέχεται παρὰ μόνου τοῦ ἐπισκόπου, ὡς τούτου προνόμιον θεωρηθὲν, καὶ νὰ τελῇται κεχωρισμένως ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος. Οἱ ἀνάδοχοι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὡς μάρτυρες τοῦ βαπτίσματος, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνηλίκων καὶ ὡς ἐγγυηταὶ τῆς μελλούσης χριστιανικῆς μορφώσεως αὐτῶν. Διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν παρείχετο ἡ ἄφεσις εἰς τοὺς τελοῦντας τὴν μετάνοιαν. Ὁ γάμος ἡύλογεῖτο ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἐπὶ τῶν ἀσθενούντων τέλος ἡύχοντο οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ἀλείφοντες αὐτοὺς ἐλαίῳ. Πάσας ταύτας τὰς τελετὰς, αἵτινες ὡς ἀποκρυπτόμεναι ἀπὸ τῶν ὁμμάτων τῶν τοὺς χριστιανούς μισούντων καὶ διωκόντων ἐθνικῶν, εἶχον προσλάβει μυστηριώδη τινὰ χαρακτῆρα (ὅθεν μυσῆρια), καθὼς καὶ τὰ τῆς κηδείας τῶν ἀποθνησκόντων, ἐτέλουν οἱ ἱερεῖς, οἵτινες ἐλάμβανον τὴν ἱερωσύνην, τὴν ἐξουσίαν δηλ. νὰ κηρύττωσι, νὰ τελῶσι τὰ μυσῆρια καὶ νὰ διευθύνωσι τὴν ἐκκλησίαν, διὰ τῆς χειροτονίας.

## § 10.

Ὅποια ἦσαν τὰ ἥθη τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν;

Ἡ ἐξοχος ἀξία τοῦ χριστιανισμοῦ κατεδείχθη κυρίως ἐν τῇ μεγάλῃ καὶ εὐεργετικῇ ἐπιρροῇ, ἣν ἐξήσκησεν ἐπὶ τῶν ἠθῶν τῆς ἀρχαίας, ἐν τῇ κακίᾳ γεγηρακυίας ἐθνικῆς καὶ ἰουδαϊκῆς κοινωνίας, διὰ τῆς ἐξαπλώσεως καὶ γενικεύσεως ὑγιῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν. Ὁ χριστιανισμὸς ἀνεμόρφωσεν ἠθικῶς τὸν κόσμον, ἐπέτυχε δηλ. ἐκεῖνο, ὅπερ οὔτε αἱ ἀρχαῖαι θρησκείαι οὔτε αἱ ἀρχαῖαι φιλοσοφίαι ἠδυνήθησαν νὰ κατορθώσωσιν. Οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ διὰ τῆς ἀρετῆς τῶν, διὰ τῆς καθαρότητος τῶν ἠθῶν αὐτῶν ἐξέπληττον τοὺς ἐθνικοὺς. Ἐν τῶν κυριωτέρων μέσων, δι' ὧν εἴλκυεν ἡ νέα πίστις αὐτοὺς, ἦτο ἡ ἠθικὴ αὐτῶν ὁπαδῶν τῆς τελειότητος. Διδασκαλία, ἥτις ἐν τῷ βίῳ ἀπέφερε τοιοῦτους καρποὺς, δικαίως ἐθεωρεῖτο θεία. Οἱ χριστιανοὶ ἐθεώρουν ἀλλήλους ὡς ἀδελφοὺς καὶ οὕτω προσηγόρευον ἀλλήλους. Ὁ ἐθνικὸς Λουκιανὸς σκώπτων τοὺς χριστιανοὺς διὰ τὴν ἀγαθότητα αὐτῶν, ἥς ἕνεκεν ἐγίνοντο θύματα εὐκόλως τῶν ἀπατεῶνων ἀνθρώπων, μαρτυρεῖ, χωρὶς νὰ σκοπῇ τοῦτο, περὶ τῆς ἀρετῆς τῶν χριστιανῶν. Περὶ αὐτῶν λέγει καὶ ἄλλος τις ἐθνικὸς ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Καικίλιος παρὰ Μινουκίῳ Φήλικι, λατίνῳ ἀπολογητῇ (\*) ὅτι ἡγάπων ἀλλήλους πρὶν ἢ γνωρισθῶσιν, ὁ δὲ Τερτουλλιανὸς (\*\*) βεβαιοῖ, ὅτι οἱ ἐθνικοὶ πολλάκις ἔκραζον περὶ τῶν χριστιανῶν· Ἴδετε, πῶς ἀγαπῶσιν ἀλλήλους καὶ πῶς εἶναι εἰτοιμοὶ νὰ ἀποθνήσκωσιν ὑπὲρ ἀλλήλων! Ἡ περὶ τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς πάσχοντος φιλανθρωπία αὐτῶν ἐπίσης ἦτο

(\*) Minuc. Fel. c. 9. (\*\*) Tertull. Apolog. 39.

ἀξιοθαύμαστος. Οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις πρῶτοι χριστιανοὶ μὴ θέλοντες νὰ ὑπάρχη παρ' αὐτοῖς ἐνδεής τις, ἔφερον τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν καὶ παρέδιδον τοῖς ἀποστόλοις, ἵνα ἀπὸ τοῦ κοινοῦ τούτου ταμείου τρέφωνται πάντες. Οἱ ἐπίσκοποι εἶχον τὴν φροντίδα περὶ τῶν πτωχῶν τῆς ἐκκλησίας των, παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς δὲ ναοῖς ἐκτίσθησαν τὰ πρῶτα πτωχοκομεῖα, νοσοκομεῖα καὶ λοιπὰ φιλανθρωπικὰ καταστήματα. Τὴν φιλανθρωπίαν δὲ ταύτην ἐξέτεινον οἱ χριστιανοὶ εἰς πάντας καὶ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ Ἰουδαίους, καὶ τοὶ διώκτας των. Ἐπὶ μεγάλων τινῶν λιμῶν ἐν Καρχηδόνι καὶ Ἀλεξανδρείᾳ ἐνῶ οἱ ἐθνικοὶ ἄφινον τοὺς οἰκείους αὐτῶν νὰ ἀποθνήσκωσιν εἰς τὰς ὁδοὺς, οἱ χριστιανοὶ μετὰ κινδύνου τῆς ζωῆς των περιέθαλπον τοὺς πάσχοντας. Ἡ χριστιανικὴ φιλανθρωπία ἀνεκούφισε καὶ τὴν θέσιν τῶν δυστυχῶν δούλων, οἵτινες ἐκηρύχθησαν ἀδελφοὶ ἐν Χριστῷ (\*). ἢ πρὸς τούτους τραχύτης ἐξέλιπεν, ἕως οὗ κατὰ μικρὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξηφανίσθη ἐντελῶς ὁ τοσοῦτον τὴν ἀνθρωπότητα ἀτιμάσας οὗτος θεσμός. Τὴν παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἐπικρατοῦσαν ἀλαζονεῖαν διεδέχθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἄκρα ταπεινοφροσύνη. Ἐπίσης τὰ τῶν ἐθνικῶν εἰς ἀνήκουστον βαθμὸν ἐκλελυμένα ἦθῃ διεδέχθη παρ' αὐτοῖς ἡθῶν αὐστηρότης ἀξιοθαύμαστος. Ὁ οἰκογενειακὸς βίος προσέλαβε τὸν πρέποντα ἠθικὸν χαρακτῆρα, οἱ δὲ δεσμοὶ τοῦ τὴν ἱερότητά των. Ἡ γυνή, παρὰ τῶν ἐθνικῶν περιφρονηθεῖσα, ἐτιμήθη καὶ ἀνυψώθη (\*\*). Ἐνῶ οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ὅλως παραδεδομένοι εἰς τὰς ἡδονὰς τοῦ κόσμου, οἱ χριστιανοὶ ἐκ φυσικῆς ἀντιθέσεως ἐδείκνυνον περιφρόνησιν πρὸς τὸν κόσμον, καὶ ἐπόθουν τὴν οὐράνιον ζωὴν.

(\*) Φιλήμων καὶ Ὀνήσιμος. Πρβλ. Παύλου ἐπιστ. πρὸς Φιλήμονα.

(\*\*) Πρβλ. τὰ γραφικὰ χωρία «Οἱ ἄνδρες ἀγαπᾶτε τὰς γυναῖκας ὡς ὑμῶν». Κολ. γ', 12. καὶ «Οἱ ἄνδρες συνοικοῦντες ταῖς ἰδίαις γυναίξιν κατὰ γνώσιν ὡς ἁθηνευστέρῳ σκεύει τῇ γυναικίῳ ἀπονέμοντες τιμὴν». Α' Πέτρ. γ'. 7.

Διὰ τοῦτο ὡς ἀποφεύγοντες τὰς ἀνηθικούς διασχεδάσεις τῶν ἐθνικῶν καὶ διότι δὲν ἐνεφανίζοντο ἰδίως ἐν τοῖς ἀμφιθεάτροις κατὰ τὰς μονομαχίας καὶ θηριομαχίας, ἐθεωροῦντο ὡς μισάνθρωποι, ἐν ᾧ διὰ τὴν πρὸς τὸν θάνατον περιφρόνησιν παρεβάλλοντο παρά τινων πρὸς τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους.

Ἡ πρὸς τὸν κόσμον ἀντίθεσις αὕτη ἔφθασε παρά τισι μέχρι τελείας ἀσκήσεως, μέχρι δηλ. τῆς στερήσεως καὶ αὐτῶν τῶν ἀθωοτάτων τέρψεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Οἱ τοιοῦτοι ἐλέγοντο ἀσκηταί, ὄντες δὲ ἄγαμοι, ὑπέβαλλον ἑαυτοὺς εἰς αὐστηρὰς νηστείας καὶ ἀφωσιοῦντο εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν μελέτην τῶν θείων. Οὐ μόνον δὲ ἄνδρες ἔξων οὕτως ἀλλὰ καὶ γυναῖκες, ἀδελφαὶ ἢ παρθένοι λεγόμεναι. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον διέτριβον οἱ ἀσκηταί οὗτοι ἐντὸς τῶν πόλεων, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ ἀναχωρῶσιν ἀπ' αὐτῶν εἰς τὰς πλησίον τῆς πατρίδος τῶν ἐρήμους. Οἱ περιφημότεροι ἀσκηταί ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν ὁ μέγας Ἀντώνιος ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παῦλος ὁ ἐκ Θηβαίδος ἐντῇ αὐτῇ χώρᾳ. Ἀμφοτέρω διέμενον δι' ὅλου τοῦ βίου τῶν μακρὰν τῆς κοινωνίας, διὰ τῆς αὐστηροτάτης δ' ἐγκρατείας τῶν καὶ διὰ τῆς τελείας ἀφοσιώσεώς τῶν εἰς τὸν Θεὸν ἐξέπληξαν τοὺς συγχρόνους τῶν. Σπανίως κατήρχοντο εἰς τὰς πόλεις οἱ ἀσκηταί, ὁσάκις ἤθελον διὰ τῆς παρουσίας τῶν, (διότι πάντες ἐτίμων αὐτοὺς) νὰ ἐνισχύσωσι τὸ θάρρος τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς διωγμοὺς, ἢ νὰ καταπολεμήσωσι τοὺς αἰρετικούς τοὺς διαστρέφοντας τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης τῶν ἀνθρώπων τούτων ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ πρότυπον, ὃ ἔπρεπε νὰ μιμῶνται πάντες.

Ὅπως διατηρῶνται ἄγνὰ τὰ ἥθη τῶν χριστιανῶν, κατέβαλλε μεγάλην φροντίδα αὐτῇ ἡ ἐκκλησία, ἥτις τοὺς μὲν ἀμαρτάνοντας καὶ ὁμολογοῦντας τὰ ἀμαρτήματα αὐτῶν ἢ ἐγείροντας δι' αὐτῶν κοινὸν σκάνδαλον ὑπέβαλλεν εἰς δημοσίαν μετάνοιαν, τοὺς δὲ ἀδιορθώτους ἀπέκλειεν ἀπὸ τῆς

ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Οἱ μετανοοῦντες ἀπείργοντο ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον τῆς εὐχαριστίας, ὑπεχρεοῦντο διὰ τὸ μένωσι κατ' ἀρχὰς ἔξωθεν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὥραν τῆς λατρείας, ζητοῦντες συγγνώμην (δι' ὃ καὶ προσκλαίοντες ἐλέγοντο), ἔπειτα ἐπετρέπετο αὐτοῖς νὰ συνεύχωνται, ἀλλὰ γόνυ κλίνοντες· τέλος ἐδικαιοῦντο νὰ μετέχωσι τῆς λατρείας συνιστάμενοι μετὰ τῶν λοιπῶν. Ἡ ἀπόλυσις ἢ ἄφεσις ἐδίδετο αὐτοῖς δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν. Εἰς ὁμοίαν δοκιμασίαν ὑπεβάλλοντο καὶ οἱ ἐκ τῶν ἐθνικῶν προσερχόμενοι εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οἵτινες κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐλέγοντο κατηχούμενοι, διότι ἐδιδάσκοντο τὰ τῆς πίστεως. Μετὰ τὸ βάπτισμα ἐκαλοῦντο φωτιζόμενοι. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ ἥθη τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν.

## ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου  
μέχρι τοῦ Φωτίου (513—860) (\*).*

### § 11.

Πῶς ἐθριάμβευσεν ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον καὶ πῶς κατεστράφη ἡ ἐθνικὴ θρησκεία;

Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 313 εἰς τὴν καταδιωκομένην ἐκκλησίαν τὴν ποθουμένην εἰρήνην.

(\*) Πηγαί. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν χρόνων τούτων (παρὰ Migne), ἰδίως δὲ ὁ Εὐσέβιος (ἐν βίῃ Κωνσταντίνου) καὶ οἱ ἐξακολουθήσαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ Ἱστορίαν Σωκράτης, Θεοδώρητος, Φιλοστόργιος, Σωζόμενος, Θεόδωρος Ἀναγνώστης, Εὐάγριος καὶ Νικηφόρος Κάλλιστος. Ἀπὸ τοῦ 500 ἔτους περίπου εἶναι χρήσιμοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ Ἱστορικοί. Πρβλ. καὶ ἡμέτερον Δοκίμ. 100—184.

Ἐκτοτε δὲ διὰ διαφορῶν νόμων παρέσχεν αὐτῇ διάφορα πρόνομια καὶ ἀνύψωσεν, ἅφ' ὅτου μάλιστα ἐγένετο μονοκράτωρ (323), εἰς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει. Οἱ τέως καταδιωκόμενοι χριστιανοὶ ἤρχισαν ἐπ' αὐτοῦ ν' ἀνέρχονται εἰς ὑψίστας πολιτικὰς θέσεις· αἱ ἐκκλησίαι ἐλάμβανον παρ' αὐτοῦ πλοῦσια δῶρα· οἱ κληρικοὶ ἀπηλλάσσοντο τῶν δημοσίων βαρῶν· ἡ κυριακὴ καὶ αἱ ἄλλαι χριστιανικαὶ ἑορταὶ προησπίζοντο ὑπὸ τῶν νόμων τοῦ κράτους· ἐπροστατεύετο δὲ τοῦ λοιποῦ ὑπὸ τῶν ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν καὶ ἡ διάδοσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἵνα ἐξασφαλισθῇ δὲ ὁ θρίαμβος οὗτος τοῦ χριστιανισμοῦ, μετέθηκεν ὁ Κωνσταντῖνος τὴν πρωτεύουσάν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Ῥώμης, ὅπου ἀκόμῃ ὑπῆρχον πολλοὶ ἐθνικοὶ, εἰς τὸ Βυζάντιον ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀνατολῆς, ὅπου εἶχον ἤδη ἐπικρατήσῃ οἱ χριστιανοί. Διὰ ταῦτα πάντα οἱ χριστιανοὶ εὐγνωμονοῦντες ὠνόμασαν αὐτὸν μέγαν, μετὰ δὲ ταῦτα κατέταξεν αὐτὸν ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία μεταξὺ τῶν ἁγίων. Καί τοι ὁμῶς προστατεύσας τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν δὲν ἠθέλησεν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ καταδιώξῃ τὴν ἐθνικὴν. Ἡ πεπαλαιωμένη καὶ σεσαθρωμένη αὕτη θρησκεία, ἔβλεπεν, ὅτι κατέρρεεν ἅφ' ἑαυτῆς, ἐγίνωσκε δὲ ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις πρέπει νὰ ᾔναι σεβασταί, καὶ μόνον διὰ τοῦ λόγου πρέπει νὰ πολεμῶνται. Καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Κωνσταντίνου ἐπροστάτευσαν τὸν χριστιανισμόν, ἀλλὰ μετὰ ὀλιγωτέρας συνέσεως, μεταχειρισθέντες πολλάκις καὶ αὐτὴν τὴν βίαν κατὰ τῶν ἐθνικῶν ἐναντίον τῶν συμβουλῶν τῶν σοφωτέρων πατέρων. Οὕτω προσηνέχθησαν ὁ Κωνσταντῖνος, Θεοδόσιος ὁ Α', Θεοδόσιος ὁ Β' καὶ Ἰουστινιανὸς ὁ Α', ὅστις, ἵνα ἀφαιρέσῃ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ἐθνικῆς θρησκείας στήριγμα, ἔκλεισε περὶ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς, καὶ ἀπεδίωξεν ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους τοὺς ῥήτορας καὶ φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι ἐπέμενον καταπολεμοῦντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐκ προλήψεως καὶ

ἐκ μονομεροῦς ἀγάπης πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τούτων οἱ ἐθνικοὶ ἔπασχον σχεδὸν ὅτι ἄλλοτε οἱ χριστιανοὶ ἐπὶ τῶν τῷ χριστιανισμῷ ἐχθρῶν ἀρχαίων ῥωμαίων αὐτοκρατόρων. Ἡ ἐθνικὴ Ὑπατία ἐθανατώθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ τοῦ φανατικοῦ ὄχλου ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β'. Ἀλλ' ἐνῷ ὁ χριστιανισμὸς ἐξῆλθε θριαμβεύων ἐκ τῶν διωγμῶν, ἡ ἐθνικὴ θρησκεία μὴ ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ ζωὴν, ὑπέκυψεν εἰς τοὺς κατ' αὐτῆς διωγμοὺς, ἕως οὗ ἐντελῶς ἐξέλειπεν. Ὁ μόνος ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις ἠθέλησε νὰ ἀνορθώσῃ πάλιν τὸ κράτος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἦτο ὁ Ἰουλιανὸς (361), ὁ ἐπικληθεὶς ἀποστάτης καὶ παραβάτης, διότι ἐνῷ ἀντετράφη χριστιανικῶς, ἔπειτα γενόμενος αὐτοκράτωρ συμβουθευόμενος ἔχων τοὺς ῥήτορας καὶ φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του, παρ' ὧν εἶχε πεισθῇ, ὅτι δῆθεν ἡ πτώσις τοῦ μεγαλείου τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους προῆλθεν ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπελάκτισε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἐπολέμησεν αὐτήν, ἀν καὶ ἀπέφυγε τὰ βίαια μέτρα. Ἐσπούδαζε δὲ νὰ δώσῃ νέαν ζωὴν εἰς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν, μιμούμενος μάλιστα πολλοὺς θεσμοὺς τοῦ χριστιανισμοῦ, οἷον τὴν ἐπ' ἐκκλησίας διδασκαλίαν. Αἱ προσπάθειά του ὁμως οὐδὲν ἀπέφερον ἀποτέλεσμα, διότι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία εἶχε πλέον ἡττηθῇ ὑπὸ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ. Πάντες, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐθνικοὶ, ἤρχισαν νὰ σκώπτωσι τὸν ζῆλον του, μεθ' οὗ ἠθέλησε νὰ ἀναστήσῃ θρησκείαν ἥδη ἐκπνεύσασαν, ἧς τὸ ψεῦδος εἶχε πλέον ἐξελεγχθῇ. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος μόνις ἀσθενέστατά τινα λείψανα ἐθνικῆς θρησκείας ἐσώζοντο ἔτι ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει.

## § 12.

Εἰς τίνες νέους λαοὺς ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμός;

Ἐνῷ ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ἐξέλειπεν οὕτως, ὁ χριστιανισμὸς

διεδίδετο ὁσημέραι εἰς νέους λαούς. Οὕτως ἐξάπλοῦται τὸ εὐ-  
 αγγέλιον εἰς τὴν Περσίαν, τὴν Ἀρμενίαν, τὴν Ἀραβίαν.  
 Καὶ μέχρι δὲ αὐτῶν τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Κίνας φθάνει τόφως  
 αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐν τῇ Ἀσίᾳ δὲν ἡδυνήθη ἡ νέα πίστις νὰ ρίψῃ  
 βαθείας ρίζας καὶ νὰ ποιήσῃ μεγάλας προόδους· τὸ μὲν διό-  
 τι οἱ πλεῖστοι λαοὶ αὐτῆς εὗρισκοντο ἐν λίαν ταπεινῇ ἀναπτύ-  
 ξει, ὁ δὲ χριστιανισμὸς ὡς πνευματικὴ θρησκεία προῦποθέ-  
 τει ἀνωτέραν τινὰ βαθμίδα πολιτισμοῦ, τὸ δὲ διότι ἐν ταῖς χώ-  
 ραις ταύταις εὗρε σφοδροὺς πολεμίους ἐνθεν μὲν τοὺς παντα-  
 χοῦ ἑκτοτε διεσπαρμένους Ἰουδαίους, εἵτινες πάντοτε ἐθεώ-  
 ρουν τὸν χριστιανισμὸν ὡς διαστροφὴν τῆς μωσαϊκῆς θρη-  
 σκείας καὶ τοὺς χριστιανούς ὡς ἀποστάτας τοῦ νόμου αὐτῶν,  
 ἐτέρωθεν δὲ ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος τοὺς Μωαμεθανούς. Οἱ Μωα-  
 μεθανοὶ, ὁπαδοὶ τοῦ Μωάμεθ τοῦ ἐν Ἀραβίᾳ ἀναφανέντος περὶ  
 τὸ 622 ὡς ἱδρυτοῦ νέας θρησκείας, ἡ ὁποία ὁμως οὐδὲν ἄλλο  
 εἶναι ἢ κρᾶμά τι Ἰουδαϊσμοῦ, χριστιανισμοῦ καὶ ἄλλων τινῶν  
 παχυλῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν, καὶ ἧς θεμελιῶδες δόγμα  
 εἶναι ὁ μονοθεῖσμός, ὁρμηθέντες ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Μωάμεθ  
 κατ' ἀρχάς, εἶτα δὲ τῶν διαδόχων τοῦ Καλιφῶν, κατέκτησαν  
 κατὰ μικρὸν πάσας σχεδὸν τὰς ἐν τῇ δυτικῇ Ἀσίᾳ καὶ τῇ Ἀ-  
 φρικῇ χώρας, πανταχοῦ δὲ ὅπου ἐξήπλοῦντο, καταπιέζοντες  
 τοὺς χριστιανούς, ἐπέβαλλον τὸν ἰσλαμισμόν. Ἀλλ' ἂν ἐν τῇ  
 Ἀσίᾳ καὶ τῇ Ἀφρικῇ ἀπέτυχεν ὁ χριστιανισμός, ἐπιτυχῶς  
 ὁμως ἐξήπλωθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν Εὐρώπῃ  
 παρὰ τοῖς Ἀγγλοσαξωνικοῖς ἢ Γερμανικοῖς λεγομένοις λαοῖς,  
 οἵτινες ἐκ τῶν βορείων μερῶν ὁρμηθέντες, κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα,  
 κατέλαβον τὴν μέσσην, μεσημβρινὴν καὶ δυτικὴν Εὐρώπην, καὶ  
 μετὰ τῶν ἀρχαίων λαῶν τῶν χωρῶν τούτων τῶν Ῥωμαίων,  
 Κελτῶν, Βρεττανῶν καὶ λοιπῶν, ἀναμιχθέντες, ἀπετέλεσαν  
 τοὺς νεωτέρους εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Οἱ πρότερον βάρβαροι οὗ-  
 τοι λαοὶ ἔλαβον παρὰ τῶν ἡττηθέντων καὶ ὑποταγέντων Ῥω-  
 μαίων πάντα τὸν ἀρχαῖον πολιτισμόν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ τὴν

ἤδη ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει θριαμβεύουσιν χριστιανικὴν θρησκείαν. Πρῶτοι τῶν λαῶν τούτων ἠσπάσθησαν τὸν χριστιανισμόν οἱ Γότθοι, οἱ εἰσβαλόντες κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος εἰς τὴν Μοισίαν καὶ Θράκην, μετὰ δὲ ταῦτα ἐγκαταστάντες ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἰσπανίᾳ, μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ Λογγοβάρδοι, οἱ Βουργούνδιοι, οἱ Βάνδαλοι, οἱ Φράγγοι, οἱ Ἀγγλοσάξωνες, οἱ Γερμανοὶ, οἱ Δανοὶ, οἱ Νορβηγοί, οἱ Σουηδοί. Τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Σλάβων μόνον αἱ πρῶται ἀρχαὶ πίπτουσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, κυρίως δὲ ἐπεστράφησαν οἱ λαοὶ οὗτοι (Ρῶσσοι, Βούλγαροι, Ἀβάροι) κατὰ τοὺς ἐπομένους χρόνους, κατὰ τὸν Θ' καὶ Γ' αἰῶνα, περὶ οὗ ἐν οἰκείῳ τόπῳ ῥηθήσονται τὰ δέοντα (Πρβλ. § 25).

### § 13.

Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

Ἦδη ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν παρατηρήσαμεν (§ 6) ὅτι οἱ ἐκ τῶν χριστιανῶν σοφοί, οἱ διδασκαλοὶ τῆς ἐκκλησίας, ἡρευνῶν τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν καὶ ἐσπούδαζον νὰ ἀναπτύξωσιν αὐτὴν καὶ ἐπιστημονικῶς αὐτὴν διαμορφώσωσιν. Αἱ ἔρευναι αὗται ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ συζητήσεις ἦτο ἐπόμενον ὅτι ἔμελλον νὰ ἐπιτεθῶσιν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀφ' οὔτου ἡ ἐκκλησία ἀπηλλάγη τῶν διωκτῶν τῆς. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τείνει πάντοτε εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' αἱ συζητήσεις αὗται ἐπὶ τῶν δογμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν γίνονται νῦν ἡσύχως καὶ ἀθορύβως, ὅπως ἤρμοζε, καὶ ὅπως κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους συνέβαιεν, ἀλλὰ συνταράσσουσι τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος, γεννῶσαι μίση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐπαγόμεναι σφο-

δρους ἐσωτερικοὺς διωγμοὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Τοῦτο δὲ διότι τὸ μὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας οἱ ἀμαθεῖς καὶ φανατικοὶ ὅχλοι μετὰ τῶν μοναχῶν, τὸ δὲ διότι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία παρεμβαίνουσα εἰς αὐτὰς ἐλάμβανε μέρος ὅτε μὲν ὑπὲρ ταύτης ὅτε δ' ὑπὲρ ἐκείνης τῆς μερίδος, καὶ τὴν μὲν προήσπιζε, τὴν δὲ κατεδίωκε. Τὰ ζητήματα, περὶ ἃ περιστρέφοντο αἱ συζητήσεις αὗται, ἦσαν ἐν μὲν τῇ ἀνατολῇ τὰ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν δὲ τῇ δύσει τὰ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀναγεννήσεως αὐτοῦ. Οἱ ἀνατολικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι ἠρεύνων, τίς εἶναι ὁ Χριστὸς, τίς ἡ σχέσις τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, εἶναι ὁ Υἱὸς ἀληθὴς Θεός, εἶναι τὸ Πνεῦμα ἀληθὴς Θεός, πῶς πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ Τριάς τῶν προσώπων ἐν τῇ μιᾷ Θεότητι, πῶς ἠνώθη ἡ θεία φύσις μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἐν τῷ Χριστῷ. Οἱ δὲ δυτικοὶ πρακτικώτεροι ὄντες ἐκείνων, ἐξήταζον τὸ πῶς συμβαίνει ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου· ἀρκεῖ μόνον ὁ ἀνθρώπος νὰ θέλῃ τὴν ἀναγέννησιν καὶ σωτηρίαν του, ἢ εἶναι ἀνάγκη τῆς θείας βοηθείας ἢ χάριτος, καὶ ἂν ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι ἀπόλυτος ἢ σχετικὴ. Ὡς κανὼν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἐχρησίμευον ἡ Γραφὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις. Πολλοὶ ἐν ταῖς συζητήσεσι ταύταις ἀπεπλανήθησαν εἰς δοξασίας ἐσφαλμένας, ὥς ἡ ἐκκλησία διὰ τοῦτο ὡς αἰρετικὰς κατεδίωκεν. Οὕτως ὁ Ἀρειος ἐδόξαζε τὸν Υἱὸν κτίσμα, καὶ δὲν ἀπεδέχετο, ὅτι εἶναι ὁμοούσιος τῷ Πατρί. Ὁ Ἀρειος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ, πῶς ἦτο δυνατόν ὁ Υἱὸς νὰ ᾔναι ἀληθὴς Θεός, καθὼς ὁ πατὴρ εἶναι ἀληθὴς Θεός, χωρὶς νὰ ᾔναι ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν τότε δύο Θεοὺς, ἐνῷ θεμελιῶδες τοῦ χριστιανισμοῦ δόγμα εἶναι, ὅτι ὁ Θεός εἶναι εἷς. Θέλων λοιπὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὸ δόγμα τῆς ἀγίας Τριάδος καὶ καταστήσῃ αὐτὸ καταληπτόν, περιέπεσεν εἰς τὴν ἀτοπονιδεάν νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι κτίσμα, τὸ πρῶτον κτίσμα, δι' οὗ ἐγένοντο πάντα τὰ λοιπὰ,

ἐνεκα ὁμως τῆς ἠθικῆς του τελειότητος ἐτιμήθη παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς Θεότητος, καὶ ὡς Θεὸς πρέπει παρ' ἡμῶν νὰ τιμᾶται καὶ λατρεύηται. Ὁ Ἀρειανισμὸς εἶναι πτώσις εἰς τὴν κτισματολατρείαν ἢ εἰδωλολατρείαν. Διὰ τοῦτο ὁ Ἀθανάσιος καὶ μετ' αὐτὸν οἱ μέγιστοι τῆς ἐκκλησίας θεολόγοι ἐπολέμησαν αὐτόν. Ὁ Μακεδόνιος ἠρνεῖτο τὴν Θεότητα τοῦ Πνεύματος. Πρώτερον ἦτο καὶ αὐτὸς ἀρειανός, ἀφοῦ δὲ ἀφῆκε τὸν ἀρειανισμόν, ἐξηκολούθησε νὰ φρονῇ περὶ τοῦ Πνεύματος ἀρειανικῶς· διότι οἱ ἀρειανοὶ καθὼς τὸν Υἱὸν ἔλεγον κτίσμα, οὕτως ἐθεώρουν καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς κτίσμα. Ἡ ἐκκλησία τὸναντίον καθὼς ἐκήρυξε τὸν Υἱὸν ἀληθῆ Θεόν, παρεδέχθη καὶ τοῦ Πνεύματος τὴν ἀληθῆ Θεότητα. Ὁ Νεστόριος δὲν ἀπεδέχετο τὴν προσωπικὴν ἔνωσιν τῶν φύσεων ἐν Χριστῷ, δηλ. ὅτι ὁ αὐτὸς Χριστὸς, τὸ αὐτὸ πρόσωπον, εἶναι καὶ Θεὸς καὶ ἄνθρωπος, ἀλλὰ διέκρινε μεταξὺ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου Χριστοῦ, λέγων, ὅτι ἡ Μαρία ἐγέννησε τὸν ἄνθρωπον Χριστόν, οὐχὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ Χριστοτόκον ἐκάλει τὴν μητέρα τοῦ Κυρίου, οὐχὶ Θεοτόκον. Ὁ Εὐτυχὴς συνέχεε τὰς ἐν Χριστῷ φύσεις, λέγων, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις αὐτοῦ ἀπερροφήθη ὑπὸ τῆς θείας, καὶ ὅτι ἦτο ἄρα Θεὸς μόνον, καὶ μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον ἄνθρωπος. Ἡ ἐκκλησία ἐδέχθη, ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς Χριστὸς καὶ τέλειος Θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος. Τὸν Νεστόριον ἐπολέμησεν ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος, τὸν δὲ Εὐτυχῆ ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανὸς καὶ ὁ Ῥώμης Λέων. Ὁ δὲ Πελάγιος δὲν ἐθεώρει ἀπολύτως ἀναγκαίαν τὴν θεϊαν χάριν ἐν τῇ ἀναγεννήσει νομίζων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν ἰδίων φώτων καὶ τῶν ἰδίων ἠθικῶν δυνάμεων ἄνευ τῆς ἐπενεργείας τοῦ χριστιανισμοῦ δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ἠθικὴν τελειότητα καὶ ἀποβῇ ἀρεστὸς τῷ Θεῷ. Ἡρνεῖτο λοιπὸν τὴν ἀπόλυτον ἀναγκαιότητα καὶ σημασίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτόν ἐπολέμησεν ὁ Αὐγουστίνος. Χάριν τῶν ἐρευνῶν καὶ

συζητήσεων τούτων συνήρχοντο οἱ ἐπίσκοποι καὶ θεολόγοι εἰς συνόδους, ὡσάκις δὲ αἱ τοπικαὶ δὲν ἤρχουν, συνεκαλοῦντο γενικαὶ σύνοδοι, αἱ οἰκουμενικαὶ κληθεῖσαι, αἱ ὁποῖαι ἀντεπροσώπευον τὴν καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐξηπλωμένην ἐκκλησίαν. Αἱ οἰκουμενικαὶ αὗται σύνοδοι, περὶ ὧν ἐπιστεύετο, ὅτι ἐνεπνέοντο ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διέλυον ὀριστικῶς τὰς διαφοράς. Οἱ δὲ κατακρινόμενοι ὡς αἰρετικοὶ ἀπεκλείοντο ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ὁπαδῶν των, ἀπεδιώκοντο δὲ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ ἐξωρίζοντο ἢ ἄλλως κατεδιώκοντο. Κατὰ τοῦ Ἀρείου συνεκροτήθη ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐν Νικαίᾳ τῷ 325, κατὰ δὲ τοῦ Μακεδονίου ἡ Β' ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 381. Αἱ δύο αὗται σύνοδοι συνέταξαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν συμβόλων (Πράβ. § 6) νέον σύμβολον, τὸ μέχρι τῆς σήμερον ἰσχύον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ κατὰ τὴν λειτουργίαν ἀναγινωσκόμενον, ἀναπτύξασαι τὰς περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας καὶ κηρύξασαι τὸν μὲν Υἱὸν ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, Θεὸν ἀληθινόν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, τὸ δὲ Πνεῦμα ὡς ὁμότιμον, « σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον » (\*). Οὕτως ἐμορφώθη ἡ περὶ Τριάδος ἐκκλη-

(\*) Τὸ σύμβολον τοῦτο ἔχει οὕτω • Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεόν πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων. Καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, ὧς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινόν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα, σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ παθόντα καὶ ταφέντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευό-

σιαστική διδασκαλία· ὁ Θεὸς εἶναι εἷς τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ ἐν αὐτῷ τρία πρόσωπα ἢ ὑποστάσεις· ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἐκηρύχθη ὡς μυστήριον, ὡς ὑπερβαίνουσα δηλαδή τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Οἱ μετὰ ταῦτα πατέρες καὶ θεολόγοι ἐζήτησαν νὰ ἐξηγήσωσιν ὡς πῶς τὴν Τριάδα ἐκ τῆς ἀναλογίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Καθὼς δηλαδή ἐν τούτῳ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν ψυχὴν αὐτὴν, τὸν νοῦν ἢ λόγον καὶ τὴν θέλησιν, οὕτω διακρίνομεν ἐν τῷ Θεῷ, ὅστις εἶναι καὶ αὐτὸς πνεῦμα, δηλ. νοῦς καὶ θέλησις, αὐτὸν τὸν Θεὸν πατέρα, τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ τὴν θέλησιν αὐτοῦ, ἥτις ὡς ἀοράτως ἐνεργοῦσα, ὅπως ἐνεργεῖ ἀοράτως ὁ ἄνεμος, πνεῦμα ἐκλήθη. Καθὼς δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννᾷ τὸν λόγον του, διότι αἱ σκέψεις του τί ἄλλο εἶναι ἢ γεννήματα τῆς ψυχῆς του, οὕτω καὶ ὁ θεῖος λόγος εἶναι γέννημα τοῦ Θεοῦ, υἱὸς αὐτοῦ· ὁμοίως καθὼς τὸ θέλημα ἡμῶν εἶναι προϊόν ἡμῶν, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἐν τῷ Θεῷ, πηγάζει, ἐκπορεύεται ἀπ' αὐτοῦ. Σημειωτέον ὅμως καλῶς, ὅτι ἐνῷ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι ὁ λόγος καὶ ἡ θέλησις εἶναι ἀπλᾶι δυνάμεις, ἐν τῷ Θεῷ ὁ λόγος καὶ τὸ πνεῦμα ἐθεωρήθησαν ὡς πρόσωπα, καὶ πρόσωπα ἀληθῆ οὐχὶ ἀπλᾶι προσωποποιήσεις. Ἡ Γ' οἰκουμένηκὴ σύνοδος ἐν Ἐφέσῳ κατεδίκησε τὸν Νεστόριον καὶ τὸν Πελάγιον, ἡ δὲ Δ' ἐν Χαλκηδόνι τὸν Εὐτυχῆ. Ἡ Ε' ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' κατέκρινε νεστοριανίζοντάς τινας ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς (553). Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Νεστορίου καὶ Εὐτυχῆς Νεστοριανοὶ καὶ μονοφυσῖται (Ἰακωβῖται, Ἀρμένιοι, Κόπται Ἀβυσσίνιοι), καθὼς καὶ οἱ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα τὸν μονοφυσιτισμὸν ἀνανεώ-

μενον, τῷ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν. Εἰς μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν. Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

σαντες μονοθεληται, οί μετὰ ταῦτα Μαρωνῖται δ-  
νομασθέντες, οὗς κατέκρινεν ἡ ε' οἰκουμενικὴ σύνοδος (680),  
ἀποκηρυχθέντες ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας αὐτῆς  
ἀποκλεισθέντες, ἀπετέλεσαν ἰδίας ἐκκλησίας, αἵτινες σώ-  
ζονται μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἡ τελευταία συζήτησις ἐπὶ  
τῶν χρόνων τούτων ἡ συνταράξασα τὴν ἐκκλησίαν ἐπὶ ἓνα  
αἰῶνα σχεδὸν ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὴν Η' ἑκατονταετηρίδα ἐπὶ  
Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου ἐγερωθεῖσα περὶ τῶν εἰκόνων, ἃς  
ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος διέταξε νὰ ἀποβάλωσιν ἀπὸ τῶν ἐκκλη-  
σιῶν, ἵνα μὴ περιπίπτωσι δὴθεν οἱ χριστιανοὶ εἰς εἰδωλολα-  
τρείαν. Ἡ ἀπαίτησις αὕτη, ἣν ὑπεστήριξαν καὶ ἄλλοι αὐτο-  
κράτορες μετ' αὐτόν, ἐπολεμήθη ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ  
καὶ τοῦ κλήρου, ἐν δὲ τῇ Ζ'. οἰκουμενικῇ συνόδῳ τῇ ἐπὶ τῆς  
Εἰρήνης τῷ 787 γενομένη ἀνεκκλήρυχθη πάλιν ἡ τιμὴ τῶν  
εἰκόνων. Ἐφάνησαν μὲν μετὰ ταῦτα νέοι εἰκονομάχοι αὐτο-  
κράτορες, ἀλλ' ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα, ἀνεστήλωσε πάλιν  
ὀριστικῶς τὰς εἰκόνας ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, [ῥώρισε δὲ εἰς  
ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἐορτὴν τὴν Κυριακὴν τῆς  
Ὁρθοδοξίας.

## § 14.

Τίνες πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι διέπρεψαν κατὰ τοὺς  
χρόνους τούτους;

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους διέπρεψαν ὡς ἐκκλησιαστικοὶ  
συγγραφεῖς πολλοί, οἵτινες ἠδύναντο νὰ ἀμιλλῶνται κατὰ  
τὴν σοφίαν πρὸς τοὺς σοφωτέρους ἐκ τῶν συγχρόνων ἐθνι-  
κῶν. Ἐμορφώθησαν δὲ οὗτοι φιλολογικῶς μὲν ἐν ταῖς φιλο-  
σοφικαῖς ἐθνικαῖς σχολαῖς, ἰδίως ἐν τῇ τῶν Ἀθηνῶν,  
ἥτις ἤχμαζε τότε καὶ ἐν τῇ μελέτῃ τῶν ἀρχαίων κλασι-  
κῶν συγγραφέων, ἐκκλησιαστικῶς δὲ ἐν ταῖς θεολογικαῖς

σχολαῖς, ὅποῖαι ἤχμαζον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὡριγένους) καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἥ διὰ τῆς μελέτης τῶν Γραφῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων καὶ μάλιστα τοῦ Ὡριγένους. Διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν οἱ σοφοὶ οὗτοι πατέρες ἐξέθησαν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας, κατέπολέμησαν τοὺς ἐθνικοὺς, ὑπερασπιζόμενοι τὸν χριστιανισμόν, ἀνήρεσαν τοὺς αἵρετικοὺς καὶ ἀνέπτυξαν τὰ δόγματα καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ ἐπισημότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐκ μὲν τῶν ἀνατολικῶν ἐλλήνων οἱ ἀκόλουθοι. Ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος ὁ συγγράψας πρῶτος σχεδὸν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Ὁ Εὐσέβιος ἔχων φίλον τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, τῇ ἀδείᾳ τούτου ἠδυνήθη νὰ ἐξετάσῃ τὰ ἀρχεῖα τοῦ κράτους καὶ νὰ συλλέξῃ πᾶσαν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην διὰ τὸ ἔργον του. Ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος κατεπολέμησε τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀρείου, ὑπέστη δὲ φοβεροὺς διωγμοὺς ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τῶν ὑποστηριζάντων τὸν Ἀρειανισμόν, μάλιστα τοῦ Κωνσταντίου, δεκάκις ἐξορισθεὶς καὶ περὶ τὰ 20 ἔτη διατρίψας ἐν τῇ ἐξορίᾳ. Τὰ συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, τὰ πλεῖστα πολεμικὰ κατὰ τῶν ἀρειανῶν εἶναι πλήρη βαθειῶν ἐννοιῶν. Ὁ μέγας Βασίλειος, μητροπολίτης Καισαρείας ἐν Καππαδοκίᾳ, ὅστις ἐπίσης ἐδοξάσθη διὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Οὐάλεντος, ἐφημίσθη δὲ ἐν γένει διὰ τὴν ἀφοσίωσίν του εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἥτις εἶχεν αὐτῷ ἐμπιστευθῇ. Ὁ Βασίλειος κατάρθωσε νὰ συνασπίσῃ κατὰ τῶν ἀρειανῶν πάντας σχεδὸν τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀσίας. Ὁ Μόδεστος ὁ αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος, ὁ σταλὲς ἵνα ἐκφοβίσῃ αὐτόν καὶ ἀναγκάσῃ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος, εὐρὼν ἀπροσδόκητον ἀντίστασιν παρὰ τῷ Βασιλείῳ, ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος, ὁμολογῶν, ὅτι οὐδέποτε εἶδεν ἐπίσκοπον τολμηρότερον ὑπερα-

σπιστὴν τῶν δικαιοματίων τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Βασίλειος οὗτος ἱδρύσας καὶ τὸ περιφημότερον πτωχοκομεῖον τῆς ἐποχῆς του, ὑπὲρ οὗ ἀφιέρωσε πάντα τὰ εἰσδήματα τῆς πλουσίας μητροπόλεώς του, αὐτὸς πενιχρώτατα ὡς ἀπλοῦς μοναχὸς ἀποζῶν. Ὁ Ναζιανζηνὸς Γρηγόριος, ὅστις ὅτε ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεκράτουν οἱ φίλοι τοῦ Ἀρείου καὶ ὁμόφρονες, μόνος ἐπάλαισεν ἐν τῷ τότε κέντρῳ τούτῳ τῶν ἐχθρῶν τῆς ὀρθῆς πίστεως ὑπὲρ ταύτης, κατέστη δὲ περιβόητος διὰ τὴν εὐγλωττίαν, μεθ' ἧς ὑπερήσπισε τὴν θεότητα τοῦ Λόγου, διὸ καὶ θεολόγος ἐκλήθη. Ὁ Ἱερώνυμος ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίτηδες, ἵνα ἀκούσῃ τὰ κηρύγματα αὐτοῦ. Ἀναδειχθεὶς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Α', ἐγένετο καὶ πρόεδρος τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος οὗτος εἶχον ὁμοῦ σπουδάσει τὴν φιλοσοφίαν ἐν Ἀθήναις, ὅπου συνέδεσαν πρὸς ἀλλήλους ἀδιάρρηκτον καὶ ισόβιον φιλίαν. Τὴν θεολογικὴν δὲ μόρφωσίν του ὤφειλε καὶ αὐτὸς καθὼς καὶ ὁ Βασίλειος πρὸ πάντων εἰς τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ σοφοῦ Ὠριγένους, Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ἀδελφὸς τοῦ μεγάλου Βασιλείου, βαθυνούστατος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς. Ὁ Γρηγόριος οὗτος τόσον ἐξετίμα τὸν Ὠριγένην, ὥστε ἀπεδέχετο καὶ αὐτὰς αὐτοῦ τὰς ἑτεροδοξίας. Καὶ αὐτὸς ὑπερησπίσθη τὴν ὀρθοδοξίαν κατὰ τῶν Ἀρειανῶν. Ἄνευ τῶν μεγάλων τούτων πατέρων ἡ ἐκκλησία ἐκινδύνευσε νὰ ἐξαρειανισθῇ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ μετὰ ταῦτα ἐπικληθεὶς Χρυσόστομος, ὅστις ἀνέπτυξε τοιαύτην εὐγλωττίαν, ὥστε ἐξέπληξε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐθνικοὺς ῥήτορας, ὠνομάσθη δὲ παρὰ πολλῶν Δημοσθένης τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Χρυσόστομος ἀνετράφη χριστιανικῶς ὑπὸ τῆς εὐσεβοῦς μητρὸς του Ἀνθούσης, ἐδιδάχθη δὲ τὴν ῥητορικὴν ὑπὸ τὸν περίφημον Λιβάνιον, ὅστις ἐθαύμασεν, ἐν ᾧ ἔτι ὁ Χρυσόστομος ἐσπούδαζε παρ' αὐτῷ, τὴν ῥητορικὴν δει-

νότητα αὐτοῦ. Οὐδείς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης συνέγραψε πλείοτερα συγγράμματα αὐτοῦ, ἐξ ὧν διακρίνονται αἱ λαμπραὶ αὐτοῦ ὁμιλίαι εἰς ἅπασαν σχεδὸν τὴν ἁγίαν Γραφήν. Ὁ Χρυσόστομος ὡς κῆρυξ τοῦ θείου λόγου καὶ τῆς ἀληθείας ἦτο τοσοῦτον ἀτρόμητος, ὥστε δὲν ἐδίσταζε νὰ ἐλέγχῃ καὶ αὐτῆς τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας τὰς παρεκτροπὰς, δι' ὃ καταδιωχθεὶς ὑπ' αὐτῆς, ἐξωρίσθη, καὶ ἀπέθανεν ἐν τῇ ἐξορίᾳ ταύτῃ (407). Ὁ Χρυσόστομος προύνοησε περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου, εἰργάσθη δὲ καὶ πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανικοῦ παρὰ τοῖς Γότθοις καὶ Πέρσαις. Ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος συνέγραψε κατηχήσεις χάριν τῶν εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐπιστρεφόντων, ὁ Ἐπιφάνιος, κατεπολέμησε τὰς αἵρέσεις μετὰ ὑπερμέτρου ζήλου, ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος, ἐπολέμησε τὸν Νεστόριον, προσὰς τῆς Γ' οἰκουμενικῆς συνόδου, ὁ Μοψουεστίας Θεόδωρος καὶ ὁ Κύρου Θεοδώρητος ἦσαν φίλοι τοῦ Νεστορίου, ἄνδρες πεπαιδευμένοι ἐν τῇ σχολῇ τῆς Ἀντιοχείας μορφωθέντες, ἔγραψαν δὲ καὶ σοφὰς εἰς τὴν ἁγίαν Γραφήν ἐρμηνείας, ὁ συγγραφεὺς τῶν φερόντων τὸ ὄνομα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμμάτων ἤκμασε πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος, ἠθέλησε δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ ἀθηναίου μαθητοῦ τοῦ Παύλου νὰ διαδώσῃ τὰς νεοπλατωνιζούσας χριστιανικὰς δοξασίας του, Μάξιμος ὁ ὁμολογητῆς ἠγωνίσθη κατὰ τῶν μονοθελητῶν, ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ὑπερησπίσθησαν τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων καὶ ἐπολέμησαν τὸν μωαμεθανισμόν.

Ἐκ δὲ τῶν δυτικῶν λατίνων διέπρεψαν ὁ Ἀμβρόσιος, ὅστις αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος Μεδιολάνων ὦν ἐτιμᾶτο διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ εὐσέβειαν αὐτοῦ τοσοῦτον, ὥστε καίπερ λαϊκὸς ἐξελέχθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων, ἦτο δὲ τοσοῦτον σεβαστὸς, ὥστε ἐπεβάλλετο

καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς αὐτοκράτορας. Οὕτως ὑπεχρέωσε τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον τὸν Α' νὰ τελέσῃ δημοσίᾳ μετάνοιαν, διότι εἶχε καταδιώξει τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἕνεκα ἀσημάντου αἰτίας. Ὁ Ἰλάριος, ὁ πολεμήσας ὡς ἄλλος Ἀθανάσιος τοὺς Ἀρειανούς ἐν τῇ δύσει. Ὁ Ἱερώνυμος, πολυγραφώτατος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ἰδίως δὲ εἰδημονέστατος τῶν Γραφῶν ἐρμηνευτής. Ὁ Ἱερώνυμος διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐν Παλαιστίνῃ ὅπως μελετήσῃ ἐν αὐτῇ τῇ χώρᾳ τῶν ἑβραίων τὴν ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν. Μετέφρασε δὲ τὴν ἀγίαν Γραφὴν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Ἡ μετάφρασις αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη Βουλγάτα. Ὁ Αὐγουστῖνος ὑπερηκόνησε πάντας τοὺς δυτικούς πατέρας κατὰ τὴν σοφίαν, ἔγραψε μέγαν ἀριθμὸν συγγραμμάτων, καὶ δι' αὐτῶν ὡς οὐδεὶς ἄλλος μεγίστην ἐξήσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς δύσεως. Ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ ἐπικληθεὶς Διάλογος, συνετέλεσε διὰ τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς παπικῆς δυνάμεως καὶ ἐλάμπρυνε τὴν λατρείαν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ἀναμορφώσας τὴν μουσικὴν αὐτῆς τῇ βοθηείᾳ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς. Συνέτεινε δὲ καὶ εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ.

## § 15.

Πῶς διεμορφώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις; Πῶς ἀνεφάνησαν οἱ πατριάρχαι;

Ἀφ' ὅτου οἱ ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες ἐγένοντο χριστιανοὶ, ἤρχισαν νὰ ἀναμιγνύωνται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ νὰ ἔχωσιν εἰς χεῖράς των σχεδὸν τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν αὐτῶν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐφρόνει, ὅτι καθὼς οἱ ἐπίσκοποι ὠρίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῶν ἔσω, οὕτως ὁ Θεὸς ὠρίσεν αὐτὸν ἐπίσκοπον ἐπὶ τῶν ἔξω τῆς ἐκκλη-

σίας, ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς καταστάσεως. Οἱ αὐτοκράτορες συνεχάλουν τὰς συνόδους πρὸς λύσιν τῶν σπουδαιότερων ζητημάτων, ἐπεκύρουν δὲ τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν καὶ ἐξέδιδον ὡς νόμους τοῦ κράτους. Πολλάκις δὲ ἡ ἀνάμιξις αὐτῇ προέβαινε τοσοῦτον, ὥστε διὰ νόμου νὰ ὀρίζωσι, τί οἱ ὑπῆκοοί των ἔπρεπε νὰ πιστεύωσι. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ κυριωτάτη αἰτία, δι' ἣν τὸ βυζαντινὸν κράτος κατεσπαράσσετο ἐπὶ αἰῶνας ὅλους ὑπὸ θρησκευτικῶν ἐρίδων καὶ πολέμων. Οἱ ἐπίσκοποι ἐγένοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄργανα τῶν θελήσεων τῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ καὶ οὗτοι πολλάκις ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἐχρησίμευον ὡς ὄργανα τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν δογματικῶν μερίδων.

Ὁ κληρὸς ἀπέκτησε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μέγαν πλοῦτον, διότι αἱ ἐκκλησίαι ἔλαβον μέρος τῆς δημοτικῆς περιουσίας, ἐκληρονόμησαν δὲ πολλαχοῦ τοὺς ἐθνικοὺς ναοὺς καὶ τὰς περιουσίας των, καὶ ἐλάμβανον πλουσίας δωρεὰς παρ' εὐσεβῶν. Εἶχε δὲ μέγα κράτος ὁ κληρὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, εἰς τοὺς λαϊκοὺς μείναντος μόνον τοῦ δικαιώματος τῆς συμμετοχῆς ἐν τῇ ἐκλογῇ αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο κατέπεσε κατὰ μικρὸν εἰς ἀπλὴν σκιάν. Εἰς τὰς τάξεις τοῦ κλήρου κατετάσσοντο τότε πολλοὶ ἐπίσημοι πολιτικοὶ καὶ νομομαθεῖς ἢ πεπαιδευμένοι ἄνδρες, διότι ὁ κληρὸς εἶχε μεγάλην προνόμιαν· ἦτο ἀπηλλαγμένος τῶν δημοσίων βαρῶν· εἶχεν ἴδια κληρικὰ δικαστήρια· οἱ δὲ ἐπίσκοποι ἐδικάζοντο μόνον παρὰ τῶν αὐτοκρατόρων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναφαίνονται τὸ πρῶτον καὶ οἱ πατριάρχαι. Καθὼς δηλαδὴ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (πρὸ βλ. § 8) οἱ ἐπίσκοποι τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπετέλεσαν κατὰ μικρὸν τὰς διαφόρους ἐπαρχιακὰς ἐκκλησίας, ὧν πρῶτον οὗτος ὁ ἐπίσκοπος τῆς μητροπόλεως τῆς ἐπαρχίας, ὁ μητροπολίτης, ὅστις ἦτο καὶ ὁ πρόεδρος τῶν ἐπισκοπικῶν συνόδων τῶν ἐπαρχιακῶν

τούτων ἐκκλησιῶν, οὕτω μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅτε τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος διηρέθη εἰς διαφόρους πολιτικὰς διοικήσεις, ὧν ἐκάστη περιέλαθε πολλὰς ἐπαρχίας, οἱ ἐπίσκοποι τῶν διοικήσεων τούτων συνηνώθησαν, καὶ ἀπετέλεσαν τὰς κατὰ διοικήσεις ἐκκλησίας μετὰ τῶν διοικητικῶν συνόδων, ὧν πρόεδρος ἀνεδείχθη ὁ ἐπίσκοπος τῆς πρωτεύουσας τῆς διοικήσεως. Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἐπίσκοποι τῶν πόλεων Ῥώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἐφέσου, Καισαρείας καὶ Θεσσαλονίκης, αἵτινες ἦσαν πρωτεύουσαι διοικήσεων, ὑψώθησαν ὑπεράνω τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καὶ ἀνέλαβον ἀνωτέραν ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῶν. Ὅσάκις οἱ ἐπίσκοποι τῶν διοικήσεων συνήρχοντο εἰς συνόδους (διοικητικὰς συνόδους), αὐτοὶ ἦσαν οἱ πρόεδροι αὐτῶν. Ὡνομάσθησαν δὲ τὸ πρῶτον οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι ἑξαρχοὶ ἢ ἀρχιεπίσκοποι, ἀπὸ τῶν μέσων δὲ τοῦ Ε' αἰῶνος πατριάρχαι. Βραδύτερον ὑπήχθησαν ὁ Ἐφέσου καὶ ὁ Καισαρείας ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως, ὁ δὲ Θεσσαλονίκης ἐπὶ τινα μὲν χρόνον ἦτο συνδεδεμένος μετὰ τοῦ Ῥώμης, μετὰ δὲ ταῦτα ὑπήχθη ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε τέσσαρες ἀνεδείχθησαν κυρίως ἀνώτατοι τῆς ἐκκλησίας ἐπίσκοποι ὁ Ῥώμης, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Ἀντιοχείας. Εἰς τοὺς τέσσαρας τούτους πατριάρχας προσέθηκε Θεοδόσιος ὁ Β' καὶ τὸν ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων, θέλων νὰ τιμήσῃ τὴν πόλιν, ἐν ᾗ ἐσχηματίσθη δι' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία, ἀφ' ἧς ἐξηπλώθη ἔπειτα ὁ χριστιανισμὸς εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον. Οὕτως ἀνεφάνησαν οἱ πέντε τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας πατριάρχαι, ὁ Ῥώμης, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀντιοχείας, καὶ ὁ Ἱεροσολύμων, ὑφ' οὓς ὑπήχθησαν κατὰ μικρὸν πάντες οἱ λοιποὶ ἐπίσκοποι τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἀνεγνωρίσθη ἐν τῇ Γ' οἰκουμενικῇ συνόδῳ αὐτοκέφαλος.

## § 46.

Πῶς αὐξήσεν ἡ ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων Ῥώμης;

Ὁ ἐπισημότερος ἐκ τῶν πέντε πατριαρχῶν ἦτο ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης, διότι ἡ Ῥώμη ἦτο ἡ ἀρχαία πρωτεύουσα σχεδὸν τοῦ ὅλου ἀρχαίου κόσμου, ὅστις περιελήφθη εἰς τὸ ἀπέραντον ῥωμαϊκὸν κράτος, καὶ διότι ἡ πατριαρχικὴ αὐτοῦ περιφέρεια ἦτο πολὺ μεγαλητέρα ἢ ἡ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν, περιλαμβάνουσα μέγα μέρος τῆς δύσεως· ἦσαν ὁμῶς καὶ ἐν τῇ δύσει ἐπὶ ἱκανὸν ἔτι χρόνον πολλὰ ἐκκλησία ἀνεξάρτητοι οἷον τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Εἶχε λοιπὸν ὁ Ῥώμης τὰ πρεσβεῖα μόνον τῆς τιμῆς μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων, μεθ' ὃν ἤρχετο ὁ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' ὁ Ῥώμης, εἶδομεν, ὅτι καὶ ἐν ἀρχαιοτέρᾳ ἐποχῇ (§ 8) δὲν ἤρκετο εἰς τὴν τιμὴν ταύτην, ἐσπούδαζε δὲ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Οἱ πάπαι (οὕτως ὠνομάσθησαν ἀπὸ τοῦ 7' αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι Ῥώμης) ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς διαδόχους τοῦ Πέτρου, καὶ καθὼ τοιοῦτοι εἰς ἑαυτοὺς ἀναφέροντες τὸ παρὰ Ματθαίῳ (15', 18) χωρίον «Σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν», ἠξίουσαν νὰ δεσπόζωσι πάντων, ὡς εἰ ὁ Πέτρος εἶχε λάβῃ τοιαύτην τιμὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὡς εἰ ὁ ἀπόστολος οὗτος ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας καὶ πρῶτος αὐτῆς ἐπίσκοπος. Αἱ δύο αὗται προϋποθέσεις ἦσαν ἐντελῶς ἐσφαλμέναι. Ὁ Πέτρος ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ παρίσταται μὲν ὡς κορυφαῖος τῶν ἀποστόλων, ἀλλὰ τοῦτο σημαίνει μόνον, ὅτι ἕνεκα προσωπικῶν προτερημάτων ἐν πάσαις ταῖς περιστάσεσι παρουσιάζετο ὡς πρῶτος καὶ τῶν λοιπῶν ἐξέχων μετὰ τοῦ Ἰακώβου καὶ Ἰωάννου. Οὐδαμοῦ δ-

μως ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἀπαντῶμεν αὐτὸν διατάσσοντα τοὺς λοιποὺς ἀποστόλους, τοὺναντίον πάντες συμπράττουσιν ὡς ἴσοι. Ὅτε δὲ ὁ Παῦλος ἐν Ἀντιοχείᾳ παρέτῃρησεν ἀσθένειάν τινα τοῦ Πέτρου ἐν τῇ συμπεριφορᾷ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἰουδαίζοντας χριστιανούς, ἤλεγξεν αὐτὸν κατὰ πρόσωπον. Τὸ δὲ, «Σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, λεχθὲν παρὰ τοῦ Κυρίου τῷ Πέτρῳ, ὅτε ἐξ ὀνόματος πάντων τῶν ἀποστόλων ἐρωτηθέντων, τίνα ἔλεγον αὐτόν, ἀπήντησε διὰ τῆς ὁμολογίας· «Σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», σημαίνει ἀπλῶς· Ἐπὶ τῆς σταθερᾶς ταύτης πίστεως ἦν ὡμολόγησας, καὶ δι' ἣν σὲ καλῶ Πέτρον, θέλω οἰκοδομήσει τὴν ἐκκλησίαν. Ἡ πέτρα, ἐφ' ἧς ὡκοδομήθη ἡ ἐκκλησία, εἶναι ἡ σταθερὰ πίσις εἰς Χριστόν. Οὕτως ἐννόησαν τὸ χωρίον τοῦτο οἱ πλεῖστοι ἀρχαῖοι πατέρες, οἷον ὁ Ἰλάριος, ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, καὶ ὁ Χρυσόστομος. Ὁ δὲ Αὐγουστίνος ἐννοεῖ αὐτὸν τὸν Χριστόν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν δευτέραν προϋπόθεσιν παρατηροῦμεν, ὅτι εἶναι ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένον, ὅτι ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία δὲν ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Πέτρου, ὅτι πρὶν ἔλθῃ ὁ Πέτρος εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἵνα μαρτυρήσῃ (οἱ νεώτεροι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ ἀμφισβητοῦσι καὶ αὐτὸ τὸ γεγονός τῆς εἰς Ῥώμην ἐλεύσεως τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ ἐκεῖ μαρτυρίου του), εἶχεν ἐνεργήσει ἐν αὐτῇ ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος ὁ Παῦλος, ὅστις μᾶλλον ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἰδρυτὴς αὐτῆς, καὶ ὅτι ἄγνωστοι χριστιανοὶ ἀπὸ τῆς Ἀσίας ἐκεῖσε πιθανῶς χάριν ἐμπορίου ἐλθόντες, ἐκήρυξαν τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις τὸ εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ δύσει ὁμως ἡδυνήθησαν οἱ πάπαι νὰ πραγματοποιήσωσι τὰς δεσποτικὰς ἀξιώσεις των, ἐπιτυχόντες κατὰ διαφόρους εὐνοϊκὰς περιστάσεις νὰ ὑποτάξωσιν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτῶν τὰς ἄλλοτε αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας τῆς Ἀφρικῆς, Γαλλίας, Ἰσπανίας, Ἰλλυρίας καὶ λοιπὰς. Περὶ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς

ταύτης, ἤτοι κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὑπῆκουε σχεδὸν ἤδη ἅπανα ἡ δύσις εἰς τὰ νεύματα αὐτῶν. Μόνον ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἀνατολῇ αἱ ἀξιώσεις τῶν παπῶν ἀπεκρούσθησαν. Οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι μόνον τὸ πρωτεῖον τῆς τιμῆς παρέχοντες αὐτοῖς, ἐθεώρουν τὰς ἐκκλησίας τῶν ἀνεξαρτήτους καὶ αὐτοκεφάλους. Μόνον δὲ ἐπὶ σπουδαίων ὑποθέσεων ἐζήτουν τὴν σύμπραξιν τῶν ὡς ἰσχυρῶν πατριαρχῶν, καθὼς ἐζητεῖτο ὡς ἀναγκαῖα καὶ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν τῆς ἀνατολῆς ἡ σύμπραξις. Ἀλλως δὲ ἡ ἀνατολή τότε ὑπερεῖχε καθ' ὅλα τῆς δύσεως· ἐκεῖ ἤκμαζον αἱ θεολογικαὶ σχολαί· ἐκεῖ διέπρεπον οἱ μεγάλοι θεολόγοι καὶ φωστῆρες τῆς ἐκκλησίας, ἐν γένει δὲ ἡ δύσις ἠκολούθει τὴν θεολογικὴν κίνησιν τῆς ἀνατολῆς. Αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ἐγίναν πᾶσαι ἐν τῇ ἀνατολῇ οἱ δὲ πάπαι οὔτε συνεκάλουν αὐτάς (τοῦτο ἐπραττον οἱ αὐτοκράτορες Κωνσταντινουπόλεως), οὔτε πρόεδροι αὐτῶν ἀποκλειστικῶς ἐγίνοντο διὰ τῶν ἀπεσταλμένων αὐτῶν. Τὴν προεδρείαν αὐτῶν εἶχον συνήθως οἱ πατριάρχαι ἢ ἄλλοι ἐπίσημοι ἐπίσκοποι τῆς ἀνατολῆς. Ἐπίσης αἱ πράξεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ὑπεχρέουν καὶ τοὺς πάπας. Σύνοδοι οἰκουμενικαὶ ἐκήρυξαν πάπας αἵρετικούς καθὼς ἡ Γ' τὸν μονοθελήτην πάπαν Ὀνώριον (680). Τοιαύτη ἦτο ἡ θέσις τῶν ἀνατολικῶν ἐπισκόπων ἀπέναντι τῶν ἐπισκόπων τῆς Ῥώμης. Τὴν θέσιν ταύτην ἠθέλησαν οἱ πάπαι νὰ μεταβάλῃσι κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ἀλλ' ὁ Φώτιος ἀπέκρουσεν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς καὶ τότε τὸν δεσποτισμὸν αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἐγεννήθη τὸ σχίσμα μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας, περὶ οὗ κατωτέρω ῥηθήσονται πλείονα (§ 21).

## § 17.

Τίς ἦτο ἡ ἀνωτάτη πνευματικὴ ἐξουσία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ; Πόσαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ἐγένοντο;

Τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξήσκουν αἱ οἰ-

κουμενικαὶ σύνοδοι, ὧν αἱ ἀποφάσεις ἐθεωροῦντο ὡς ἔκφρασις ἀλάνθαστος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ ὑπαγόρευσις αὐτοῦ τοῦ τὴν ἐκκλησίαν ὁδηγοῦντος ἁγίου Πνεύματος, ἦσαν δὲ διὰ τοῦτο ἀνέκκλητοι. Αἱ σύνοδοι αὗται συνεχалоῦντο παρὰ τῶν αὐτοκρατόρων, ὡς αἱ συνεχίνουσι τὴν ἐκκλησίαν μεγάλα ζητήματα, πρὸς λύσιν τῶν ὁποίων δὲν ἐπήρκει αἱ ἐπαρχιακαὶ καὶ λοιπαὶ μερικαὶ σύνοδοι. Ὡς ἐπὶ τούτοις οἱ οἰκουμενικαὶ, διότι ἀντεπροσώπευον σχεδὸν τὴν καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐξηπλωμένην ἐκκλησίαν. Πρόεδροι αὐτῶν ἦσαν ἐπίσημοι ἐπίσκοποι τῆς ἐκκλησίας, παρίσταντο δὲ πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ αὐτοκρατορικοὶ ἐπίτροποι. Ἐπὶ τῶν δογματικῶν ζητημάτων ὥφειλον πάντες νὰ συμφωνήσωσιν· οἱ διαφωνοῦντες ἀπεκηρύττοντο ὡς αἰρετικοί. Ἐπὶ τῶν ἄλλων δὲ ζητημάτων ἔκρινεν ἡ πλειονοψηφία. Πρώτην τοιαύτην σύνοδον συνεχάλεσεν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος τῷ 325 ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας, ὅτε ὁ Ἄρειος διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ τῆς ἀρνούμενης τὴν ἀληθῆ θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦτον κτίσμα κηρυττούσης, κατεθούρυσεν ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν. Εἰς τὴν σύνοδον ταύτην συνήλθον περὶ τοὺς 300 πατέρας. Αἱ λοιπαὶ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι εἶναι αἱ ἐξῆς ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Β' τῷ 381 κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ Πνευματομάχων· ἡ ἐν Ἐφέσῳ Γ' τῷ 431 κατὰ Νεστορίου· ἡ ἐν Χαλκηδόνι Δ' τῷ 451 κατὰ Εὐτυχοῦς· ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε' τῷ 553 κατὰ τῶν Νεστοριανιζόντων· ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ΣΤ' τῷ 680 κατὰ τῶν μονοθελητῶν, αἵτινες κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἀνενέωσαν τὸν Εὐτυχανισμόν ὑπὸ νέαν μορφήν· μετὰ τῆς συνόδου ταύτης συνδέεται καὶ ὡς συνέχεια αὐτῆς ἐθεωρήθη ἡ λεγομένη Πενθέκτη σύνοδος ἡ ἐν Τρούλλῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 692· καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ Ζ' τῷ 787 κατὰ τῶν εἰκονομάχων. Αἱ σύνοδοι αὗται ἐκτὸς τῶν δογματικῶν αὐτῶν ὁρῶν ἐξέδωκαν καὶ κανόνας ἀφορῶν-

τας τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, τὰ ἤθη καὶ τὴν λατρείαν. Ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων τούτων στηρίζεται μέχρι τῆς σήμερον ὁλόκληρον τὸ δογματικὸν καὶ διοικητικὸν οἰκοδόμημα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

## § 18.

Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;

Ἡ λατρεία τῆς ἐκκλησίας ἀφ' ὅτου οἱ Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες, χριστιανοὶ γενόμενοι, ἐμερίμνων περὶ αὐτῆς, ἐθνικοὶ δὲ πλούσιοι προσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν προσέφερον μεγάλας δωρεὰς αὐτῇ, ἀνέλαβε μεγάλην λαμπρότητα καὶ ἀπέβη πομπωδεστάτη. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα αἱ ἐκκλησίαι διέπρεπον ἤδη ὡς μεγαλοπρεπῆ κτίρια, πολλάς δὲ τοιαύτας ἱδρυσεν αὐτὸς ὁ μέγας Κωνσταντῖνος, οἷον τὴν ἐν ἀγίῳ Τάφῳ τῆς ἀναστάσεως, καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ἡ εὐσεβὴς Ἑλένη. Ὡς τύπος ἐλήφθησαν αἱ ἀρχαῖαι στοαί, αἱ βασιλικαὶ λεγόμεναι, εἰς ἃς συνήρχετο ὁ ῥωμαϊκὸς λαὸς χάριν τῶν ὑποθέσεων του. Ἐσωτερικῶς ὁμως διεσκευάσθη ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ ἐν αὐτῇ διετάχθησαν κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ. Τὸ ἐσώτατον μέρος ἦτο προωρισμένον διὰ τὸν κλῆρον καὶ ἐλέγετο βῆμα, ἀγίασμα, τὸ πρὸ τούτου μέρος ἦτο ὁ κυρίως ναὸς, καὶ ὁ ἔμπροσθεν πάντων χώρος ἐκαλεῖτο νάρθηξ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος ἐχρησίμευε χάριν τῶν μετανοούντων καὶ τῶν κατηχουμένων, καὶ διὰ τοῦτο ὅτε οὗτοι ἐξέλιπον ἢ κατέστησαν σπάνιοι καὶ ὀλίγοι, κατηργήθη. Εἰς τὰς βασιλικὰς ἐδόθη κατὰ μικρὸν ὁ τύπος τοῦ σταυροῦ, ἐν δὲ τῇ ἀνατολῇ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν αὐτοῦ ἐτέθη θόλος, καὶ οὕτως ἐμορφώθη ὁ βυζαντινὸς λεγόμενος ρυθμὸς οὗ ἄριστον πρότυπον ὑπῆρξεν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναὸς τῆς ἀγίας Σοφίας, ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδομηθεὶς. Ἐσωτερικῶς ἐπληρώθησαν νῦν

αἱ ἐκκλησίαι ἐκ τῶν, παύσαντος μετὰ τὴν νίκην τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας τοῦ πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν τῇ λατρείᾳ θεούς, ὅπερ ἔτρεφον οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ὡς εἶδομεν ἀλλαχοῦ (§ 9). Τῶν ἀναγλύφων μόνον ἐν κοσμήμασιν ἐγίνετο χρῆσις. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων ἑορτῶν ἀναφαίνονται νέαι ἡ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, αἱ τῆς μητρὸς τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἁγίων, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Εἰσοδίων, τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν ἁγίων Πάντων, τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τοῦ Προδρόμου, τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τῆς ὑψώσεως τοῦ σταυροῦ, καὶ τῶν μαρτύρων καὶ ἄλλων ἁγίων. Τὸ κέντρον τῆς λειτουργίας ἡ κυρίως λατρεία ἀπετέλει καὶ νῦν ἡ τέλεις τῆς εὐχαριστίας, ἥς προηγείτο ὡς προπαρασκευὴ εἰς αὐτὴν ἡ ἀνάγνωσις τῶν Γραφῶν, τὸ ἐπ' αὐτῶν κήρυγμα καὶ διάφοροι προσευχαί. Ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι καὶ μάλιστα ἐν Ῥώμῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει ἡ λειτουργία ἐγίνετο μετὰ πλείστης λαμπρότητος, ἥτις ἐξέπληττε τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς μὴπω ἐχριστιανισθέντας βαρβάρους λαοὺς. Ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνογράφοι διέπρεψαν ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Κοσμάς, οὓς ἐμιμήθησαν πάντες οἱ μετὰ ταῦτα. Τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας τὴν λατρείαν ἐλάμπρυνον δι' ὕμνων καὶ διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῆς μουσικῆς πρὸ πάντων ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ μέγας ἡ διάλογος. Οἱ λόγοι, μάλιστα ἐν τῇ ἀνατολῇ, ὅπου ἤκμαζεν ἡ ῥητορικὴ, ἦσαν πολλάκις ἀριστουργήματα ἐκκλησιαστικῆς εὐγλωττίας, καθὼς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῶν πλείστων ὁμιλιῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Ναζιανζηνοῦ Γρηγορίου καὶ μάλιστα τοῦ Χρυσοστόμου. Πολλάκις ὅμως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ῥήτορες, λησμονοῦντες ὅτι ἦσαν κήρυκες τοῦ θείου λόγου, καὶ ὅτι κύριος σκοπὸς αὐτῶν ἔπρεπε νὰ ᾖ ἡ οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν, ἡ ἡθικὴ δηλ. καὶ θρησκευτικὴ μόρφωσις αὐτῶν, ἐπεζήτησαν νὰ

ἐπιδείξωσι μόνον τὴν ῥητορικὴν ἐαυτῶν δεινότητα, πολλοὶ δὲ τῶν ἀκροατῶν μετέβαινον πρὸς αὐτοὺς μᾶλλον ἵνα θαυμάσωσιν αὐτοὺς καὶ διὰ χειροκροτήσεων δείξωσι τὴν ἐπιδοκιμασίαν των, ἥ ἵνα ὠφεληθῶσιν ἐξ αὐτῶν. Κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ ἀνατολῇ ἡ λειτουργία, ὅπως εἶχεν αὐτὴν διασκευάσει διὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ὁ μέγας Βασίλειος, βραδύτερον ὁμως ἐγενικεύθη ἀντ' αὐτῆς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως διαδοθεῖσα ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἐπιτομευθεῖσα καὶ ἐπεξεργασθεῖσα λειτουργία, ἡ μέχρι τῆς σήμερον μετὰ τινων ἐπουσιωδῶν μεταβολῶν καὶ προσθηκῶν ἐν χρήσει παρὰ τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ οὖσα. Καὶ τῶν ἄλλων μυστηρίων αἱ τελεταὶ ἀπέβησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους λαμπρότεραι καὶ πομπωδέστεραι συμφώνως πρὸς τὴν τάσιν τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ πρὸς τὰς πομπὰς καὶ τὰς μεγαλοπρεπεῖς ἐορτάς.

## § 19.

Ὅποια τὰ ἦθη τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης;

Τὰ ἦθη τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν δὲν διεκρίνοντο πλέον ἐπὶ τῇ καθαρότητι ἐκείνῃ, ἥτις κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν εἶχεν ἐκπλήξει τοὺς ἐθνικοὺς. Ἀφ' ὅτου ὁ χριστιανισμὸς ἐγένετο ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, καὶ οἱ μὲν χριστιανοὶ ἀπήλαυνον πολλῶν προνομίων, οἱ δὲ ἑπαῖδοι τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦναντίον κατεδιώκοντο, πολλοὶ προσήρχοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν οὐχὶ ἐκ ζήλου καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἀλλ' ἐνεκα συμφέροντος. Οἱ τοιοῦτοι ἀπὸ ἐθνικῶν χριστιανοὶ γινόμενοι, μετέβαλλον μόνον τὸ ὄνομα. Οὕτως ἡ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν σωφροσύνη καὶ περὶ τὰ ἦθη αὐστηρότης κατὰ μικρὸν ἐξέλιπεν. Εἰς τὴν ἐξαχρείωσιν τῶν ἡθῶν συνέτεινον καὶ αἱ δογματικαὶ

συζητήσεις, αἱ ὁποῖαι ἤγειρον μίση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐγέννων πολλάκις ἢ τὴν ὑποκρισίαν ἢ τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν. Ὁ λαὸς καὶ οἱ μοναχοὶ ἀναμιγνύομενοι εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας, ὥς ὀλίγον ἐννόουν, ἐφανατίζοντο. Ἐνεκα δὲ τοῦ φανατισμοῦ τούτου ἐξέλιπε νῦν ἡ ἀρχαία τῶν χριστιανῶν ἀνοχή. Ἐνῷ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ καταδιωκόμενοι ἐπεκαλοῦντο τὴν ἀνοχήν τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς θρησκείας, κατεδίωκον νῦν ἀπηνῶς οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐθνικοὺς καὶ ἐτεροδόξους ἢ αἰρετικοὺς. Οἱ αἰρετικοὶ ἐξωρίζοντο συνήθως ἢ ἐκλείοντο εἰς μοναστήρια, ἀπαντῶσι δὲ ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν τῇ δύσει τὰ πρῶτα παραδείγματα θανατικῆς ποινῆς ἐπιβαλλομένης εἰς τοὺς αἰρετικούς ἔνεκα τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν πεποιθήσεων. Πρῶτος ἐτιμωρήθη οὕτως ὁ αἰρετικὸς Πρισκιλλιανὸς ἐν Ἰσπανίᾳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος. Καὶ ἀπεδοκιμάσθη μὲν τότε ὁ θάνατος τοῦ Πρισκιλλιανοῦ παρὰ πολλῶν ἐπισκόπων, ἀλλ' ἤδη ὁ Αὐγουστίνος ἐπεδοκίμαζε τὰς σωματικὰς τιμωρίας τῶν αἰρετικῶν καὶ ὁ πάπας Λέων ὁ Α' (450) ἐθεώρει ἐπιτετραμμένον καὶ τὸν θάνατον αὐτῶν! Ἡ ἐκκλησία ἐσπούδαζε δι' ὧν τῶν αὐτῇ δεδομένων μέσων νὰ ἀνορθώσῃ τὰ ἥθη. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ κατέστησαν αὐστηρότεροι οἱ περὶ μετανοίας κανόνες. ὠρίσθησαν πνευματικοὶ πρὸς ἐξομολόγησιν τῶν μελλόντων νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν εὐχαριστίαν· οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κήρυκες ἐδίδασκον τὰ πλήθη ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος· αἱ τελεταὶ καθίσταντο ἐπαγωγότεραι. Ἀλλὰ τὰ μέτρα ταῦτα δὲν ἐπετύγχανον πάντοτε, διότι εἰς μὲν τοὺς μετανοοῦντας ἐδίδοντο συχνάκις ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀφέσεις· οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ ῥήτορες ἐκ ματαιότητος συνήθως ἀπέβλεπον εἰς ἐπίδειξιν μόνον τῆς εὐγλωττίας τῶν αἰπομπαὶ δὲ καὶ αἱ λαμπραὶ τελεταὶ ἔτεινον μόνον εἰς τὸ νὰ

ὑποθάλλωσι τὴν εἰς τὰ θεάματα σπουδὴν τοῦ λαοῦ, χωρὶς νὰ θερμαίνωσι καὶ ἐξαγνίζωσι τὰς καρδίας. Τὰς ἐλλείψεις ταύτας ἀπαντῶμεν παρὰ τε τῷ κλήρῳ καὶ τῷ λαῷ. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς περιγράφει ἡμῖν τὰ ἥθη τῶν κληρικῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης διὰ λίαν μελανῶν χρωμάτων. Οἱ κληρικοὶ ἦσαν ἐν τῇ δύσει ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος πάντες ἀνεξαίρετως ἄγαμοι, ἐν τῇ ἀνατολῇ ἐπετρέπετο ὁ πρῶτος γάμος εἰς τὸν κληρον, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα οἱ ἐπίσκοποι ἐξ ἔθους ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν μοναχῶν, κατὰ δὲ τὸν Ζ' αἰῶνα ἀπηγορεύθη ῥητῶς αὐτοῖς ὁ γάμος. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς μεγάλης διαφθορᾶς ὑπῆρχον καὶ παραδείγματα ἐναρέτων ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν ἐν γένει. Πολλοὶ Πατέρες, αἶον ὁ Βασίλειος, ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ Χρυσόστομος ἀπέδειξαν θαυμασίαν ἀρετὴν. Ἐν γένει ὁμως, καθὼς παρατηρεῖ ὁ θεῖος Χρυσόστομος (1), ἡ ἐποχὴ αὕτη παραβαλλομένη κατὰ τὰ ἥθη πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐποχὴν, εὐρίσκεται λίαν ὑπολείπομένη αὐτῆς, ἀν καὶ συγκριτικῶς πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ οἱ τῆς ἐποχῆς ταύτης χριστιανοὶ ἴσταντο ἠθικῶς πολὺ ἀνώτερον αὐτῶν.

## § 20.

Πῶς ἀνεφάνη τὸ πρῶτον ὁ μοναχικὸς βίος καὶ ποῦ διεδόθη μετὰ ταῦτα;

Ἡ ἀρχαία περὶ τὰ ἥθη αὐστηρότης διεσώζετο νῦν μόνον παρὰ τοῖς ἀσκηταῖς, οἵτινες εἶχον ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαιτέρων χρόνων ἀναφανῆ (§ 10). Οἱ ἀσκηταί, οἵτινες μένοντες ἄγαμοι, ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς προσευχὰς καὶ νηστείας, ἐτιμῶντο μέγαν καὶ ἐχρησίμευον ὡς τὰ πρότυπα τῆς χριστιανικῆς τελειότητος. Ἐνῶ δὲ τὸ πρῶτον ἔζων ἐν ταῖς ἐρήμοις μεμονωμένοι ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος συνενούμενοι, ἀποτε-

(1) Ὁμιλ. 23 εἰς Ἐπιστ. πρὸς Κορινθ.

λοῦσι μοναχικὰς κοινότητας καὶ ζῶσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην κατὰ τοὺς αὐτοὺς κανόνας. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ νέου τούτου εἵδους τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, τοῦ λεγομένου κυρίως μοναχικοῦ ἢ μοναστηριακοῦ, εἶναι ὁ Παχώμιος, μαθητὴς τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου. Τὰ πρῶτα μοναστήρια ἀνεφάνησαν ἐν Αἰγύπτῳ, ἐκεῖθεν δὲ ἐξηπλώθη ὁ μοναχικὸς βίος εἰς ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ μέγας Βασίλειος, θαυμαστὴς θερμότητος τοῦ νέου τούτου βίου, συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὴν ἐν τῇ ἀνατολῇ διάδοσίν του, ὑπετύπωσε δὲ πρῶτος τοὺς κανόνας, καθ' οὓς ὤφειλον νὰ ζῶσιν οἱ ὁπαδοὶ αὐτοῦ. Ἐν τῇ δύσει ἐγνωστοποίησε τὸν βίον τοῦτον πρῶτος ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ὅτε ἐπὶ τῶν ἀρειανικῶν ἐρίδων ἤλθεν εἰς τὴν Ῥώμην ἐξόριστος. Ὑπεστήριξαν δὲ αὐτὸν ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Αὐγουστίνος. Αἱ χριστιανικαὶ χῶραι ἐπληρώθησαν ταχέως μοναχῶν καὶ μοναστηρίων. Ὁ Παχώμιος ἤδη εἶχεν ὑφ' ἑαυτὸν 7,000 μοναχῶν. Αἱ τρεῖς θεμελιώδεις ἀρεταὶ αἱ ἀποτελοῦσαι τὸν μοναχικὸν βίον εἶναι ἡ παρθενία, ἡ πτωχεία καὶ ἡ ὑπακοή. Οἱ μοναχοὶ ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν νηστείαν, ἐργάζοντο δὲ εἰς ἐλαφρὰς ἐργασίας μόνον ὅπως ἀποζῶσιν ἐξ αὐτῶν. Μόνον ἐν τῇ δύσει ἐπεβλήθη ἡ γεωργία καὶ ἐν γένει ἡ ἐργασία ὡς κύριον ἔργον ὑπὸ τοῦ Βενεδίκτου, ὅστις ἐμετρίασε καὶ τὴν αὐστηρότητα τῶν μοναχικῶν διατάξεων τῆς ἀνατολῆς ὡς ἀπάδουσιν εἰς τὸ τραχὺ κλίμα τῆς δύσεως. Ἐνίοτε ἐχρησίμευον τότε τὰ μοναστήρια καὶ ὡς σχολεῖα τοῦ κλήρου, ἀλλ' οἱ αὐστηροὶ μοναχοί, οἵτινες ἤθελον τὴν ἡσυχίαν τοῦ μοναστηρίου καὶ ἐτίμων μόνον τὴν ἀσκησιν, δὲν ἦσαν σύμφωνοι ὡς πρὸς τοῦτο. Ἀλλ' ἐν τῇ δύσει διὰ τοῦ πεπαιδευμένου Κασσιόδωρου ἐνεπνεύσθη ἡ πρὸς τὰς μελέτας ἀγάπη τοῖς μοναχοῖς, ἔκτοτε δὲ παρὰ τοῖς δυτικοῖς λαοῖς οἱ μοναχοὶ ἀνέλαβον εἰς τὰς χεῖράς των πᾶσαν τὴν ἐκπαίδευσιν. Διὰ τῆς ἀντιγραφῆς ἀρχαίων χειρο-

γράφων, διέσωσαν οἱ μοναχοὶ τότε τὰ κειμήλια τῆς κλασικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος. Κατ' ἀρχὰς τὰ μοναστήρια ἦσαν ἐκτισμένα μακρὰν τῶν πόλεων, οἱ δὲ μοναχοὶ οὐδέποτε σχεδὸν ἐφαίνοντο ἐν αὐταῖς, ἔπειτα ὁμῶς ἤρχισαν νὰ ἰδρύνωνται τὰ μοναστήρια μάλιστα ἐν τῇ δύσει πλησίον τῶν πόλεων ἢ ἐν ταῖς πόλεσιν αὐταῖς, οἱ δὲ μοναχοὶ τοσοῦτον συχνάκις ἐθεῶντο ἐν ταῖς πόλεσιν ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοινωνικῆς τύρβης, ὥστε ἐδέησε νὰ ἐκδοθῶσι νόμοι καὶ θεσπισθῶσι κανόνες, οἵτινες νὰ περιορίζωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς μοναστηρίοις των. Εἰς τὰς δογματικὰς ἔριδας ἀνεμειγνύοντο ἔκτοτε πολλάκις, ἀλλ' ἐπὶ βλάβῃ τῶν συζητήσεων, διότι ὄντες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀμαθεῖς, ἐγίνοντο τυφλὰ τῶν δογματικῶν μερίδων ὄργανα. Ἐν γένει δὲ ἡ ἐπιρροή αὐτῶν δὲν ὑπῆρχε διὰ τὸν λαὸν ἀβλαβής, διότι ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν διέσωζον καὶ μετὰ ταῦτα τὴν ἀρχαίαν, γνησίαν μοναχικὴν αὐστηρότητα τῶν ἡθῶν. Καὶ ἀφοῦ δὲ συνέστησαν τὰ μοναστήρια πολλοὶ ἀσκηταὶ ἐξηκολούθουν τὸν ἀρχαῖον, ἀπομεμονωμένον, ἐρημικὸν βίον (ἐρημίται). ἄλλοι πάλιν ἐπενόουν νέα ἤδη ἀσκήσεων, δι' ὧν ἐξέπληττον τοὺς ὄχλους. Μεγάλως ἐθαυμάζοντο οἱ Στυλῖται οἱ ἐπὶ στύλων τὸν βίον διάγοντες, οἷς τὸ πρῶτον παρὰδειγμα ἔδωκε Συμεὼν ὁ ἐπονομασθεὶς Στυλίτης. Ἐνῶ δὲ οἱ μοναχοὶ οὕτως ἐσπούδαζον νὰ φθάσωσιν εἰς τὴν μεγίστην ἡθικὴν τελειότητα, ἡ κοινωνία εἰς ἑαυτὴν οὖσα ἐγκαταλειμμένη, ἔβαινε ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν εἰς ἔτι μεγαλύτεραν ἡθικὴν κατὰπτωσιν.

## ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως  
τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860—1453).*

### Α'.

*Ἀνατολική ἐκκλησία. (1)*

### § 21.

Πῶς ἐγένετο τὸ σχίσμα μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας;  
Ἐν τοῖς προηγουμένοις εἶδομεν, ὅτι οἱ πάπαι καταλαβόν-  
τες ἀπ' ἀρχῆς ἐπίσημον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ θέσιν ἕνεκα τῆς ἐπιση-  
μότητος τῆς πόλεως, ἥς ἦσαν ἐπίσκοποι, ἐδειξαν πρωίμως  
τὴν πρόθεσιν νὰ γίνωσιν ἀπόλυτοι δεσπότες αὐτῆς (§8).  
Ἐν τῇ δύσει δὲν ἀπήντησαν μεγάλας δυσκολίας εἰς τὴν πραγ-  
ματοποίησιν τῶν σκοπῶν αὐτῶν τούτων. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα  
κατὰ μικρὸν εἶχον σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς, αἱ ἐν τῇ  
ἀρχαιότητι ἀνεξάρτητοι καὶ αὐτοκέφαλοι, ὑπαχθῇ ὑπ' αὐτούς.  
Μόνον αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι πισταὶ ἐμμένουσαι εἰς τὰς  
ἀρχαίας παραδόσεις των, δὲν ἤθελον νὰ κύψωσι τὸν αὐχένα  
ὑπ' αὐτούς (§ 16). Διὰ τοῦτο οἱ πάπαι ἐδυσανασχέτουν, περιέ-  
μενον δὲ εὐκαιρίαν κατάλληλον, ἵνα, ἐπεμβαίνοντες εἰς τὰ  
πράγματα τῆς ἀνατολῆς, ἐπεκτείνωσι καὶ ἐπὶ ταύτης τὸ κρά-  
τος των. Τοιαύτη εὐκαιρία ἐνόμισαν ὅτι ἐδόθη αὐτοῖς κατὰ τὴν  
ἀνύψωσιν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῷ 857  
ἔτει. Ἡθέλησαν τότε νὰ ἐπιβληθῶσιν ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ νὰ ὑ-

(1) Πηγαί. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ταύτης (παρὰ Migne)  
καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Σκυλίττη μέχρι τοῦ Γεωρ-  
γίου Φραντζῆ (811—1477). Πρὸς. καὶ ἡμέτερον Δοκίμιον σελ. 185.

ποτάξωσι τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς· ὁ Φώτιος τὰς παραδόσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, τὴν ἀρχαιοτάτην ἀνεξαρτησίαν καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῆς ὑπερασπιζόμενος, ἀντέστη εἰς αὐτούς· τοῦτο ἤγαγεν εἰς σύγκρουσιν τὰς δύο ἐκκλησίας, ἀποτέλεσμα δὲ ὑπῆρξε τὸ σχίσμα μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον διαρκεῖ μέχρι τῆς σήμερον. Ὡστε αἰτία τοῦ σχίσματος ὑπῆρξεν ἡ ἀλαζονεία τῶν παπῶν, ἡ ἐπιθυμία των νὰ δεσπόσωσι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Τὰ πράγματα συνέβησαν ὡς ἐξῆς. Πρὸ τοῦ Φωτίου πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Ἰγνάτιος, ἀνὴρ ἐνάρετος μὲν, ἀλλὰ τραχὺς τοὺς τρόπους. Πρὸς τοῦτον περιῆλθεν ἡ αὐλή τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' εἰς ῥῆξιν, διότι ἤλεγχε τὰς παρεκτροπὰς τῆς, καὶ μάλιστα τοῦ θεοῦ τοῦ βασιλέως Βάρδα. Ὁ αὐτοκράτωρ μὴ ἀνεχόμενος αὐτόν, ἔρριψεν ἀπὸ τῆς πατριαρχείας. Δὲν ἦτο τοῦτο τὸ πρῶτον παράδειγμα τοιαύτης παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἀποβολῆς πατριάρχου. Ὁ θρόνος ἔμεινε κενός. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἵνα δικαιολογηθῇ ἀπέναντι τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ διὰ τὴν κατάρριψιν τοῦ Ἰγνατίου, ἐσκέφθη νὰ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἄνδρα παρὰ πᾶσι σεβαστόν, ὅστις, ἡλπίζεν ὅτι διὰ τοῦτο παρὰ πάντων ἔμελλε νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς πατριάρχης. Διὰ τοῦτο βιάζει τὸν Φώτιον, ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τὴν ἑξοχὸν ἀρετὴν του καὶ διὰ τὴν ἑκτακτὸν παιδείαν του καὶ διὰ τὸ ἐκ τοῦ ἐπιφανοῦς οἴκου αὐτοῦ κλέος ἦτο τὸ σεβαστότερον πρόσωπον ἐν Κωνσταντινουπόλει, νὰ δεχθῇ τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα. Ὁ Φώτιος ἀνθίσταται· ἀλλ' ὁ βασιλεὺς ἐπιμένει· καὶ ὁ κληρὸς δὲ καὶ ὁ λαὸς ὁμοφώνως ἐζήτουν αὐτόν ὡς πατριάρχην. Ἐπὶ τέλους ἐνδίδει εἰς τὴν βίαν ταύτην, καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν διελθὼν πάντα τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, διότι ἦτο λαϊκός, προχειρίζεται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἄλλοι πρὸ τοῦ Φωτίου ἐπίσημοι ἄνδρες ἐγένοντο ἐπίσκοποι καὶ πατριάρχαι ἀπὸ λαϊκῶν, οἷον ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Ταράσιος. Ἀλλ' οἱ περὶ τὸν Ἰγνάτιον

ἐνῶ τὸ πρῶτον ἐφάνησαν, ὅτι ἀποδέχονται τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου, ἤρχισαν ἔπειτα νὰ ἀντιπράττωσι κατ' αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ θέλωσι νὰ ἀναγνωρίσωσιν αὐτὸν ὡς κανονικὸν πατριάρχην. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αἱ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας ταραχαὶ δὲν εἶχον ἀκόμη ἐντελῶς κατασιγᾶσαι, ἐσκέφθησαν καὶ ὁ Φῶτιος καὶ ὁ Μιχαὴλ νὰ συγκαλέσωσι σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως προνοήσῃ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

Εἰς τὰς συνόδους προσεκαλεῖτο πάντοτε καὶ ὁ πάπας, ὡς εἰς τῶν πέντε πατριαρχῶν, καὶ μάλιστα ὁ ἐπισημότερος, καθὼς προσεκαλοῦντο καὶ οἱ ἄλλοι πατριάρχαι τῆς ἀνατολῆς. Προσεκλήθη λοιπὸν καὶ ὁ τότε πάπας Ῥώμης Νικόλαος, νὰ συμμετάσχη τῆς συνόδου καὶ συμπράξῃ μετὰ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν. Ὁ Νικόλαος, ἀνὴρ ἀλαζονικώτατος, ἐνόμισε τότε τοῦτο κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ ἐπέμβῃ εἰς τὰ πράγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἐλπίζων νὰ δεσπόσῃ αὐτῆς. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ δεχθῇ ἀπλῶς τὴν πρόσκλησιν καὶ νὰ πέμψῃ τοὺς ἀντιπροσώπους του εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα συσσεφθῶσι μετὰ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν περὶ τῶν πρακτέων, παρουσιαζόμενος αὐτοδικαίως δῆθεν ὡς δικαστῆς, δι' ἀλαζονικῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Φῶτιον καὶ τὸν Μιχαὴλ, ἀποδοκιμάζει τὴν καθαίρεσιν τοῦ Ἰγνατίου διότι ἐγίνε δῆθεν ἐν ἀγνοίᾳ του (ὡς εἰ ἦτο ἀνάγκη νὰ ληφθῇ ἡ ἄδεια αὐτοῦ!), καὶ κατακρίνει τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Φωτίου ἀπὸ λαϊκοῦ εἰς πατριάρχην, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν τῇ ἀνατολῇ οὐδεὶς κανὼν ἀπηγόρευσε ποτε τοῦτο. Ἀλλ' ἀφοῦ ἦλθον οἱ ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐν τῇ ἐπὶ παρουσίᾳ αὐτῶν γινομένη συνόδῳ τῷ 861, ἐπικυροῦται ἡ ἀνύψωσις τοῦ Φωτίου διότι ἦτο πασίγνωστον, ὅτι οὔτε εἰς τὴν κατάρριψιν τοῦ Ἰγνατίου ἐνείχετο, καὶ βιαζόμενος καὶ ὑπέικων τῇ ὁμοφώνῳ αἰτήσῃ πάντων ἐγένετο πατριάρχης. Τοῦτο δυσηρέστησε τὸν Νικόλαον, διότι ἀντέβαινεν εἰς τοὺς σκοπούς του, διὰ τοῦτο συγκροτήσας ἄλλην σύνοδον ἐν Ῥώμῃ ἐκ τῶν περὶ ἑαυτὸν ἐ-

πισκόπων, ἀφορίζει τὸν Φώτιον! Ἰδοὺ τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὸ σχίσμα γενόμενον ἐν Ῥώμῃ.

Τὰ πράγματα ἐδεινώθησαν ἐτι μᾶλλον, ὅτε λατῖνοι ἱερεῖς ἐλθόντες εἰς τὴν πρὸ μικροῦ τότε δι' ἀποστόλων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐπιστραφεῖσαν Βουλγαρίαν, ἠθέλησαν νὰ ἀνατρέψωσι τὰς διατάξεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐνώσωσι τοὺς Βουλγάρους μετὰ τῆς Ῥώμης· οἱ λατῖνοι οὗτοι ἐκήρυττον πρὸς τοῖς ἄλλοις παράνομον τὸν γάμον τῶν ἀνατολικῶν πρεσβυτέρων, διότι οἱ δυτικοὶ κληρικοὶ πάντων τῶν βαθμῶν ἦσαν ἄγαμοι, καὶ ἄκυρον τὸ χρίσμα αὐτῶν, καὶ παρενέβηλλον εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως τὴν προσθήκην « Καὶ ἐκ τοῦ Ἰίου » ἐκπορεύεται δηλ. τὸ Πνεῦμα, προσθήκην ἀναφανείσαν κατὰ τὸν 5' αἰῶνα ἐν τῇ δύσει, ἣν οὐδέποτε ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἀπεδέχθη. Διὸ ἐκδιδοι ὁ Φώτιος τῷ 867 τὴν περίφημον ἐγκύκλιον αὐτοῦ, δι' ἧς προσβάλλων τὰς καινοτομίας τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ καταγγέλλων τὴν δεσποτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ πάπα Νικολάου, συγκαλεῖ σύνοδον εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἣτις συνεληθοῦσα δικαίως ἀνταφώρισε τὸν πάπαν, καὶ ἀπέκοψεν ὡς σεσηπὸς μέλος ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τὸ σχίσμα ἤτο πλέον γεγονὸς τετελεσμένον. Ἐπέτυχε μὲν ὁ τοῦ Νικολάου διάδοχος Ἀδριανὸς ὁ Β' ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο, τοῦ φονεύσαντος μὲν Μιχαὴλ τὸν Γ', ἀποβαλόντος δὲ τὸν Φώτιον τῆς πατριαρχείας, καὶ ἀναβιβάσαντος τὸ δεύτερον τὸν Ἰγνάτιον, νὰ ἐπιβληθῇ πρὸς καιρὸν ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς, διότι ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου γενομένης συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 869, ἦν οἱ λατῖνοι 8ην οἰκουμένην ἀριθμοῦσιν, ἀνεκηρύχθη ὁ πάπας ἀνώτατος καὶ ἀπερίοριστος ἐξουσιαστής τῆς ἐκκλησίας καὶ αὐτῶν τῶν οἰκουμένων συνόδων ὑπερκείμενος!, ἀλλὰ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ ἡ ταπείνωσις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, διότι ὁ αὐτὸς Βασίλειος, εὐμένεστερον πρὸς τὸν Φώτιον διατεθείς, ἀνεκάλεσεν

αὐτὸν ἐκ τῆς ἐξορίας, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου, ἀνεβίβασε πάλιν αὐτὸν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, σύνοδος δὲ μεγάλη συγκροτηθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῷ 879, ἡ παρά τινων ὀγδόη οἰκουμενικὴ ἀριθμουμένη, ἀπεκήρυξε μὲν τὴν παπόφιλον ἐκείνην ψευδοσύνοδον τοῦ 869, ἐδικαίωσε δὲ ὀριστικῶς τὸν Φώτιον.

Οὕτω συνέβη τὸ σχίσμα. Δημιουργοὶ αὐτοῦ εἶναι προφανῶς οἱ πάπαι. Ὁ Φώτιος ἔσωσε τὴν πατροπαράδοτον ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἥτις ἀνευ τῆς ἀντιστάσεως αὐτοῦ θὰ ὑπέκυπτε τότε εἰς τὸν παπισμὸν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἀποβάλλουσα τὰς ἑαυτῆς παραδόσεις καὶ τὸν ἴδιον χαρακτῆρα, θὰ διεστρέφετο καὶ θὰ ἐξελατινίζετο. Παραλείπομεν ὅτι τὸ σχίσμα ὑπῆρξε καὶ διὰ τὸν ἐλληνισμόν σωτήριον, διότι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ὑποβαλλόμενος ὑπὸ τὸν λατινικὸν παπικὸν ζυγόν, θὰ ἀπέβαλλε τὴν ἐθνικὴν του συνείδησιν, καὶ θὰ ἐξελατινίζετο. Ἀπὸ τοῦ σχίσματος καὶ ἐντεῦθεν οἱ πάπαι ἀπεσπάρσθησαν ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· ἡ δὲ δυτικὴ ἐβάδισεν ἔκτοτε ἰδίαν ὁδόν. Τὴν ἱστορίαν αὐτῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην θέλομεν ἐκθέσει συντόμως ἐν τέλει τοῦ παρόντος μέρους. (§§ 26, 27 καὶ ἐπ.).

## § 22.

Ἐγένοντο ἀπόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;

Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωτίου διεκόπη ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως, μόνον δὲ δασάκις οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες χάριν τῶν ἀτομικῶν ἢ πολιτικῶν σκοπῶν των ἐνόμιζον ὅτι ἠδύναντο νὰ μεταχειρισθῶσι τοὺς πάπας ὡς ὄργανα ἐζήτουν νὰ συνδέσωσιν ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις μετ' αὐτῶν. Οἱ πάπαι ἐδράττοντο προθύμως τῶν εὐκαιριῶν τούτων, ἐλπίζοντες

πάντοτε διὰ τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἐπιτύχῃσιν τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀνατολικῶν. Οὕτως ἐζήτησε νὰ συνάψῃ τοιαύτας σχέσεις πρὸς τὴν Ῥώμην καὶ Κωνσταντῖνος ὁ μονομάχος, ἵνα ἔχῃ τὸν πάπαν βοηθὸν ἐν τῷ πρὸς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ Νορμανδούς πολέμῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, προβλέπων τοὺς ἐκ τῆς τοιαύτης ἀναμίξεως τῆς Ῥώμης κινδύνους ὡς πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ δι' ἐπιστολῆς τινος σφοδρῶς ἐστηλίτευσε τὴν παπικὴν ἐκκλησίαν, κατεδίωξε πανταχοῦ τοὺς λατίνους καὶ ἠνάγκασε τοὺς παπικοὺς ἀπεσταλμένους νὰ φύγῃσιν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως κακῶς τῷ 1054 ἔτει. Διὰ ταῦτα ἐπὶ τοῦ πατριάρχου τούτου θεωρεῖται συμπληρωθὲν τὸ ἀπὸ Φωτίου ἀρξάμενον ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, οἱ Κομνηνοὶ καὶ οἱ Παλαιολόγοι πολλάκις πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν ἐξ Ἀσίας ἐχθρῶν ἰδίως τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Τούρκων καὶ ἐλπίζοντες, ὅτι ἐὰν εἶχον τὸν πάπαν ὑπὲρ ἑαυτῶν, ἠδύναντο νὰ ἔχῃσιν κατὰ τῶν ἐχθρῶν τούτων τὴν βοήθειαν τῶν δυτικῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων, ἐπειράθησαν νὰ συμφιλιώσῃσι τὰς ἐκκλησίας, θυσιάζοντες τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τὰς παραδόσεις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁμοῦς ὁ τε κληρὸς καὶ ὁ λαὸς τῆς ἀνατολῆς ἀπέκρουσαν τὴν οὕτως ἐπιζητούμενην ἑνωσιν. Ἡ τελευταία τοιαύτη σπουδαία ἀπόπειρα πρὸς ἑνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν προῦκλήθη ὑπὸ Ἰωάννου Ζ' τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, πιεζομένου ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες κυριεύσαντες τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἠπείλουν καὶ αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν αὐτοῦ. Ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, Μάρκου τοῦ Ἐφέσου, Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Βησσαρίωνος καὶ ἄλλων θεολόγων ἦλθον πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν εἰς Φλωρεντίαν (1439), ἐκεῖ δὲ ἐνῶ ἠλπίζον οἱ ἡμέτεροι, ὅτι ἐμελλόν ἐλευθέρως νὰ συζη-

τηθῶσιν αἱ διαφοραὶ μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, βιασθέντες διὰ στερήσεως μισθῶν καὶ ἄλλων κακώσεων, ἠναγκάσθησαν νὰ ὑπογράψωσιν ἑνωσιν, ἣτις ἀνεγνώριζε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πάπα καὶ τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας του. Μόνος ὁ Ἐφέσου μητροπολίτης Μάρκος ἀντέστη μέχρι τέλους. Ἡ βεβιασμένη καὶ διὰ τοῦτο ψευδὴς ἑνωσις ἀπεκρούσθη ἐν τῇ ἀνατολῇ ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν συνεληθόντων ἐν συνόδοις. Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς οὐδὲν ᾔθελε νὰ ἀκούσῃ περὶ ἐνώσεως, διότι ἐφοβεῖτο τοὺς δεσποτικoὺς σκοποὺς τοῦ πάπα, καὶ διότι ἐμίσει τοὺς λατίνους, ἀφ' οἷου μάλιστα οὗτοι ἐπὶ τῶν σταυροφορικῶν πολέμων κατὰ τῶν ἐν τῇ Ἑλληνιστῇ Μουσουλμάνων, εἶχον προσβάλλει τὸ βυζαντινὸν κράτος, καὶ καταλύσαντες αὐτὸ, εἶχον ἰδρύσει ἐπὶ 60 περὶπου ἔτη (1204—1261) λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καταδιώξαντες τοὺς ἡμετέρους ἀπανθρωπώτατα.

## § 23.

Ὅποια τις ἦτο ἡ βυζαντινὴ θεολογία καὶ παιδεία;

Ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦτο ἐποχὴ πτώσεως ἐν πᾶσιν. Ἡ πτώσις αὕτη καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ θεολογίᾳ αὐτῇ. Οἱ θεολόγοι τῶν χρόνων τούτων ἔχουσι πάντοτε ὡς πρότυπα καὶ μιμουμένους καὶ ἀντιγράφους τοὺς ἀρχαιοτέρους πατέρας τῆς κλασικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐποχῆς (τοῦ Γ' ἰδίως καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος) χωρὶς σχεδὸν νὰ δύνωνται νὰ προαγάγῃσι καὶ τι ἴδιον. Καὶ ὅταν ἐξήταζον τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅταν ἡρμήνευον τὰς Γραφάς, ἤρχοντο νὰ ἀνατρέχωσιν εἰς τὰς γνώμας τῶν ἀρχαιοτέρων, τυφλῶς ἀποδεχόμενοι ταύτας. Δὲν ἔχομεν λοιπὸν ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης οὔτε Κλήμεντας, οὔτε Ὡριγένεις, οὔτε Ἀθανασίους, οὔτε Γρηγορίους, οὔτε Χρυσόστομους, οὔτε ἐν γένει γονίμους καὶ πρωτοτύπους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Ἐντελῶς ὁμῶς ἔλλειψις πεπαιδευμένων

καὶ πολλάκις πολυμαθῶν ἀνδρῶν δὲν ὑπῆρχεν. Οἱ ἐπισημότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Φώτιος, ὁ πολυμαθέστερος πάντων, ὅστις ἐν τῇ μυριοβίβλῳ του ἔδειξεν ὅτι εἶχε ποιήσει εὐρυτάτας μελέτας ἐν τοῖς ἀρχαίοις κλασικοῖς καὶ ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεύσιν, ὁ Ψελλός, ὅστις ἐφημίζετο ὅτι ἦτο εἰδήμων πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὅτι περὶ πασῶν ἔγραψεν, ὁ Οἰκουμένιος, ὁ Ζυγαδηνός, ὁ Θεοφύλακτος, οἵτινες ἐπέταμον τὰς εἰς τὴν Γραφὴν ἐρμηνείας τῶν ἀρχαίων πατέρων, ιδίως τοῦ Χρυσόστομου, ὁ Νικόλαος Μεθώνης καὶ ὁ Νικήτας Ἀχομινάτος, οἵτινες μετὰ τοῦ Ζυγαδηνοῦ συνέλεξαν τὰς δογματικὰς γνώμας τῶν ἀρχαίων, ὁ περὶ τὴν ἀρχαίαν κλασικὴν φιλολογίαν καὶ μάλιστα τὴν ποίησιν ἐμπειρότατος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, οἱ τὴν μετὰ τῆς Ῥώμης ἔνωσιν καταπολεμήσαντες Καβάσιλαι, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, Μάρκος ὁ Ἐφέσσου καὶ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος καὶ ὁ περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς λειτουργίας ἀσχοληθεὶς Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης. Ποῖον ἦτο τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς θεολογίας καταφαίνεται ἐκ τῶν ζητημάτων, περὶ ἃ ἐστρέφετο. Οἱ θεολόγοι συνεζήτουν πᾶν. ἂν τὸ ἐπὶ τοῦ Θεωρ φανέν φῶς ἦτο κτιστὸν ἢ ἀκτιστον· ἂν ἡδύνατο νὰ εἴπῃ τις. Ἀνάθεμα τῷ Θεῷ τοῦ Μωάμεθ· χωρὶς νὰ βλασφημήσῃ εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν· ἂν τὸ εὐαγγελικὸν χωρίον «Ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν» ἀναφέρεται εἰς μόνην τὴν ἀνθρωπίνην ἢ καὶ εἰς τὴν θεϊαν τοῦ Χριστοῦ φύσιν· καὶ ὅμοια. Ἐνῶ δὲ οἱ θεολόγοι ἡσχολοῦντο περὶ τοιαύτας ἀγόνους συζητήσεις, παρημελεῖτο ὁ πρακτικὸς χριστιανισμός, ἡ μόρφωσις τῆς καρδίας καὶ τῶν ἡθῶν τῶν χριστιανῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ εὐαγγελίου. Ἐνῶ δὲ οὕτως οἱ πλεῖστοι θεολόγοι ἐθεολόγουν, ἄλλοι πεπαιδευμένοι ἄνδρες περὶ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μικρὸν πρὸ τῆς ἀλώσεως ἢ μετ' αὐτὴν ἀχμάσαντες, ἤρχισαν νὰ ἐπιδίδωνται μετὰ μονομεροῦς καὶ ἀποκλειστικῆς ἀγά-

πης εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν κλασικῶν συγγραφέων καὶ μάλιστα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ νὰ περιφρονῶσι τὸν χριστιανισμόν ἢ ἀδιαφορῶσι περὶ αὐτοῦ. Καὶ οὗτοι ὅμως ὅπως οἱ θεολόγοι ὀλίγον ἐφρόντιζον περὶ τοῦ λαοῦ, οὗ τὴν γλῶσσαν περιεφρόνουν, αὐτοὶ ἀττικίζοντες, καὶ διὰ τοῦτο διὰ τῶν φιλολογικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἐγείρῳσι τοῦλάχιστον τὸν πατριωτισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἄλλως ὅμως οἱ λόγιοι οὗτοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ὁ Πλήθων, ὁ Βησσαρίων, ὁ Γαζής, ὑπερέττησαν τὸν πολιτισμὸν, διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν καταφυγόντες διέδωκαν ἐκεῖ τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας, καὶ συνετέλεσαν οὕτως εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν ἐν τῇ δύσει, ἥτις συνεβοήθησε τὰ μέγιστα τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τοῦ νεωτέρου κόσμου.

## § 24.

Ὅποια ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις, ὅποια τὰ ἦθη καὶ ὅποια ἡ λατρεῖα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους;

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις (πρβλ. §§ 15, 16 καὶ ἐπ.) ἐξηκολούθει γινομένη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συμφῶνως πρὸς τοὺς κανόνας τῶν ἀρχαίων συνόδων καὶ πατέρων, οὓς ἤρχισαν νὰ συλλέγῃσι πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ Φώτιος. Οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐπενέβαινον καὶ νῦν καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἐσώτατα πολλάκις τῆς ἐκκλησίας, ἀναμιγνυόμενοι εἰς τὰς δογματικὰς συζητήσεις, καὶ ταύτην μὲν τῶν μερίδων ὑπερασπιζόμενοι, ἐκείνην δὲ μέχρις ἐξοντώσεως καταδιώκοντες. Ἐκαυχῶντο δὲ διὰ τὰς θεολογικάς των γνώσεις, καὶ ἐπειδὴ αὐτοκράτορες γινόμενοι ἐχρίοντο κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν βασιλέων τοῦ Ἰσραήλ, ἀπέδιδον ἑαυτοῖς ἱερόν τινα χαρακτῆρα. Τῇ ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας ταύτῃ δυνά-

μει χρώμενοι, ἐσπούδαζον διὰ λόγους πολιτικούς νὰ ἐνώσωσι τὰς ἐκκλησίας, ἀλλ' ὁ λαὸς καὶ ὁ κληρὸς ἀνθίσταντο αὐτοῖς. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ἀνεβιβάζοντο καὶ κατεβιβάζοντο συνήθως παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος μεθ' ὅλην ὁμῶς τὴν ἐξάρτησιν ταύτην ὡς ἀκίς ἀπήλαυν τῆς αὐτοκρατορικῆς εὐνοίας ἦσαν πανίσχυροι. Ἡ πατριαρχικὴ αὐτῶν περιφέρεια ὡς ἡμέραι ὑϋρύνετο, καὶ μάλιστα ἀφ' ὅτου προσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμόν οἱ σλαβικοὶ λαοί, ἰδίως οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Ῥῶσοι. Οἱ δὲ ἄλλοι πατριάρχαι τῆς ἀνατολῆς, ἀφ' ὅτου ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία, καὶ ἡ Παλαιστίνη περιῆλθον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἀράβων (ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος), κατέπεσον εἰς μεγάλην ἀδυναμίαν. Τὰ Πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας ἔπαθον μεγάλως καὶ ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν σταυροφόρων, οἵτινες ἐκδιώξαντες τοὺς ὀρθόδοξους πατριάρχας, ἐγκαθίδρυσαν λατίνους. Τὰ αὐτὰ ἔπραξαν οἱ σταυροφόροι καὶ ὅπουδῆποτε ἀλλαχοῦ τῆς ἀνατολῆς ἐπέβαλον τὴν κυριαρχίαν των, ὡς ἐν Κύπρῳ, Κρήτῃ, Ἑπτανήσῳ, Χίῳ. Οἱ ὀρθόδοξοι ἦσαν μόλις ἀνεκτοί.

Ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μεγάλην κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξήσκουν ἐπιρροὴν οἱ μοναχοί, καὶ μάλιστα οἱ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μοναστηρίων, ὄντες πολλάκις ἐπίφοβοι καὶ ἐπιβαλλόμενοι καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πατριάρχας. Εἰς τὰς τάξεις τῶν μοναχῶν κατετάσσοντο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐνίοτε αὐτοκράτορες, αὐτοκρατορικοὶ πρίγκιπες, καὶ ἄλλοι πλούσιοι καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρες. Ἐντεῦθεν ὁ τότε πλοῦτος καὶ ἡ δύναμις τῶν μοναστηρίων. Ἦτο δὲ μέγα τὸ πλῆθος τῶν μοναχῶν· τὸ παρὰ τὴν Κωνσταντινουπόλιν Στούδιον περιελάμβανε κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα περὶ τοὺς χιλίους μοναχοὺς! Μόνον οἱ μοναχοὶ ἐτόλμων ἐνίοτε καὶ εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τῶν τότε παντοδυνάμων αὐτοκρατόρων νὰ ἀνθίστανται. Καθὼς ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων αὐτοὶ κυρίως ἐπολέμησαν τὰ αὐτοκρατορικά διατάγματα κατὰ τῶν

εἰκόνων, οὕτω καὶ ὅτε οἱ Κομνηνοὶ καὶ οἱ Παλαιολόγοι ἠθέλησαν νὰ ἐπιβάλωσι τὴν μετὰ τῆς Ῥώμης ἔνωσιν διὰ τῆς βίας, αὐτοὶ ἀντέταξαν τὴν μεγαλητέραν ἀντίστασιν εἰς τοῦτο. Ὁ λαὸς θαυμάζων τὸν ζῆλον αὐτῶν καὶ τὴν περὶ τὸν βίον αὐστηρότητα, ἠκολούθει προθύμως αὐτοῦς. Ἀλλως ὁμως οἱ πλεῖστοι μοναχοὶ καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦσαν ἀμαθεῖς ἢ ἀδιάφοροι πρὸς τὴν παιδείαν (αἱ βιβλιοθήκαι ἔμενον ἡμελημέναι καὶ ἐφθείροντο), φανατικοὶ καὶ φίλοι τῆς ἀργίας. Οὕτω τοῦλάχιστον περιγράφει αὐτοὺς ὁ ἄλλως φίλος τοῦ μοναχικοῦ βίου ὢν πεπαιδευμένος Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης (ἐκ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος). Οἱ Στυλῖται, καθὼς πάντα ἐν γένει τὰ εἶδη τῶν ἀρχαιοτέρων μοναχῶν ἀπαντῶσι καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην· νέα δὲ εἶδη μοναχῶν ἀναφαίνονται νῦν οἱ δένδρῃται, ἐπὶ δένδρων ὑψηλῶν διάγοντες, οἱ σιδηροῦμενοι, οἱ ῥυπῶντες καὶ οἱ σιγῶντες. Κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁποῖον ἄλλοτε ἦτο ἡ Αἴγυπτος, ἀποβαίνει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Ἄθως, ὁ ἐπικληθεὶς ἅγιον ὄρος, ἐνθα ἀνιδρύθη τὸ πρῶτον μοναστήριον μετὰ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο. Τὸ μοναστήριον τοῦτο κατεστράφη μετὰ ταῦτα ὑπὸ Σαρακηνῶν πειρατῶν. Κατὰ δὲ τὸν Ι' αἰῶνα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἐκτίσθη ἡ Λαύρα παρὰ τοῦ Ἀθανασίου, μεθ' ἣν ἰδρύθησαν καὶ ἄλλα πολλὰ μοναστήρια, τῶν Ἰδέρων, τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ Χιλιανδαρίου καὶ τοῦ Ζωγράφου. Τὰ μοναστήρια ταῦτα ἦσαν διηρημένα εἰς κοινόβια, ἐν οἷς πάντες ἔζων κατὰ κοινούς κανόνας, καὶ εἰς ἰδιόρρυθμα, ἐν οἷς ἕκαστος μοναχὸς ἔζη κατὰ βούλησιν. Τὴν ἀρετὴν τῶν μοναχῶν ἐξήτει νὰ μιμηθῇ ὁ λαός· ἀλλὰ τούτου τὰ ἥθη δὲν περιγράφονται ὑπὸ τῶν συγχρόνων ὡς λίαν καλῶς ἔχοντα. Ἐὰν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐλῇ γινόμενα, τὰ κακουργήματα, ἐξ ὧν βριθεὶ ἡ ἱστορία τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες ἀνῆρχοντο συνήθως εἰς τὸν θρόνον φονεύοντες τοὺς

προκατόχους των καὶ τυφλοῦντες ἢ ἀναγκάζοντες τοὺς συγγενεῖς των νὰ ἀσπασθῶσι τὸν μοναχικὸν βίον, πειθόμεθα, ὅτι μεθ' ὅλην τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον εὐσέβειαν, μεθ' ὅλην τὴν ὑπερακριβῆ τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν τῆς λατρείας τύπων, ἡ ἀληθὴς χριστιανικὴ ἠθικότης ἔλειπεν.

Ἡ λατρεία ἔμεινεν ὡς πρὸς τὰς βάσεις αὐτῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ αὐτὴ ὅπως εἶχε διαμορφωθῇ ἐπὶ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς (§ 18), μόνον ἐπεξετάθησαν αἱ ἀκολουθίαι αὐτῆς ἐπιμᾶλλον διὰ τῆς προσθήκης νέων ἀναγνωσμάτων, καὶ τῆς πολλαπλασιασέως τῶν ὕμνων εἰς τὴν μητέρα τοῦ Κυρίου καὶ τοὺς ἁγίους τῶν κανόνων λεγομένων. Ὁμοίως ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ αἱ ἐορταὶ διὰ τῆς προσθήκης ἐορτῶν νέων ἁγίων. Τὸ κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου ἔνεκα τῆς ἀμαθείας τοῦ κλήρου ἀπέβη σπανιώτερον.

## § 25.

Πότε ἐπεστράφησαν οἱ Σλάβοι, καὶ ἰδίως οἱ Βούλγαροι καὶ Ῥώσσοι εἰς τὸν χριστιανισμόν; (1)

Τὰ πρῶτα βήματα πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν Σλάβων εἰς τὸν χριστιανισμόν εἶχον γίνεαι ἤδη κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν (§ 12), ἀλλ' ἡ ὁριστικὴ αὐτῶν ἐκχριστιάνισις ἐτελέσθη κατὰ τοὺς προκειμένους χρόνους.

Τοὺς Βουλγάρους ἐπέστρεψαν εἰς Χριστὸν δύο ἐκ Θεσσαλονίκης μοναχοὶ ἀδελφοὶ ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος (Κωνσταντῖνος) ἐπὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Βογόριδος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωτίου, ὅστις συνήργησε μεγάλως εἰς τοῦτο (860). Ὁ Μεθόδιος ἵνα κινήσῃ τὸν βάρβαρον Βόγοριν εἰς τὸ νὰ δεχθῇ τὸν χριστιανισμόν, παρουσίασεν αὐτῷ εἰκόνα τινά,

(1) Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ῥώσσων ἐκτὸς τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν εἶναι καὶ τοῦ Νέστορος Χρονικὰ ῥωστικά. Μετάφρ. γερμανιστὶ ὑπὸ Σχλιτξέρου 1802.

παριστάνουσιν διὰ ζωηροτάτων χρωμάτων τὴν μέλλουσαν κρίσιν, τὴν μακρυότητα τῶν ἐναρέτων καὶ τὰς βασάνους τῶν κακῶν. Ὁ βασιλεὺς ἐφοβήθη τοσοῦτον εἰς τὴν ὄψιν τῶν βασάνων, ὥστε ἐζήτησε νὰ βαπτισθῇ (864), τὸ παράδειγμα δ' αὐτοῦ ἠκολούθησε καὶ ὁ βουλγαρικὸς λαός. Τὸν Βόγοριν ἀνεδέχθη ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοι ἀπὼν ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ. Ἀλλ' ἐνῶ οὕτω διὰ τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀνατολικῶν εἰσήχθη ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὴν Βουλγαρίαν, αἴφνης ὁ πάπας εἶτε προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Βογόριδος ἕνεκα λόγων πολιτικῶν εἶτε ὅλως αὐθαιρέτως, ἀποστέλλει λατίνους ἱερεῖς εἰς τὴν χώραν ταύτην, καὶ ζητεῖ, ἀποσπῶν τοὺς Βουλγάρους ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, νὰ εἰσαγάγῃ παρ' αὐτοῖς τὴν τάξιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας. Εἶδομεν ἀλλαχοῦ (§ 1) πῶς τοῦτο ἐδείκνυσε τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν καὶ συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὸ νὰ ἐπιταχύνῃ τὸ μεταξὺ αὐτῶν σχίσμα. Ἀλλ' οἱ Βούλγαροι ταχέως μεταμεληθέντες, ἐπανῆλθον εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας (869). Διὰ τοῦ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου διεδόθη τὸ εὐαγγέλιον καὶ εἰς τοὺς Μοραβούς, Ἀβάρους καὶ τοὺς Βοεμούς. Οἱ Σέρβοι, οἱ Κροάται, οἱ Δαλμάται καὶ ἄλλοι σλάβοι εἶχον ἤδη ὀλίγον πρότερον χριστιανισθῇ. Οἱ δύο ἀδελφοὶ μοναχοὶ ὠνομάσθησαν δικαίως ἀπόστολοι τῶν σλάβων, εἰς αὐτοὺς δ' ὀφείλουσι μεγίστην εὐγνωμοσύνην οἱ σλαβικοὶ λαοί, διότι οὐ μόνον ἐφώτισαν αὐτοὺς διὰ τοῦ φωτός τοῦ εὐαγγελίου, ἀλλ' ἐπινοήσαντες πρῶτοι αὐτοὶ καὶ τὸ σλαβικὸν ἀλφάβητον, καὶ εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν μεταφράσαντες τὰς Γραφάς, ἐθήκαν παρ' αὐτοῖς τὰς βάσεις τῆς σλαβικῆς παιδείας καὶ ἐν γένει πάσης αὐτῶν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως.

Οἱ Ῥώσσοι προσῆλθον ἕνα αἰῶνα μετὰ τοὺς Βουλγάρους εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐπὶ τῆς αὐτοκρατείας αὐτῶν Ὀλγας, ἧτις ἐλθοῦσα εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐδέχθη τὸ βάπτισμα τῷ 955, καὶ τοῦ ἐγγόνου αὐτῆς Βλαδιμήρου. Ὁ αὐτοκράτωρ

οὗτος λέγεται ὅτι ἐπέμψε πρεσβείαν ῥώσων εὐγενῶν εἰς διαφόρους χώρας, ἵνα ἐξετάσωσι τὰ διάφορα θρησκεύματα, οὗτοι δ' ἐλθόντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐθαύμασαν τοσοῦτον τὴν λαμπρότητα τῆς ἑλληνικῆς λατρείας, ὥστε ἐπιστρέψαντες παρέστησαν τῷ ἡγεμόνι αὐτῶν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ὡς τὴν ἀρίστην, ἣν ἀπεδέχθη τότε καὶ αὐτός. Ὁ Βλαδίμηρος ἐδέχθη τὸ βάπτισμα τῷ 988, ἐπειθανάγκασε δὲ καὶ τοὺς ὑπηκόους του νὰ πράξωσι τὸ αὐτό, βαπτιζόμενοι ἐν τῷ Δνειπέρῳ ποταμῷ. Τὸν χριστιανισμόν ἐν Ῥωσσίᾳ ὑπεστήριξαν προθύμως καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Βλαδιμήρου Ἰσαΐσλάβος καὶ Ἰαροσλάβος. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ χριστιανισμοῦ παρὰ τοῖς ῥώσσοις, ὅπως καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις σλάβοις, ὑπῆρξε συγχρόνως τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν πολιτισμόν. Τὰ μοναστήρια, ὧν κυριώτερα ἦσαν τὸ τοῦ Σπηλαίου ἐν Κιέβῳ καὶ τῆς Λαύρας ἐν Μόσχᾳ, ἐχρησίμευον ὡς κέντρα οὐ μόνον τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ῥώσων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως αὐτῶν. Οἱ πρῶτοι μητροπολίται τῆς Ῥωσσίας ἐδεδεύοντες ἐν ἀρχῇ ἐν Κιέβῳ, εἶτα δὲ μεταθέσαντες τὴν ἑδραν αὐτῶν ἐν Μόσχᾳ, ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑλληνες ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονούμενοι καὶ ἐκεῖθεν ἀποστελλόμενοι. Οὕτω τὸν τε χριστιανισμόν καὶ τὰ πρῶτα φῶτα ἔλαβον οἱ ῥῶσσοι μετὰ τῶν λοιπῶν σλάβων ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐν Ῥωσσίᾳ ἐπεσχέθησαν καὶ ἐκινδύνευσαν ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα γενομένης ἐπιδρομῆς τῶν Μογγόλων εἰς τὴν χώραν ταύτην. Τοὺς Μογγόλους ἀπεδίωξεν ἀπὸ Ῥωσσίας καὶ ἔσωσε καὶ τὸν ῥωσσικὸν ἐθνισμόν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἵεὺς ὃς Γ' (κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα).

Σημ. Ἐκτὸς τῆς μεγάλης ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ὑφίστανται ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀπὸ τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος ὡς κειχωρισμένοι ἐκκλησίαι ἀπὸ τῶν ἀρχαίων δογματικῶν συζητήσεων τῶν αἰῶνων ἐκείνων προελθούσαι (§ 13) αἱ τῶν *Νεστοριανῶν*, τῶν *Μοροφυσιτῶν* (*Ἀρμενίων*, *Ἰακωβιτῶν*, *Κοπτιῶν*, *Ἀθουσιανῶν*) καὶ *Μαρωιτῶν*. Αἱ ἐκκλησίαι αὗται συγκροτούμεναι ἐκ λαῶν βαρβάρων ἢ ἐν μικρᾷ πνευματικῇ ἀ-

ναπτύξει διατελούντων, δὲν ἡδυνήθησάν ποτε νὰ ὑψωθῶσιν εἰς ἀληθῆ ἀκμήν. Ἡ θεολογικὴ παιδεία αὐτῶν ὁσάκις ἀναφαίνονται ἔχνη αὐτῆς παρ' αὐτῆς, ἦτο ἀπομίμησις τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς παιδείας. Τὰς ἐκκλησίας ταύτας ἐζήτουν νὰ ἐνώσωσι μεθ' ἑαυτῶν οἱ τε ὀρθόδοξοι καὶ οἱ λατῖνοι, ἀλλ' ἄνευ ἐπιτυχίας. Μόνον οἱ Μαρωνῖται ἐπὶ τοῦ Λιβάνου ἠνώθησαν ἀπὸ τοῦ IB' αἰῶνος ἐπὶ τῶν σταυροφορικῶν πολέμων μετὰ τῆς Ῥώμης. Περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων συνέγραψεν ὁ Ἀσσεμὰν (Bibliotheca orientalis Rom. 1728) καὶ ὁ Δὲ Κιένος (Oriens Christianus).



Δυτικὴ ἐκκλησία (1).

## § 26.

Ὅσοιαν δύνανται ἀπέκτησαν οἱ πάπαι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ δύσει;

Οἱ πάπαι ἀπέκτησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ δύσει μεγίστην δύνανται, εἰς τὸ ὅποιον συνέτειναν πολλαὶ περιστάσεις. Ἦδη ἐν προηγουμένοις χρόνοις εἶδομεν ὅτι εἶχον δυνηθῆ νὰ ὑποτάξωσιν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των πάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς δύσεως (§ 13), ἐπειδὴ δὲ ἠθέλησαν νὰ ἐπεκτείνωσι τὸ ἀπόλυτον κράτος των καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, προὐκάλεσαν τὸ σχίσμα τοῦ Θ' αἰῶνος (§ 21). Ἡ τάσις αὕτη τῶν παπῶν κατὰ τοὺς προκειμένους μέσους αἰῶνας ἦτο νὰ καταστῶσι παντοδύναμοι ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ νὰ ὑποβάλωσιν ὑφ' ἑαυτοὺς πάσαν οἰανδὴποτε ἐξουσίαν ἐν αὐτῷ ὑφισταμένην. Μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος μέγα πρόσκομμα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἦτο τὸ ὅτι ἐτέλουν μετὰ τινῶν διακοπῶν ὄντες ὑπήκοοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Διὰ τοῦτο ὁ παπισμὸς ἤρχισε νὰ ἀναπτύσ-

(1) Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔγραψαν πρὸς πολλοὺς ἄλλους καὶ οἱ Cauefigue L' Église au moyen âge Paris 1852 καὶ ὁ Hagenbach (Geschichte der Kirche). Πρὸλ. καὶ ἔμ. Δοκίμ. 238—268.

ση πᾶσαν τὴν δύναμιν του καὶ νὰ αὐξάνῃ τὰς ἀξιώσεις του, ἀφ' οὗτοι οἱ πάπαι κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ἐγένοντο ἀνεξάρτητοι κοσμικοὶ ἡγεμόνες Ῥώμης. Συνέβη δὲ τοῦτο, ὅτε ὁ βασιλεὺς τῶν Φράγγων Πιπῖνος ἐλευθερώσας τὴν Ῥώμην ὑπὸ τῶν Λογγοβάρδων ἀπειλουμένην, ἐγκαταλελειμμένην δὲ οὖσαν ὑπὸ τῶν ἀδυνάτων βυζαντινῶν, ὑφ' οὗς τέως ὑπήγετο, ἐδώρησεν αὐτὴν τῷ ἐπισκόπῳ Ῥώμης (τῷ 754). Ἐκτοτε οἱ πάπαι παρίστανται ἀπέναντι τῶν ἡγεμόνων ὡς ἡγεμόνες καὶ μάλιστα πανίσχυροι, διότι συνήνουν ἐν ἑαυτοῖς καὶ πᾶσαν τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν. Οἱ βάρβαροι ἀγγλοσαξωνικοὶ λαοὶ οἱ κατακλύσαντες ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος τὴν Εὐρώπην, ὡς ἀπὸ Ῥώμης τὸν χριστιανισμόν καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ λαβόντες, ἐσέβοντο μέγας τὰς ἐπισκόπους αὐτῆς καὶ ἐφοβοῦντο ἐκ δεισιδαιμονίας ὡς τοὺς κατόχους θεῶν καθὼς διαδόχους τοῦ Πέτρου τῶν κλειδῶν τοῦ παραδείσου καὶ μόνους δυναμένους νὰ σώσωσιν ἀπὸ τῆς κολλάσεως· διότι τοιαύτας παχυλὰς εἶχον περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἰδέας. Κατὰ μικρὸν αἱ ἐκκλησίαι τῆς δύσεως ἀπώλεσαν πάντα τὰ δικαίωματα αὐτῶν· οἱ μητροπολῖται ἔμειναν κενὸν ὄνομα· αἱ δὲ σύνοδοι τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν οὐδὲν ἠδύναντο νὰ ψηφίζωσιν ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ πάπα· τὰ πάντα διηυθύνοντο ἀπὸ Ῥώμης διὰ τῶν παπικῶν βικαρίων ἢ ἀπεσταλμένων· οἱ πανταχοῦ ἐπίσκοποι ἐξελέγοντο ἢ ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τοῦ πάπα· ἐν γένει οἱ λατῖνοι κληρικοὶ πανταχοῦ ἔπρεπε νὰ ᾔναι ἔτοιμοι νὰ ἐκτελῶσι προθύμως τὰς ἀπὸ Ῥώμης ὡς ἀπὸ Πυθίας πεμπομένης διαταγὰς, καὶ ὅπως μὴ ᾔναι δεδασμευμένοι ὑπὸ ἄλλων κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων, ἠναγκάζοντο νὰ ᾔναι πάντες ἄγαμοι ἐπὶ βλάβῃ μεγάλῃ τῆς ἠθικῆς καὶ ἑαυτῶν καὶ τῆς κοινωνίας. Τῶν παπῶν ὡς τυφλὰ ὄργανα ἐχρησίμευον καὶ οἱ μοναχοί, οἵτινες ἐν τῇ δύσει ᾔσαν ὀργανισμένοι εἰς διάφορα τάγματα ὠρισμένους πρακτικοὺς σκοποὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπιδιώκοντας καθὼς ᾔσαν οἱ Δομινικανοὶ καὶ οἱ

Φραγγισκανοί· ἐξ ὧν οἱ μὲν πρῶτοι εἶχον ἀναλάβει ὡς κύριον ἔργον των τὴν καταπολέμησιν τῶν αἵρετικῶν, οἱ δὲ δεύτεροι τὴν θρησκευτικὴν παιδαγωγῆσιν τοῦ λαοῦ. Μὴ ἀρκούμενοι δὲ εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτην παντοκρατορίαν, ἤρχισαν νὰ ζητῶσιν οἱ πάπαι καὶ ἐπέτυχον πρὸς καιρὸν νὰ ἀποκτήσωσι καὶ τὴν κοσμικὴν, πολιτικὴν παντοδυναμίαν, ἀξιοῦντες αὐτοὶ νὰ διευθύνωσι καὶ αὐτὰς τῶν λαῶν τὰς πολιτικὰς τύχας, νὰ διορίζωσι τοὺς βασιλεῖς, νὰ ἀναβιβάζωσι καὶ καταβιβάζωσιν ἀπὸ τοῦ θρόνου οὓς ᾔθελον, καὶ ἐν γένει νὰ ἀκούωνται ἐν πᾶσιν.

Οἱ ἐπισημότεροι ἐκ τῶν παπῶν τῶν χρόνων τούτων, οἵτινες τὰ μάλιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς παπικῆς δυνάμεως, εἶναι Γρηγόριος ὁ Ζ', Ἰννοκέντιος ὁ Γ' καὶ Βονιφάτιος ὁ Η'. Ὁ Γρηγόριος Ζ' (1035) ἐφρόνει, ὅτι καθὼς ἡ σελήνη λαμβάνει τὸ φῶς αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἡλίου, οὕτως οἱ κοσμικοὶ ἡγεμόνες λαμβάνουσι τὴν ἐξουσίαν των ἀπὸ τοῦ πάπα, ὅστις εἶναι ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, συγκεντρῶν ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν δὴποτε ἐξουσίαν. Ὁ Γρηγόριος περιελθὼν ἔνεκα ἐκκλησιαστικῆς τινος ὑποθέσεως εἰς ῥῆξιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ἑρρίκον τὸν Δ', λύσας τοὺς ὑπηκόους του τοῦ πρὸς αὐτὸν ὀρκου των καὶ ἀφορίσας αὐτὸν, ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ταπεινωθῇ ἐνώπιόν του καὶ νὰ λάβῃ συγχώρησιν παρ' αὐτοῦ, ἵνα οὕτως ἐπανακτήσῃ πάλιν τὸν αὐτοκρατορικὸν του θρόνον! Ἐπὶ Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (1116) ἵστατο ὁ παπισμὸς ἐν τῷ κολοφῶνι τῆς ἰσχύος καὶ δόξης του. Πάντες οἱ ἡγεμόνες τῆς δύσεως ἔσπευδαν νὰ ἔχωσι τὴν εὐμένειαν αὐτοῦ καὶ νὰ λαμβάνωσι διαταγὰς ἀπ' αὐτοῦ. Οὗτος κατεβίβασεν ἀπὸ τοῦ θρόνου τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ὁθωνα, ἵνα ἀναβιβάσῃ ἀντ' αὐτοῦ Φρειδερίκον τὸν Β', ἠνάγκασε δὲ τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Ἰωάννην τὸν Ἀκτῆμονα, διότι δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὰς διαταγὰς του, νὰ ἐλθῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ταπεινούμενος ἐνώπιον αὐτοῦ νὰ ζη-

τήση συγχώρησιν. Μετὰ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἐκυβέρνησε καὶ Βονιφάτιος ὁ Η', ὅστις ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Φίλιππον τὸν Ὀρτῶν ἐκήρυξεν, ὅτι εἶναι αἰρετικὸς ὁ φρονῶν ὅτι αἱ δύο ἐξουσίαι ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ εἶναι ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξάρτητοι, καὶ ὅτι ἡ πρώτη δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς δευτέρας! Ὁ Φίλιππος ὁμως δὲν ἐδίστασε ν' ἀπαντήσῃ πρὸς αὐτόν, ὅτι ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ ἡ αὐτοῦ μωρία ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ ὅτι ὁ ἄλλως φρονῶν εἶναι ἀνόητος.

Θεολόγοι τινὲς καὶ ἐπίσκοποι ἐπειράθησαν μὲν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εἰς συνόδους συνερχόμενοι νὰ περαιορίσωσι τὴν παντοδυναμίαν ταύτην τῶν παπῶν, ἀλλὰ οὐδὲν ἡδυνήθησαν, διότι οἱ πάπαι ἐγίνωσκον νὰ μεταιωσι τὰς προσπάθειάς των. Ἡ παντοδυναμία αὐτῶν ἐμελλε νὰ καταπέσῃ ἀφ' ἑαυτῆς διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἡτις κυρίως ἤρξατο ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων. Καίριον τραῦμα κατὰ τοῦ παπισμοῦ κατήγαγε καὶ ὁ πρότερος αντιισμὸς ὁ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἀπὸ τῶν παπῶν ἀποσπᾶσας τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Περὶ τούτου ἐν τῇ ἐπομένῃ Δ' περιόδῳ γενήσεται λόγος (§ 41 καὶ ἐπ.).

## § 27.

Τί ὀνομάζομεν σταυροφορίας καὶ τίνα ἦσαν τὰ ἱπποτικὰ τάγματα;

Τὴν μεγάλην δύναμιν τῶν παπῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μαρτυροῦσι καὶ αἱ σταυροφορίαι, οἱ θρησκευτικοὶ δηλ. ἐκείνοι πόλεμοι, οὓς ἐξεγειρόμενοι ὑπ' αὐτῶν ἐκίνησαν οἱ λαοὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Παλαιστίνης ἢ Ἀγίας Γῆς ἀπὸ τῶν Μουσουλμάνων, καὶ οἵτινες διήρκεσαν περὶ τὰς δύο ἑκατονταετηρίδας, ἀρξάμενοι ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ παύσαντες κατὰ τὸν ΙΓ' (1096—1270). Ὀνομάσθησαν δὲ οἱ πόλεμοι οὗτοι σταυροφορικοὶ, διότι οἱ ἐκστρα-

τεύσαντες ἔφερον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ αὐτῶν βραχίονος τὸν σταυρόν. Τὴν πρώτην ὥθησιν εἰς τὰς σταυροφορίας ἔδωκεν ὁ ἔξ Ἀμιανοῦ ἐρημίτης Πέτρος, ὅστις ἀποδημήσας εἰς τὴν ἁγίαν Γῆν χάριν προσκυνήσεως καὶ πολλὰ παθὼν, διηγήθη ἐν τῇ δύσει τὰ παθήματα τὰ ὁποῖα ὑφίσταντο παρὰ τῶν Σαρακηνῶν οἱ ἀποδημοῦντες εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους. Ἀριθμοῦσιν ἔξ μεγάλας σταυροφορικὰς ἐκστρατείας. Τὴν πρώτην ὠδήγησεν ἐπὶ κεφαλῇς 600000 ἀνδρῶν Γοδοφρίδος ὁ ἐκ Γουίλιωνος ὅστις ἐγένετο κύριος τῶν Ἱεροσολύμων (1099)· τὴν δευτέραν διηύθυναν ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ὁ Ζ' καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Κονράδος (1144)· τρίτη σταυροφορία εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Βαρβάρου, τοῦ βασιλέως τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδου τοῦ Λεοντοκάρδου καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Αὐγούστου (1187)· τὴν τετάρτην διηύθυνεν ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φρειδερίκος ὁ Β' (1228)· τὴν δὲ πέμπτην (1248) καὶ ἑκτὴν (1270) ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ὁ ἅγιος. Οἱ σταυροφορικοὶ στρατοὶ μεθ' ὅλην τὴν ἀτομικὴν ἀνδρίαν πολλῶν σταυροφόρων, ἐπειδὴ καὶ τὴν τέχνην τοῦ συστηματικῶς πολεμεῖν ἠγνόουν καὶ πειθαρχίας ἐστεροῦντο, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατεστρέφοντο ἢ διελύοντο ἐν τῇ ἀνατολῇ. Μόνον ἐπ' ὀλίγον δυνηθέντες νὰ γίνωσι κύριοι τῆς Ἱερουσαλὴμ, καὶ νὰ ἰδρῦσιν ἡριστιανικὴν ἡγεμονίαν, ἐξεδιώχθησαν ἐκεῖθεν εὐκόλως ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν, οἵτινες ἔμειναν πάλιν κύριοι τῆς πόλεως. Διὰ τὴν ἀνατολὴν ὑπῆρξαν οἱ πόλεμοι οὗτοι φοβερὰ μάλιστα· διότι οἱ σταυροφόροι ἐκ φανατισμοῦ καὶ φυσικῆς βαρβαρότητος, διερχόμενοι διὰ τῶν βυζαντινῶν χωρῶν, ἐδήουν καὶ κατέστρεφον αὐτάς, τοὺς κατοίκους αὐτῶν ἀποστροφόμενοι ὡς δῆθεν σχισματικούς. Ἐζήτησαν μάλιστα νὰ καταλύσωσι καὶ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ ἐκυρίευσαν πράγματι τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἱδρυσαν ἐκεῖ λατινικὴν αὐτοκρατορίαν (1204) ὑπὸ τὸν Βαλδουῖνον· ἔκτοτε κατέλαβον

οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Φράγκοι πολλὰ μέρη τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος· ἀλλὰ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἐξεδίωξεν αὐτοὺς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1261. Μόνον διὰ τοὺς δυτικοὺς λαοὺς ὑπῆρξαν αἱ σταυροφορίαι ὠφέλιμοι, διότι ἐν τῇ ἀνατολῇ εἶδον οἱ σταυροφόροι πεπολιτισμένας χώρας καὶ ἔμαθον πολλὰ πράγματα. Ἔνεκα τῶν σταυροφοριῶν ἀνέπτυχθησαν τὸ ἐμπόριον καὶ αἱ τέχναι, εὐκολύνθη δὲ καὶ ἡ συγκοινωνία. Κατὰ τοὺς πολέμους τούτους συνέστησαν καὶ τὰ ἱπποτικά τάγματα ἐκ πλουσίων καὶ εὐγενῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἵτινες ζῶντες ὡς μοναχοί, ὑπερησπίζοντο ὡς στρατιῶται τοὺς ἀποδημοῦντας εἰς τὴν ἀγίαν Γῆν προσκυνητὰς ἐναντίον τῶν ἀπίστων. Τὰ ἐπισημότερα αὐτῶν ἦσαν τὸ τῶν Ἰωαννιτῶν, οὕτως ὀνομασθέντων, διότι κέντρον αὐτῶν ἦτο τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις μοναστήριον τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, καὶ τὸ τῶν Ναϊτῶν, οἵτινες ἐκλήθησαν οὕτω διότι τὸ μοναστήριον αὐτῶν ἔκειτο, ὅπου ἄλλοτε ἦτο ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος.

## § 28.

Τίνες ἦσαν οἱ λεγόμενοι σχολαστικοὶ θεολόγοι;

Σχολαστικοὶ ὠνομάσθησαν οἱ θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν τῇ δύσει ὡς διδάσκαλοι τῆς σχολῆς. Οἱ σχολαστικοὶ οὗτοι ὑπερέβησαν τοὺς βυζαντινοὺς κατὰ τὰς μωρὰς καὶ ἀκάρπους θεολογικὰς συζητήσεις περὶ ἃς περιεστρέφοντο αἱ ἐρευναι αὐτῶν. Τὰ πάντα τυφλῶς παραδεχόμενοι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὡς καλῶς ἔχοντα καὶ καλῶς παραδεδομένα, καὶ μὴδὲν ἀνερευνῶντες τὴν ἱστορικὴν γένεσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, διοικήσεως καὶ λατρείας, ἐζήτουν νὰ δικαιολογῶσι τὰ πάντα, καὶ αὐτὰς τὰς φανερωτάτας κατὰχρήσεις, ὡς ἀρχαίας ἀποστολικὰς παραδόσεις καὶ ἐν γένει ὡς ὀρθῶς ἐχούσας. Ἐν πολλαῖς σχολαῖς αὐτῶν ἡ μικρολογία καὶ μωρία ἐφθάνεν εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε συνεζήτουτο ζητήματα, οἷα τὰ ἐξῆς· ἂν ὁ θεὸς ἠδύνατο νὰ γίνῃ κύνθαρς, καθὼς ἐγένεν ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος· ἂν ὁ πάπας ἡ-

δύνατο νὰ καταργήσῃ ὅ,τι οἱ ἀπόστολοι ὥρισαν· ἂν δύναται νὰ προσθέσῃ νέα ἄρθρα πίστεως· ἂν εἶναι μεγολήτερος τοῦ Πέτρου· ἂν εἶναι ἀπλοῦς ἄνθρωπος ἢ οἶοναί Θεός· ἂν εἶναι ἄρα γε φιλάνθρωπότερος αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ· ἂν δύναται νὰ πλανηθῇ! Εἰς τοιαύτας μωρίας ἀπεπλανῶντο οἱ πλεῖστοι τῶν θεολόγων τούτων διότι ἐγκαταλιπόντες τὸ πρακτικώτατον εὐαγγέλιον, τὴν διδασκαλίαν πρὸ πάντων αὐτοῦ τοῦ Κυρίου, παρεδίδοντο εἰς ἀγόνους θεωρίας καὶ συνεζήτουν ζητήματα, μηδεμίαν ἔχοντα πρὸς τὸν χριστιανικὸν βίον σχέσιν. Οἱ σοφώτεροι αὐτῶν (καὶ τοιοῦτοι δὲν ἔλειψαν) ἐζήτουν διὰ τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας νὰ συστηματοποιήσωσι τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν· ἀλλὰ πόσον ἐγνώριζον τὸν Ἀριστοτέλην τότε ἐν τῇ δύσει, ἀρκεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὸ ὅτι εἶχον αὐτὸν μόνον εἰς ἀραβικὰς καὶ λατινικὰς μεταφράσεις. Οἱ διασημότεροι ἐκ τῶν σχολαστικῶν, ὧν τὰ συγγράμματα δὲνεῖναι ἄνευ πάσης ἀξίας, εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κανταβριγίας Ἀνσελμος, ὁ Ἀβελάρδος, ὁ Ἀλβέρτος Μάγνος, ὁ Λομβάρδος, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης, ὁ Δοῦνς Σκῶτος καὶ ὁ Βοναβεντούρας.

## § 29.

Ποῦ ἦτο ἡ λατρεία τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ χρόνου τούτου;

Ἡ λατρεία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ὑπέσθη κατὰ τοῦ χρόνου τούτους πολλὰς μεταβολὰς καὶ φθοράς. Εἰς τὰς τελετὰς αὐτῆς ἀπέδιδεν ὁ λαὸς καὶ οἱ θεολόγοι μαγικὴν τινα δύναμιν, διότι ἐπίστευον ὅτι ἐνήργουν ἀφ' ἑαυτῶν, χωρὶς νὰ ᾔναι ἀναγκαῖα προδιάθεσις τις ψυχικὴ τοῦ μετέχοντος αὐτῶν. Τὸ βάπτισμα, παυσάτης τῆς ἀρχαιοτάτης τριττῆς καταδύσεως, ἐν τῇ δύσει ἐτελεῖτο νῦν διὰ βαντισμοῦ. Ἡ εὐχαριστία τελουμένη μετ' ἁζύμου ἄρτου, οὐχὶ μετ' ἐνζύμου ὅπως ἐν τῇ ἀρχαιότητι, παρείχετο νῦν τοῖς λαϊκοῖς ἐκ φόβου ἀπὸ μὴ χυθῇ ὁ ἱερός οἶνος, ὑπὸ μόνον τὸ εἶδος τοῦ ἄρτου, τὸ δὲ ἱερὸν ποτήριον ἐκράτουν δι' ἑαυτούς οἱ ἱερεῖς, ὅπως φανῇ καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑ-

περοχή αὐτῶν ὑπὲρ τοὺς λαϊκοὺς. Καὶ τὰ λοιπὰ μυστήρια ὑπέστησαν ὁμοίας μεταβολάς. Τὸ κήρυγμα ἤρχισε νὰ γίνηται σπανιώτερον ἢ ἐγίνετο κακῶς, διότι οἱ κήρυκες, συνήθως μοναχοὶ ὄντες, ἢ ἡσυχολοῦντο εἰς ἀγόνους σχολαστικὰς συζητήσεις ἢ περιέγραφον τὰ θαύματα τῶν ἁγίων τῶν πατρῶνων τῶν ταγμάτων αὐτῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς εἰσήχθησαν νῦν καὶ τὰ ἀγάλματα, ἐνῶ ἡ ἀρχαία ἐκκλησία μόνον τὰς ἐξωγραφημένας εἰκόνας ἐγνώριζεν, αἵτινες εἶναι πνευματικωτέρα παρά-  
 ραστασις τῶν ἀντικειμένων τῆς πίστεως. Ὁμοίως τὸ πρῶτον εἰσήχθη καὶ ἡ ὀργανικὴ μουσικὴ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ. Αἱ ἐορταὶ καθὼς καὶ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἐπολλαπλασιάσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἐν τῇ δύσει.

### § 30.

Ὅποια ἦσαν τὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς;

Οὐδέποτε ἡ διαφθορὰ τῶν ἠθῶν τῶν χριστιανῶν κατέπεσεν εἰς τοσοῦτον βαθμὸν, ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν τῇ δύσει μεθ' ὅλην τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον εὐσέβειαν τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὴν περιδεῆ τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν θρησκευτικῶν τύπων. Οἱ πάπαι ἔδιδον πρῶτοι τὸ παράδειγμα τῆς παραβάσεως τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τοῦ σκανδαλώδους βίου. Ἰδίως διακρίνονται δύο ἐποχαὶ ἐσχάτης τῶν παπῶν διαφθορᾶς, ὁ 1' αἰὼν, καθ' ὃν ἦγον καὶ ἔφερον τοὺς πάπας ἐν Ῥώμῃ δύο ἄσωτοι γυναῖκες Μαροκία καὶ Θεοδώρα, καὶ ὁ ΙΣΤ' αἰὼν, καθ' ὃν ἤχμασεν ὁ πάπας Ἀλέξανδρος ὁ ΣΤ', ὅστις περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐφρόντιζεν εἰμὴ πῶς νὰ προαγάγῃ τὰ παρανόμως γεννηθέντα αὐτῷ τέκνα. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ, πάντες ὑποβεβλημένοι ὑποχρεωτικῶς ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀγαμίας, ἠκολούθουν τὸ παράδειγμα τῶν παπῶν. Οἱ ἐπίσκοποι ἦσαν πολλαχοῦ πολιτικοὶ ἄρχοντες, ἡγεμόνες πόλεων ἢ χωρῶν, εἰς κοσμικὰς ὑποθέσεις ἀσχολούμενοι, μετέχοντες τῶν πολέμων ἢ πολιτικῶν διενέξεων, καθὼς καὶ οἱ πάπαι, ἢ διέτριβον περὶ τὴν θήραν καὶ ὁμοίως διασκεδάσεις καὶ ὀλίγον περὶ τῶν πνευματι-

κῶν αὐτῶν καθηκόντων ἐφρόντιζον. Παρὰ τοῖς μοναχοῖς ἀ-  
 πηντᾶτο σχετικῶς πλειότερα ἀρετῇ, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ἀμαθείας  
 καὶ τοῦ φανατισμοῦ αὐτῶν ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἐπιβλαβεῖς τῇ ἐκ-  
 κλησίᾳ. Ὁ λαὸς περιώριζε πᾶσαν αὐτοῦ τὴν εὐσέβειαν εἰς ἐ-  
 ξωτερικοὺς τύπους μηχανικῶς ἐκτελουμένους, δι' ὧν ἐζήτει  
 τὴν σωτηρίαν του. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην θρησκείαν, ἥ-  
 τις οὐδὲν ἄλλο ἦτο, ἡ ὁ ἀρχαῖος φαρισαϊσμός, ὃν τοσοῦτον  
 σφοδρῶς κατεπολέμησεν ὁ Κύριος, ὠδήγει τὸν λαὸν ὁ κληρὸς.  
 Ὁ ἀμαρτάνων ἠδύνατο νὰ λάβῃ τὴν ἄφεσιν ἐξομολογούμε-  
 νος καὶ ἐκτελῶν τὸν κανόνα, ἡ τὴν ποινὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἱερέως  
 ἐπιβαλλομένην πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἀμαρτήματος. Ἡ ἐξομολό-  
 γησις αὕτη, δι' ἧς ὁ κληρὸς ἐγίνετο κάτοχος τῶν μυστηρίων  
 πάντων, ἦτο εἰς χεῖράς του ἰσχυρότατον ὄπλον. Ἡδύνατό  
 τις ὅμως καὶ νὰ ἐξαγοράσῃ τὰ ἀμαρτήματά του, λαμβάνων ἁ-  
 φέσεις, ἃς διεσχόρπιζον οἱ πάπαι πανταχοῦ ἐπὶ χρήμασι.  
 Τοιαύτας ἀφέσεις ἀγοράζων ἠδύνατό τις νὰ ἐξάγῃ καὶ τοὺς  
 ἀποθανόντας οἰκείους καὶ φίλους του ἀπὸ τῶν κολάσεων τοῦ  
 καθαρθηρίου πυρός, ὅπου καθὼς ἐφρόνει ὁ λαὸς ἐβασα-  
 νίζοντο πρὸς καιρὸν, ὅσοι δὲν ἦσαν ὠρτισμένοι διὰ τὴν αἰώνιον  
 κόλασιν. Πλήρη ἄφεσιν τῶν ἀμαρτιῶν ἠδύνατο νὰ λάβῃ τις  
 καὶ ἀποδημῶν εἰς Ῥώμην κατὰ τὰ ἰουβιλαῖα (ἔτη ἀφέσεως),  
 τὰ ὅποια ἐωρτάζοντο τὸ πρῶτον ἀνὰ ἕκαστον 100ον ἔτος, εἴτα  
 ἀνὰ ἕκαστον 40ον καὶ τελευταῖον ἀνὰ ἕκαστον 25ον ἔτος. Κατὰ  
 παντὸς ἀνθισταμένου εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ κλήρου ἐξεσφεν-  
 δονίζετο ὁ ἀφορισμός, καθ' ὅλοκλήρων δὲ πόλεων καὶ χω-  
 ρῶν ἐκηρύττετο ἡ ἀπαγόρευσις. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει  
 ἐν ταῖς πόλεσιν ἡ χώρας ταύταις ἔπαυε πᾶσα ἱεροτελεστία,  
 ὁ δὲ λαὸς ἐστερεῖτο τῶν ἀγαθῶν τῆς θρησκείας.

### § 31.

Τίνες ὑπῆρξαν οἱ διωγμοὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἵρετικῶν;  
 Πολλοὶ καὶ ἀπλοῖ, ἀλλ' εὐσεβεῖς ἄνθρωποι, καὶ θεολόγοι

συναισθανόμενοι τὴν μεγάλην ταύτην διαφθοράν, ἐν ᾗ ἐτέλει ἡ ἐκκλησία, ἠγέρθησαν κατὰ τῶν παπῶν καὶ τοῦ κλήρου, καὶ ἡ ἀπορρίπτοντες τὴν ἐξωτερικὴν τῆς ἐκκλησίας λατρείαν ἢ ἐν γένει τὴν διδασκαλίαν τῆς καὶ παραδιδόμενοι εἰς ἐσωτερικόν τινα μυστικισμόν, ἀπεσχίζοντο τῆς ὁλομελείας τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἀπετέλουν ἰδίας θρησκευτικὰς κοινωνίας, ὡς ὡς τὰς μόνας καθαρὰς ἐθεώρουν (Καθαροί, Ἀλβίγιοι), ἡ μένοντες ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐζήτουν διὰ τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν Γραφὴν νὰ μεταρρυθμίσωσι τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, ἀποκόπτοντες πάσας τὰς μεταγενεστέρους παραδόσεις καὶ πᾶσαν ἀποπλάνησιν ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας (Βάλδος, Οὐίκλεφος, Οὔσος, Γερώνυμος ἐκ Πράγης). Πάντας τούτους ὡς αἵρετικούς ἀποκηρύττουσα ἡ δυτικὴ ἐκκλησία κατεδίωκεν ἀπηνέστατα. Οἱ καταδιωκόμενοι καὶ συλλαμβανόμενοι ἐβασανίζοντο ἀπανθρώπως ἵνα ὁμολογήωσι τὰς ἀληθεῖς δοξασίας των. Συνήθως δὲ κατ' αὐτῶν ποινὴ ἦτο, ἐὰν μὲν ἐπέμενον εἰς τὰς δοξασίας αὐτῶν ὁ ἐπὶ τῆς πυρᾶς θάνατος, ἐὰν δὲ ἀνεκάλουν αὐτὰς διὰ βίου δεσμὰ ἐν σκοτεινοτάταις φυλακαῖς. Οἱ αἵρετικοὶ ἀνεζητοῦντο μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας. Ἐπειδὴ δὲ τὰ συνήθη ἐπισκοπικὰ δικαστήρια δὲν ἐπῆρχουν εἰς τὴν καταδίωξιν αὐτῶν, ἰδρύθησαν ἀποκλειστικῶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θ' κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα τὰ δικαστήρια τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν συνήθως Δομινικανοὶ μοναχοί. Εἶναι παροιμιώδης ἡ ἀπανθρωπία μεθ' ἧς τὰ δικαστήρια ταῦτα προσηνέχθησαν κατὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν καταδιωχθέντων. Μόνη ἡ Ἱερὰ Ἐξέτασις ἐν Ἰσπανίᾳ ἦν ἰδρυσεν ὁ διὰ τὴν ὠμότητα αὐτοῦ διαβόητος Τορκουεμέδας, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῆς καταργήσεως αὐτῆς διὰ τοῦ μεγάλου Ναπολέοντος (1808) ἔκαυσε, καθεῖρξε, καὶ παντοιοτρόπως ἐβασάνισε μόνον ἕνεκα τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν πεποιθήσεων περὶ τὰς 400,000 ἀνθρώπων!

## § 32.

Τί παρατηροῦμεν περὶ τῆς καταστάσεως ταύτης τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας;

Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποστῇ μεγαλητέραν διαστροφὴν καὶ νὰ διαφθαρῇ πλείοτερον ἢ ὅσον διεφθάρη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν τῇ δύσει. Ἡ κατ' ἔξοχὴν θρησκεία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀγάπης μετεβλήθη εἰς θρησκείαν τύπων καὶ τρόμου. Δὲν εἶναι ὁμοίως παράδοξον καὶ ἀνεξήγητον τὸ φαινόμενον τοῦτο. Εἰς τὴν δύσιν ἀπὸ τῆς καταλύσεως τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους (ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος) εἶχον ὡς εἶδομεν ἀλλαχοῦ (§ 12) εἰσβάλει καὶ ἐγκαταστῇ οἱ γερμανικοὶ ἢ ἀγγλοσαξωνικοὶ λαοί, οἵτινες τότε εὐρίσκοντο ἐν νηπιῳδῇ, βαρβάρῳ καταστάσει. Ὁ λατινικὸς πολιτισμὸς, ὃν ἀπεδέχθησαν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ῥώμης, δὲν ἠδυνήθη εὐθὺς νὰ μεταβάλῃ αὐτοὺς. Καὶ τὸν χριστιανισμὸν μὴ δυνάμενοι νὰ ἐννοήσωσιν ἐν τῇ πνευματικότητι καὶ καθαρότητι αὐτοῦ, διέστρεψαν συμφῶνως πρὸς τὰς βαρβόρους προλήψεις των, μεθαρμόσαντες τὰς ὑψηλὰς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ τοὺς θεσμούς του πρὸς τὴν ταπεινὴν πνευματικὴν ἑαυτῶν ἀνάπτυξιν. Ἐπεβεβαιώθη καὶ τότε ἡ ἀλήθεια, ὅτι ἡ θρησκεία τοῦ Εὐαγγελίου προϋποθέτει παρὰ τοῖς λαοῖς ἀνωτέραν τινὰ βαθμίδα πολιτισμοῦ καὶ ἀναπτύξεως. Διὰ τοῦτο μετὰ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀφ' οὗ διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, εἰς ὃ συνετέλεσαν τὰ μέγιστα καὶ οἱ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν προσφυγόντες καὶ ἐκεῖ τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν διαδῶσαντες λόγιοι Ἕλληες, ἤρξατο νὰ ἀναπτύσσεται ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία καὶ ἐγκαινίσθη ἡ νεωτέρα ἐποχὴ, ἡ συναίσθησις τῆς ἀνάγκης τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκκλησίας κατέστη βαθύτερα καὶ γενικωτέρα. Ἡ παρὰ πάντων τῶν καλλιτέρων πνευμάτων ποθουμένη αὕτη μεταρρυθμίσις ἐτελέσθη κατὰ τὸν ΙΣΤ αἰῶνα διὰ τοῦ

Λουθηρου καὶ τοῦ Καλβίνου, περὶ οὗ ἐν οἰκείῳ τόπῳ ρηθήσονται τὰ δέοντα (§ § 41, 42 καὶ ἐπ.). Ἐκεῖ θέλομεν ἰδεῖ, ὅτι μόνον ἐν μέρος τῆς δύσεως ἡσπάσθη τὴν μεταρρύθμισιν αὐτήν, τὸ δὲ λοιπὸν ἐνέμεινεν εἰς τὸν ἀρχαῖον καθολικισμόν, ὅστις ὁμως ἔνεκα τῆς προόδου τῶν χρόνων ἀπέβαλε νῦν πολλὰς τῶν μεσαιωνικῶν ἀσχημιῶν του, ἂν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα ἔμεινεν ὁ αὐτός.

## ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως  
μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (1453—1870).*

### Α'.

*Ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.*

α) Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν τῷ Τουρκικῷ κράτει (1).

### § 33.

Πῶς προσηνέχθη ἡ ὁθωμανικὴ ἐξουσία πρὸς τὴν ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν;

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησία εὐρέθη ὑπὸ ξένους, ἀλλοδόξους ἄρχοντας, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ

1) Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπραγματεύθησαν ὁ Μελέτιος (ἐν τῇ ἱστορίᾳ του), ὁ Δοσίθεος (ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων), ὁ Ἀθανάσιος Ὑψηλάντης (τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν), ὁ Σάθας (ἰδίως περὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν τῇ Νεοελληνικῇ φιλολογίᾳ), καὶ ἐκ τῶν ξένων ὁ Crusius (Turco-Grecia), ὁ Ἐνέκκιος, ὁ Λεκιένος (Oriens Christianus), ὁ Γάσς καὶ ἄλλοι. Πρὸς καὶ ἡμεῖς. Δοκίμιον σελ. 270—362.

Σουλτάνοι ἂν καὶ τὸ Κοράνιον ἐπιβάλλει ὡς καθήκον τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, ἐπειδὴ ἡ πραγματοποίησις τῆς διατάξεως ταύτης ἦτο δυσκολωτάτη καὶ σχεδὸν ἀδύνατος, ἡ ναγκάσθησαν νὰ ἀνεχθῶσι τὴν θρησκείαν τῶν αὐτοῖς ὑποταγέντων λαῶν, ἐπέβαλλον ὁμῶς αὐτοῖς ἀντὶ τούτου τὸν κεφαλικὸν φόρον. Ὁ πορθητὴς Μωάμεθ ὁ Β' ἀνεγνώρισεν ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἵνα μάλιστα ἐμπνεύσῃ ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς καταπτοημένους χριστιανοὺς τοὺς καταλιπόντας τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιεποιήθη τὴν ἐκκλησίαν, διατάξας νὰ γίνῃ νέα ἐκλογή πατριάρχου, διότι ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος ἐχῆρευσεν, καὶ μεγάλως τιμήσας τὸν ἐκλεχθέντα ὡς τοιοῦτον Γεννάδιον τὸν Σχολάριον. Ὁ πατριάρχης ἐκηρύχθη ἐθνάρχης τῶν ὀρθοδόξων, ἀνεγνωρίσθη δὲ αὐτῷ τε καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις δικαστικὴ ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ἐξουσία. Μόνον κατ' ἐξαίρεσιν ἐπειρῶντο ἐνίστε φανατικοὶ Τούρκοι νὰ ἀναγκάζωσι τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐξομνύωσι τὴν θρησκείαν των καὶ νὰ ἀσπάζωνται τὸν Ἰσλαμισμόν ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ἐπὶ Σελήμ τοῦ Α' (520) ἐκινδύνευσαν οἱ χριστιανοὶ νὰ ὑποστῶσι γενικὸν διωγμόν, διότι ὁ Σουλτάνος οὗτος ἐρωτήσας τὸν Μουφτὴν, τί εἶναι ψυχωφελέστερον, νὰ νικήσῃ ὅλον τὸν κόσμον, ἢ νὰ ἐπιστρέψῃ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ κράτους του εἰς τὸν Ἰσλαμισμόν, καὶ λαβὼν ὡς ἀπάντησιν τὸ δεύτερον, ἀπήτησεν, ἵνα πάντες οἱ χριστιανοὶ ὑπήκοοί του ἀσπασθῶσι τὴν θρησκείαν του ἐπὶ ποινῇ θανάτου, ἀλλ' ὁ τότε πατριάρχης ἐπικαλεσθεὶς τὰς παραχωρήσεις Μωάμεθ τοῦ Β', περὶ ὧν προσήγαγε μάρτυρας γέροντάς τινας γενιτσάρους παρευρεθέντας κατὰ τὴν ἄλωσιν, ἔσωσε τὴν ζωὴν τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἀπαξ ἐξομνύοντες δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Τὰ μεγάλα προνόμια, ὧν ἀπῆλθον οἱ μωαμεθανοὶ καὶ αἱ καταπιέσεις, ὑφ' ἃς ἐστέναζον οἱ ὑποταγέντες (οἱ χριστιανοὶ δὲν ἦσαν δεκτοὶ εἰς τὰ δικαστήρια ὡς μάρτυρες κατὰ Τούρκων, ἢ περιου-

σία των ηδύνατο νά κηρυχθῇ ὡς κτῆμα τοῦ σουλτάνου, ἀπεκλείοντο δὲ καὶ ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πάσης ἄλλης δημοσίας ὑπηρεσίας, καὶ ὤφειλον νά δεικνύωσι καὶ ἐξωτερικῶς ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ καὶ τῷ βίῳ αὐτῶν τὴν ταπείνωσιν των), ὥθλησαν πολλοὺς τῶν χριστιανῶν, οἵτινες δὲν ἦσαν ἀπὸ καρδίας χριστιανοί, διότι ἔνεκα τῆς ἀμαθείας τοῦ κλήρου δὲν εἶχον διδαχθῇ καὶ στερεωθῇ ἐν τῇ πίστει, εἰς τὸ νά ἀσπασθῶσι τὸν ἰσλαμισμόν, ἰδίως ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ, ὅπου τὸ μεγαλείτερον μέρος τῶν κατοίκων ἐγκατέλειπε τὴν πάτριον θρησκείαν. Μωαμεθανοὶ ἐγίνοντο καὶ ὅσοι χριστιανοὶ παῖδες ἐστρατολογοῦντο μέχρι τοῦ 1638 διὰ τὸ τάγμα τῶν γιενιτσαρῶν. Ἐχομεν ὁμῶς καὶ πολλὰ λαμπρὰ παραδείγματα ἀνδρῶν προτιμησάντων τῆς ἐξωμόσεως τὸ μαρτύριον (νεομάρτυρες). Ἡ κατὰ τῶν χριστιανῶν πίσις τῶν Τούρκων εἶχε καταστῆ ἀφόρητος κατὰ τὸν 15Τ' καὶ 1Ζ' αἰῶνα.

Ἡ κατὰστασις τῶν χριστιανῶν ἤρχισε νά βελτιοῦται ἀπὸ τοῦ 1Η' αἰῶνος, ἀφ' οἴτου οἱ μὲν Τούρκοι στρατιωτικῶς ἐξέπεσον, οἱ δὲ Εὐρωπαῖοι καὶ μάλιστα οἱ Ῥῶσοι ἤρχισαν νά προστατεύωσι τοὺς χριστιανοὺς τῆς Τουρκίας ὡς ὁμοδόξους των. Οἱ χριστιανοὶ ὠφελήθησαν καὶ διότι οἱ Τούρκοι ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους διπλωματικαῖς σχέσεσιν αὐτῶν ἤρχισαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους νά μεταχειρίζονται ὡς διερμηνεῖς ἑλλήνας μάλιστα ἐκ τῶν πλουσίων οἰκῶν τοῦ Φαναρίου καθὼς καὶ ὡς ἡγεμόνας ἐν ταῖς παραδουναβίοις ἡγεμονίαις τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας. Κατὰ δὲ τὸν παρόντα αἰῶνα ἐτι μᾶλλον ἐβελτιώθη ἡ θέσις τῶν χριστιανῶν. Μόνον ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ἐτράχυνεν ἐπὶ τινα χρόνον τὰς μεταξὺ Τούρκων καὶ Χριστιανῶν ὑπηκόων σχέσεις, πολλοὶ δὲ χριστιανοί, καὶ κληρικοὶ μάλιστα ἔπεσαν θύματα τῆς ἐξαφθείσης τουρκικῆς θηριωδίας, καὶ πρῶτος ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' (1821). Ἀλλὰ τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἐπὶ τὸ εἰρηνικώτερον μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ Τούρκοι ἀπέβαλον τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν σκληρότητα, ἤρχι-

σαν δὲ νὰ τιμῶσι καὶ νὰ ἔχωσι πολλάκις ἀνάγκην τῶν χριστιανῶν, οἵτινες φίλεργοι ὄντες, διὰ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου ἀπέκτησαν πλούτη, ἐνῷ συγχρόνως διὰ τῆς ιδρύσεως καὶ πολλαπλασιάσεως τῶν σχολείων ὑψώθησαν ὑπὸ ἔποψιν πνευματικὴν πολὺ ἀνώτερον τῶν ἐξουσιαστῶν αὐτῶν. Τὸ Χάττι Χουμαγιοῦν, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη μετὰ τὸν φοβερὸν χριμαϊκὸν πόλεμον (1856), ὅστις ἐγένετο κατὰ τῆς Ῥωσσίας ἐνεκα ἀσημάντων τινῶν ἐρίδων περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ προσκυνημάτων, ἔθηκε τὰς βάσεις πολιτικῆς τινος ἐξισώσεως τῶν χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν ὑπηκόων τῆς Πύλης. Κατ' αὐτὸ οἱ χριστιανοὶ ἐμελλόν νὰ δύνωνται νὰ παρίστανται ὡς μάρτυρες ἐν τοῖς δικαστηρίοις κατὰ τῶν Τούρκων· νὰ παρακάθηνται ὡς δικασταὶ ἐν τοῖς τουρκικοῖς δικαστηρίοις· νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὸν στρατόν· νὰ ἀπαλλαγῶσι τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· νὰ ἀπολαύσωσι δὲ πλήρους ἐλευθερίας ἐν τῇ ἐξασκήσει τῆς θρησκείας των, πρὸς ὃν σκοπὸν κατηργεῖτο καὶ ἡ θανατικὴ ποινὴ ἐπὶ τῶν ἐπιστρεφόντων ἐκ τοῦ μωαμεθανισμοῦ εἰς τὸν χριστιανισμόν. Σημειωτέον ὁμῶς ὅτι τὸ Χάττι Χουμαγιοῦν μόνον ἐν μέρει μέχρι τοῦ νῦν ἐφηρμόσθη.

### § 34.

Πῶς εἶχεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐν Τουρκίᾳ;

Οἱ Σουλτάνοι οὐ μόνον ἀνεγνώρισαν τοῖς πατριάρχεις καὶ τοῖς ἐπισκόποις πάσας τὰς προτέρας αὐτῶν ἐξουσίας, ἀλλὰ παρεχώρησαν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ἐξουσίαν· ἡ δύναμις λοιπὸν τοῦ κλήρου ἡῤῥηξε μᾶλλον ἢ ἡλαττώθη. Πρὸ πάντων ὑψώθη ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις ἀνεγνώρισθη ὡς ὁ ἐθνάρχης τῶν ὀρθόδοξων καὶ ὡς ὁ ἀντιπροσωπεύων παρὰ τῇ Πύλῃ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Πρὸς τὰ λοιπὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας, καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, αἵτινα καὶ

κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐτέλουν ἐν μεγάλῃ ἀσημότητι καὶ ἀδυναμίᾳ, ἤρχετο ἀνέκαθεν ἡ Πύλη εἰς σχέσεις πάντοτε διὰ τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, εἰς αὐτοὺς δὲ ἀνέθετε τὴν διευθέτησιν τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ὡς αἰεὶ ἐν αὐτοῖς συνέβαινον ταραχαί. Ἄλλως ὅμως τὰ πατριαρχεῖα ταῦτα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ διοικήσει τῶν ἡσάν ἀνεξάρτητα. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν ἐξηρτημένοι ἀπὸ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν Σουλτάνων, οἵτινες κατὰ βούλησιν ἀνεβίβαζον καὶ κατεβίβαζον αὐτοὺς χάριν τῶν πλουσιῶν δώρων, τὰ ὅποια ἐλάμβανον κατὰ πᾶσαν ἀνάδειξιν νέου πατριάρχου. Ἐνεκα τῶν δώρων τούτων τὰ οἰκονομικά τῶν πατριαρχείων ἦσαν πάντοτε ἐν οἰκτρᾷ καταστάσει. Κατὰ τοῦτο τὰ πράγματα ἐτράπησαν ἐπὶ τὸ βέλτιον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι εἶχον κατ' ἀρχὰς περὶ ἑαυτοὺς συννοῶν τινα ἐκκλησιῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ μεγάλου Οἰκονόμου, τοῦ μεγάλου Σκευοφύλακος, τοῦ μεγάλου Σακελλαρίου, τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου καὶ ἄλλων τινῶν καὶ τινῶν λαϊκῶν μετὰ τοῦ Λογοθέτου, τοῦ διερμηνέως μεταξὺ πατριαρχείων καὶ Πύλης. Μετὰ τῆς συνόδου δὲ ταύτης συνειργάζοντο περὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν ὑποθέσεων. Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Σαμουήλ τοῦ Α' (1768) ἀντὶ τοῦ σώματος τούτου, εἰς ὃ ἀφείθησαν μόνον τὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιεπισκοπῆς, τὴν περὶ τὸν πατριάρχην σύνοδον, ἥτις μετ' αὐτοῦ εἶχε τὴν φροντίδα τῶν σπουδαιωτέρων ὑποθέσεων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους, ἀπετέλεσαν ὡδε καμνητροπολίται τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, οἱ λεγόμενοι γέροντες. Κατὰ δὲ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας (ἀπὸ τοῦ 1860) ἡ σύνοδος αὕτη διετήρησε μόνον τὰς πνευματικὰς ὑποθέσεις, συνέστη δὲ μικρόν τι συμβούλιον ἐκκληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἵνα φροντίζῃ περὶ τῶν μὴ καθαρῶς πνευματικῶν ὑποθέσεων, τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν καὶ τῶν τοιούτων. Ἀφῆρέθη δὲ καὶ ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀπ' αὐτῶν, συ-

στάντων μικτῶν δικαστηρίων, ἐν οἷς δηλ. παρακά-  
θηνται ὡς δικασταὶ παρὰ τοῖς Τούρκοις καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν  
χριστιανῶν, τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐν γένει τῶν διαφόρων θρη-  
σκευμάτων. Ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆχ-  
θησαν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα αἱ ἐκκλησίαι τῆς  
Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, ζητησάντων τὴν ὑπα-  
γωγὴν ταύτην αὐτῶν τῶν ἐπισκόπων αὐτῶν, οἵτινες ἤλπιζον  
ἐκ τῆς προστασίας τοῦ ἰσχυροῦ τότε οἰκουμενικοῦ πατριάρχου  
νὰ σωθῶσιν αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἀπὸ τῶν ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας  
τῶν ἐξουσιαστῶν καταπιέσεων. Καὶ οἱ Σέρβοι (1830) καὶ  
οἱ Βούλγαροι (1860) ἐζήτησαν ἐσχάτως τὴν ἀ-  
νεξαρτησίαν. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα ἀπήτησαν νὰ ἐπεκ-  
ταθῇ ἡ ἀνεξάρτητος ἐκκλησιαστικὴ ἐξουχία των καὶ ἐπὶ ἐπαρ-  
χιῶν, αἵτινες ἀνέκαθεν ἀνῆκον τῷ οἰκουμενικῷ θρόνῳ, διὰ τὸν  
λόγον δῆθεν ὅτι ἐν αὐταῖς κατοικοῦσι πολλοὶ Βούλγαροι. Διὰ  
τοῦτο ὁμως καὶ ἀπεκηρύχθησαν ὡς σχισματικοὶ ὑπὸ  
συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1872.  
Ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἀπεσπάσθησαν  
διοικητικῶς καὶ ἀπετέλεσαν αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας καὶ αἱ  
ἄλλοτε μετ' αὐτοῦ ἡνωμέναι ἐκκλησίαι τῆς Ρωσσίας  
(ἐπὶ τοῦ μεγάλου Πέτρου 1722), τῆς Ἑλλάδος  
(1821), τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας (1873) καὶ  
τῶν ἐν Ἀυστρίας ὀρθόδοξων. Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρό-  
νων ἀνεξάρτητοι ἦσαν αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι τῆς Κύπρου  
καὶ τῆς Γεωργίας ἢ Ἰβηρίας. Οἱ ἐπίσκοποι ἐ-  
φωδιασμένοι μετὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν φερμανίων τοῦ διορι-  
σμοῦ αὐτῶν, καὶ διατηροῦντες διὰ πλουσίων δώρων ἰσχυροὺς  
προστάτας παρὰ τῇ Πύλῃ καὶ τῷ πατριαρχείῳ, κατήρχοντο εἰς  
τὰς ἐπαρχίας ἰσχυροὶ, ἐμπνέοντες πολλάκις καὶ αὐτοῖς τοῖς  
ὀθωμανοῖς φόβον. Ἡ ἰσχὺς αὕτη τῶν ἐπισκόπων ἐπροσάτειε  
πολλάκις τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῶν καταπιέσεων τῶν κρα-  
τούντων. Παρὰ τοῖς ἐπισκόποις ὑπῆρχε συμβούλιόν τι ἐκ τῶν  
κληρικῶν τῆς ἐπισκοπῆς των, ἡ θέλησις ὁμως τοῦ ἐπισκόπου

ἦτο τὸ πᾶν. Μόνον τῶν προκρίτων λαϊκῶν ἢ τῶν καλυμένων δημογερόντων ἦσαν ἡναγκασμένοι οἱ ἐπίσκοποι νὰ λαμβάνωσιν ἐπὶ τῶν σπουδαιότερων ὑποθέσεων τὴν γνώμην.

### § 35.

Ποία ἦτο ἡ κατάστασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας μετὰ τὴν ἄλωσιν;

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία μετὰ τὴν ἄλωσιν κατέπεσεν, ὥς ἦτο ἐκτόμενον, ἀμάθεια δὲ παχυλὴ ἤρχισε δυστυχῶς νὰ καταλαμβάνῃ τὸν κλῆρον. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα σπάνιοι ἦσαν οἱ κληρικοὶ οἱ γνωρίζοντες γράμματα. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀφ' οὗτοῦ ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν ἐν γένει ἐβελτιώθη (§ 33), ἤρχισαν νὰ ἰδρύνωνται πολλαχοῦ τῆς ἀνατολῆς σχολεῖα, ἅτινα συνετέλεσαν καὶ εἰς τῆς παιδείας τοῦ κλήρου τὴν ἀνύψωσιν. Τῶν σχολείων τούτων, ὧν κυριώτερα ἦσαν τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ, Κωνδυνίαις, Βουκουρεστίῳ, Ἰασίῳ, Ἀθῶνι, τὴν διεύθυνσιν εἶχον συνήθως κληρικοί. Οὕτως ὁ κλῆρος ὑπῆρξεν ὁ διασώσας τὰ ἐλληνικὰ γράμματα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς δουλείας, δι' αὐτῶν δὲ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐλληνικὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, καὶ παρασκευάσας οὕτω τὴν ἐθνικὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ παιδείᾳ ὁμως μεγάλη διέπρεψαν μόνον ὅσοι ἐσπούδαζον ἐν τοῖς ἀκμάζουσιν τότε πανεπιστημίοις τῆς Ἰταλίας (ἐν Παταυίῳ, Πίζῃ Βενετίᾳ) ἢ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ. Τοιοῦτους πεπαιδευμένους θεολόγους ἐκ τῶν χρόνων τῆς δουλείας ἔχομεν ἀρκετοὺς, οἷον Μελέτιον τὸν Πηγάν, πατριάρχην Ἀλεξανδρείας περὶ τέλος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀκμάσαντα, Κύριλλον τὸν Λούκαριν, πρῶτον μὲν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, εἶτα δὲ Κωνσταντινουπόλεως γενόμενον, ὅστις ἐπολέμησε γενναίως τοὺς ἐν τῇ ἀνατολῇ προσηλυτισμὸν ἐνεργούντας Ἰησοῦίτας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, τὸν Δοσίθεον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, πεπαιδευμένον ἄνδρα, πολλὰ συγ-

γράψαντα καὶ ἐκδώσαντα κατὰ τῶν λατίνων (ἤκμαζε περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος), τὸν Μηνιάτην, τὸν ἄριστον ἐκκλησιαστικὸν ῥήτορα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους (ἔζη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος ΙΗ' αἰῶνος), τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν ἀκμάσαντα περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (ΙΗ'), τὸν σοφώτερον ἄνδρα τῆς ἐποχῆς ταύτης, οὐ μόνον σπουδαῖον θεολόγον, ἀλλὰ καὶ μαθηματικόν, φιλόλογον καὶ φιλόσοφον δόκιμον, καὶ τὸν Θεοτόκην, τὸν σύγχρονον σχεδὸν τοῦ Εὐγενίου, γνωστὸν δὲ συγγραφέα τῶν Κυριακοδρομίων, ἐν οἷς ἐξηγοῦνται τὰ εὐαγγέλια καὶ οἱ ἀπόστολοι πασῶν τῶν Κυριακῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἀφ' οὗτου ιδρύθησαν ἐν Ἀλάκῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1844) καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις (1853) θεολογικαὶ σχολαί, ἐλπίζεται, ὅτι θά ὑψωθῇ μεγάλως ἡ παιδεία τοῦ κλήρου ἐν Τουρκίᾳ. Μόνη ἡ θεολογικὴ παιδεία ἐξαιρουμένη εἰς ἅπαντα τὸν κλῆρον δύναται νὰ ἀνορθώσῃ τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν ἐκ τῆς ταπεινώσεως καὶ ἀδυναμίας, εἰς ἣν ὡς ἐκ τῆς ἀμαθείας τῆς δουλείας κατέπεσε, καὶ ἀνακαινίζουσα αὐτὴν νὰ ἐπαναγάγῃ ἐν αὐτῇ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἀκμήν καὶ δόξαν.

### § 36.

Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία καὶ ὅπως ἦσαν τὰ ἔθνη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;

Ἡ λατρεία ἔμεινε μέχρι κεραίας ἀμετάβλητος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἀποβαλοῦσα μόνον τὴν λαμπρότητα, ἐφ' ἣ διέπρεπε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἔνεκα τῆς ἀθλίας καταστάσεως καὶ τῆς πτωχείας εἰς ἣν κατέπεσον ἀπὸ τῆς ἀλώσεως οἱ λαοὶ τῆς ἀνατολῆς. Οἱ Τούρκοι ἀφῆρσαν τὰς καλλίστας ἐκκλησίας καὶ αὐτὸ τὸ πατριαρχεῖον, καὶ μετέβαλον εἰς τζαμιά, δὲν ἐπέτρεπον δὲ κατ' ἀρχὰς ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ κτιζῶνται νέαι ἐκκλησαί ἢ νὰ ἐπιδιορθῶνται αἱ παλαιαί. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ζωγραφικὴ

καὶ ἡ μουσικὴ διεφθάρησαν κατ' ἀνάγκην. Τὸ κήρυγμα ἠκούετο ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀμαθείας τοῦ κλήρου λίαν σπανίως. Κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, καθ' ὃν ἡ ἐλληνικὴ ἀνατολὴ ἤρχισεν ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις νὰ ἀναγεννᾶται, τὰ δὲ γράμματα ὁσημέραι ἐξαπλοῦνται ἀφθονώτερον ἐν αὐτῇ, ἤρχισεν ἐν πᾶσι τούτοις ἀνόρθωσιν τις.

Ἡ πίεσις τῶν δεσποτῶν ἤγειρε μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως ζήλον πρὸς τὴν πάτριον θρησκείαν. Τὰ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐκλελυμένα ἤθη ἤρχισαν νὰ ἀποβαίνωσιν αὐστηρότερα, καὶ οὕτω συνέβη ἐν τῇ δουλείᾳ καὶ δι' αὐτῆς ἡθικὴ τις ἀνάπλασις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ἡ ἡθικὴ αὕτη αὐστηρότης ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀμαθείας τοῦ τε κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἦτο ἀναμεμιγμένη μετὰ προλήψεων καὶ φανατισμοῦ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων ἢ περιωρίζετο εἰς τὴν περιδεᾶ, τυπικὴν τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν τῆς θρησκείας τελετῶν. Αἱ ἀκολουθίαι τῆς ἐκκλησίας ἐτελοῦντο μετὰ μεγάλου ζήλου. Αἱ νηστεῖαι καὶ ἐν γένει τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα ἐτηροῦντο αὐστηρῶς. Τὰ μοναστήρια ἐχρυσίμευον ὡς πρὸς τοῦτο ὡς πρότυπα. Ἦσαν δὲ ταῦτα πλήρη μοναχῶν, διότι πολλοὶ φεύγοντες τὰς καταπιέσεις τῶν δεσποτῶν κατέφευγον εἰς αὐτά. Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἦτο πάντοτε ἡ κυριώτερα ἐστία τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἐν αὐτῷ μοναστηρίων ἐφημίζοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐν Ἱεροσολύμοις ὅπου μένει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, καὶ τὸ τοῦ Ὄρους Σινᾶ, οὗ προϊστάται ἐπίσκοπος. Κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους, ἀφ' οὗ ἡ ἐν γένει κατάστασις τῶν χριστιανῶν τῆς ἀνατολῆς ἐβελτιώθη, ἤρχισαν φυσικῶς τῷ λόγῳ τὰ μοναστήρια νὰ παρακμάζωσι. Διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς παιδείας ἐξέλιπεν ὁ πρῶτος φανατισμός, καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι ἐξηφανίσθησαν, ἔπαυσε δὲ καὶ ἡ περιδεὴς τήρησις τῶν ἐξωτερικῶν τῆς θρησκείας τύπων καὶ ἐθίμων. Πολλαχοῦ ὁμως συνεξέλιπεν, ὡς μὴ ὥφειλε, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ εὐσέβεια καὶ ἡ περὶ τὰ ἤθη αὐστηρότης, θρη-

σκευτική δὲ ἀδιαφορία κατέλαβε τὸν ἀρχαῖον πολλάκις οὐ κατ' ἐπίγνωσιν θρησκευτικὸν ζῆλον.

### § 37.

Ποῖαι ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πάπας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους;

Εἶδομεν ἄλλοτε (§ 22), ὅτι ἀφ' ὅτου ἐγένετο τὸ σχίσμα, πολλαὶ συνέβησαν ἀπόπειραι πρὸς ἑνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ πάπαι πάντοτε ἐπόθουν νὰ ἴδωσι τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν εἰς ἑαυτοὺς ὑποτεταγμένην. Μετὰ τὴν ἄλωσιν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐζήτησαν νὰ ἐξεγείρωσι κατὰ τῶν Τούρκων τοὺς ἡγεμόνας τῆς δύσεως, ἐλπίζοντες, ὅτι ἐκδιωκομένων αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς καὶ περιερχομένης ταύτης ὑπὸ καθολικοὺς ἡγεμόνας, θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπεκτείνωσιν ἐνταῦθα τὸ κράτος των. Ἀλλ' εἶχον ἤδη παρέλθει οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἡ φωνὴ τῶν παπῶν ἠκούετο ὑπὸ τῶν λαῶν καὶ ἡγεμόνων τῆς δύσεως. Οἱ ἡγεμόνες ἐκώφευσαν νῦν. Διὰ τοῦτο ἐπεδίωξαν ἕκτοτε οἱ πάπαι ἄλλα μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, ἐζήτησαν δηλ. διὰ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ ἄλλων μοναχικῶν ταγμάτων νὰ προσηλυτίσωσι τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς τῆς ἀνατολῆς. Οἱ Ἰησουῖται ἐφάνησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, προσατευόμενοι δὲ ὑπὸ τῶν πρέσβειν τῶν καθολικῶν δυνάμεων καὶ μάλιστα τῆς Αὐστρίας, Βενετίας καὶ Γαλλίας, ἱδρυσαν πολλαχοῦ σχολεῖα καὶ ἐνῆργουν σκανδαλωδῶς προσηλυτισμόν. Κέντρα αὐτῶν ἐχρησίμευον ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Χίος. Συγχρόνως δ' ἱδρύθη καὶ σχολεῖον ἐν Ῥώμῃ, ὅπως μορφῶνται ἐν αὐτῷ Ἕλληνες νέοι, οἵτινες μετὰ ταῦτα ὡς λατῖνοι ἱεραπόστολοι μεταβαίνοντες εἰς τὴν ἀνατολὴν νὰ σπουδάζωσι νὰ ἐλκύωσι τοὺς ὁμογενεῖς των εἰς τὸν παπισμόν. Ἐκεῖθεν ἐξῆλθε Λέων ὁ Ἀλλάτιος ὁ λυσσωδὼς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πολεμήσας. Ἡ προπαγάν-

δ α, προσηλυτιστική ἐταιρία ἐν Ῥώμῃ, προσέφερεν ἄφθονα τὰ μέσα πρὸς τοὺς σκοποὺς τούτου. Ἄλλ' οἱ ἡμέτεροι καίπερ πανταχόθεν πιεζόμενοι, καίπερ δυνάμενοι διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ παπισμοῦ νὰ ἐλπίσωσι νὰ τύχωσι τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἔμενον πιστοὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν των, καὶ ἀπέφευγον τὰς προσηλυτιστικὰς ταύτας παγίδας τῶν Ἰησουϊτῶν. Μόνον εὐάριθμοὶ τινες Ἕλληνες ἐν Ἐπτανήσῳ, ταῖς Κυκλάσι νήσοις, τῇ Σμύρνῃ καὶ τῇ Χίῳ ἐδέχθησαν τὸν παπισμὸν, ὠνομάσθησαν δὲ οὐνῖται (Uniti cum Romana ecclesia) ἡ γ ρ α ι κ ο κ α θ ο λ ι κ ο ῖ. Τὰς αὐτὰς ἐνεργείας ἀνέπτυξεν ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία καὶ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ καὶ ταῖς ἐμπορικαῖς ταύτης πόλεσιν, ὅπου εἶχον ἐγκαταστῇ Ἕλληνες τὸ ἐμπόριον μετερχόμενοι, ἐν τῇ Βενετίᾳ καὶ ταῖς αὐστριακαῖς ἐπαρχίαις. Ὅσοι τῶν ἀνατολικῶν τῶν χωρῶν τούτων ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ῥώμης, ἀποδεχθέντες τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα, ἐτήρησαν ἀδεία αὐτοῦ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τὸν γάμον τῶν κληρικῶν. Οἱ πάπαι μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐξακολουθοῦσιν ἐπιθυμοῦντες καὶ ἐπιδιώκοντες τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀνατολικῶν ὑπὸ τὸ κράτος των. Ὁ νῦν παπεύων Πῖος ὁ Θ' καὶ κατὰ τὸ 1818 δι' ἐγκυκλίου του καὶ μικρὸν πρὸ τῆς τελευταίας ἐν Ῥώμῃ συνόδου (1869) δι' ἐπιστολῆς του προσεκάλεσε τοὺς ἀνατολικοὺς εἰς ὑποταγὴν. Οἱ πατριάρχαι ἀπήντησαν ὡς ἔδει. Οἱ ὀρθόδοξοι οὐδέποτε θὰ ἀνεχθῶσιν, ἐγκαταλείποντες τὰς ἀρχαίας παραδόσεις των, προδίδοντες τὴν πίστιν τῶν πατέρων αὐτῶν, τὴν στηριζομένην ἐπὶ τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀρχαίων οἰκουμενικῶν συνόδων, νὰ ἀποδεχθῶσι τὸν λατινισμὸν καὶ νὰ ὑποκύψωσιν ὑπὸ τὸν παπικὸν ζυγόν.

### § 38.

Τίνες ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας;

Εἶδομεν ἄλλαχού (§§ 31, 32), ὅτι ἐν τῇ δύσει ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ γενικεύηται ἡ ἐπιθυμία ἕνεκα τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῆς ἐπικρατούσης ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ.



νὰ ἐπέλθῃ μεταρρυθμίσις τις αὐτῆς. Ἡ μεταρρύθμι-  
σις οὐ μόνον, ἀλλ' ἂν ἀνθίσταντο πάντοτε οἱ πάπαι ἐπὶ τέλους  
ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα διὰ τοῦ Λουθήρου ἐν Γερ-  
μανίᾳ, καὶ τοῦ Ζβίγγλίου καὶ τοῦ Καλθίνου ἐν  
Ἑλβετίᾳ, οἵτινες ἐγερθέντες κατὰ τῶν παπῶν καὶ στηλιτεύ-  
σαντες τὰς καταχρήσεις αὐτῶν, ἐπέτυχον νὰ ἀποσπᾶσιν  
ἀπ' αὐτῶν μέγα μέρος τῶν ἐν τῇ δύσει ἐκκλησιῶν. Ὁ Λού-  
θηρος καὶ οἱ ἄλλοι μεταρρυθμισταὶ ἐπολέμησαν τὰς  
παραδόσεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ ἰσχυρίσθησαν  
ὅτι μόνον ἡ Γραφὴ πρέπει νὰ χρησιμεύῃ ὡς πηγὴ τῆς χρι-  
στιανικῆς διδασκαλίας, ἀπέρριψαν δὲ τὸν παπισμόν, τὰς ἀ-  
φέσεις, τὸ καθαρτήριο, τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων, τὴν ἀ-  
γαμίαν τοῦ κλήρου, τὸν μοναχικὸν βίον, καὶ τὰς νηστείας  
καὶ τὰ μυστήρια πλὴν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς εὐχαριστίας.  
Ἡ μεταρρύθμισις τῶν συμπαρέσυρεν, ὡς βλέπει ἕκαστος,  
μετὰ τῶν καταχρήσεων τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ πολ-  
λὰς ἀρχαιοτάτας διδασκαλίας καὶ παραδόσεις τῆς ἐκκλησίας.  
Μεθ' ὅλα δὲ τὰ μεγάλα ἐμπόδια, τὰ ὅποια ἀντέταξαν κατ'  
αὐτῆς οἱ καθολικοὶ, ἐξηπλώθη ἡ μεταρρύθμισις ἐν-  
τὸς ὀλίγων σχεδὸν δεκαετηρίδων ἀπὸ τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλ-  
βετίας εἰς ἅπασαν σχεδὸν τὴν βόρειον Εὐρώπην, ὅ-  
θεν διεδόθη βραδύτερον καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἀμερικὴν. Ὡ-  
νομάσθησαν δὲ οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς διαμαρτυρόμενοι, διό-  
τι διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως τῶν Γερμανῶν ἡ-  
γεμόνων (1527), καὶ ἦν ἡ νέα πίστις ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ  
ὅπου τὸ πρῶτον εἶχε διαδοθῇ. Περὶ πάντων τούτων κατωτέ-  
ρω θέλομεν ποιῆσαι εἰδικὸν λόγον (§§ 41 καὶ ἐπ.). Αἱ προτε-  
σταντικαὶ αὗται ἐκκλησίαι περιήλθον τὸ πρῶτον εἰς σχέ-  
σεις πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, ὅτε τῷ  
1574 οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης ἔγραψαν  
ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱε-  
ρεμίαν τὸν Β', δι' ἧς ἐκθέτοντες τὴν πίστιν αὐτῶν ἐζήτουν  
νὰ πείσωσιν αὐτόν, ὅτι οἱ μεταρρυθμισταὶ ἡγέρθησαν οὐχί  
κατὰ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀλλὰ κατὰ τῆς  
διαστροφῆς αὐτῆς διὰ τῶν λατίνων μοναχῶν, καὶ ὅτι διὰ τοῦ-  
το δύναται νὰ ὑφίσταται ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία μεταξὺ τῶν  
δύο ἐκκλησιῶν. Ὁ Ἱερεμίας ὁμῶς ἀπαντῶν κατέδειξεν,

ὅτι ἐν πολλοῖς διαφωνοῦσιν αἱ δύο ἐκκλησίαι, ἰδίως δὲ ὅτι ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐθεωρήθησαν πάντα τὰ ἐπὶ τὰ μυ-  
στήρια, ἢ προσκύνησις τῶν ἁγίων, ὁ μοναχι-  
κὸς βίος καὶ αἱ νηστεῖαι ἀρχαῖαι σεβασταὶ διατάξεις  
καὶ συνήθειαι. Νέαι ἐπιστολαὶ ἐκατέρωθεν ἀντηλλάγησαν,  
ἀλλὰ συμφωνία δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπέλθῃ. Ὁμοίως ἐ-  
ναυάγησαν καὶ πᾶσαι αἱ μετὰ ταῦτα γενόμεναι ἀπόπειραι  
περὶ ἐνώσεως τῶν προτεσταντῶν καὶ ὀρθοδόξων. Φιλικώτα-  
τα πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους ἐκ τῶν πατριαρχῶν διέκειτο  
ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀκμάσας Κύριλλος ὁ  
Λούκαρις, ἐλπίζων, ὅτι διὰ τῆς μετ' αὐτῶν συμμαχίας  
καὶ τῆς προστασίας τῶν προτεσταντικῶν δυνάμεων ἡδύναν-  
το νὰ καταπολεμηθῶσιν ἐπιτυχέστερον αἱ ἐν τῇ ἀνατολῇ ἐ-  
νέργειαι τῶν Ἰησουϊτῶν, ἀλλὰ διὰ τοῦτο κατηγόρηθη, ἡ δὲ  
ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ φανείσα προτεσταντικὴ ὁμολογία τῆς ἀ-  
νατολικῆς ἐκκλησίας κατεκρίθη γενικῶς ἐν τῇ ἀνατολῇ. Τό-  
τε ἐξεδόθη ἐλληνιστὶ ἡ Κατήχησις Πέτρου τοῦ Μο-  
γίλλα, μητροπολίτου Κιέβου, ἡ ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν ἐ-  
πικυρωθεῖσα, ἐν ᾗ ἀντετάχθη πρὸς τὰς ἐν τῇ δύσει ἐκκλη-  
σίας, τὴν καθολικὴν καὶ τὰς προτεσταντικὰς, ἡ ἀληθὴς τῆς  
ἀνατολικῆς ἐκκλησίας διδασκαλία. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία  
ἀπέχρουσε λοιπὸν πάντοτε ὡς νεωτερισμοὺς πολλὰς διδα-  
σκαλίας τῶν προτεσταντῶν, συμφωνοῦσα μετ' αὐτῶν μόνον  
καθ' ὅσον ἀντιτίθενται κατὰ τοῦ παπισμοῦ καὶ τῶν τούτῳ ἰ-  
διαζόντων θεσμῶν καὶ διδασκαλιῶν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀ-  
πεδοκίμασε καὶ τοὺς διαμαρτυρομένους ἱεραποστό-  
λους, οἵτινες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἤρχι-  
σαν νὰ ἐξαπλῶνται ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ νὰ ζητῶσι νὰ προση-  
λυτίζωσι τοὺς ὀρθοδόξους εἰς τὸν προτεσταντισμόν. Διὰ τῶν  
ἱεραποστόλων τούτων διεδόθησαν ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ μετα-  
φράσεις τῶν Γραφῶν εἰς τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν. Τὰς με-  
ταφράσεις ταύτας τινὲς μὲν τῶν ἡμετέρων θεολόγων ἐξ ἁ-  
κροῦ ζήλου ἀπεδοκίμασαν ὡς προερχομένας ἀπὸ τῶν προ-  
τεσταντῶν (Οἰκονόμος), ἄλλοι δὲ ἐθεώρησαν λίαν ὠφε-  
λίμους (Φαρμακίδης, Βάμβας), ἀναλογιζόμενοι ὅτι  
ἡ Γραφή δὲν εἶναι προτεσταντικὴ τις κατήχησις, ἥτις ἡδύ-  
νατο εἰς εὐληπτον τῷ λαῷ γλῶσσαν διαδιδομένη νὰ διακιν-

δυνεύσῃ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, ἀλλὰ τὸ κοινὸν ἱερὸν βιβλίον πασῶν τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἐν ᾧ περιέχονται αἱ ἀρχικαὶ πηγαὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ διδασκαλία δηλ. καὶ αἱ πράξεις τοῦ Μωϋσέως, τῶν προφητῶν, τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων. Μόνοις τοῖς πάπαις ἀρμόζει νὰ καταδιώκωσι τὰς Γραφάς, ὧν τὸ φῶς φοβοῦνται μὴ ἐλέγξῃ τὰς παρανομίας καὶ καταχρήσεις τῆς ἐκκλησίας των. Πρὸς τὰς προτεσαντικὰς ἐκκλησίας οὐδέποτε αἱ σχέσεις τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας ἀπέβησαν τοσοῦτον τραχεῖαι, ὅσον πρὸς τὴν καθολικὴν, ἥτις διὰ τῆς βίας ἠθέλησε πολλάκις νὰ ἐπιβληθῇ ἡμῖν. Ἐσχάτως μάλιστα ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἀμερικῇ πολλοὶ διαμαρτυρόμενοι ἔδειξαν ἐπιθυμίαν νὰ ἴδωσι προσεγγιζούσας ἀλλήλαις καὶ συμφιλιούμενας τὰς δύο ἐκκλησίας.

(β') Ἀνατολική ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι (1).

### § 39.

Πότε ἐγένετο διοικητικῶς ἀνεξάρτητος ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι καὶ πῶς ὀργανίσθη;

Αἱ ἐκκλησίαι τῶν χωρῶν, αἵτινες μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀπετέλεσαν τὸ βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, ὑπῆγοντο ἐκκλησιαστικῶς ἀπὸ τοῦ Ἡ' αἰῶνος ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἦσαν αὐτοκέφαλοι, μετὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου περιελήφθησαν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν τῆς ἀνατολικῆς Ἰλλυρίας, ἧς προίστατο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ὑπὸ δὲ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ὑπῆχθησαν κατὰ τὸν Ἡ' αἰῶνα ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἔπαυσεν. Ἡ Ἑλλὰς γενομένη κράτος ἀνεξάρτητον ἔπρεπε νὰ ἔχῃ καὶ ἀνεξάρτητον ἐκκλησίαν, διότι τοιαύτη ἀρχὴ ἐπεκράτησεν ἀρχῆθεν ἐν τῇ ἀ-

(1) Περὶ τῆς νεωτάτης ἱστορίας τῆς ἐν Ἑλλάδι ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐπραγματεύθησαν ὁ Φαρμακίδης (ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του καὶ τῷ συνοδικῷ τόμῳ), ὁ Οἰκονόμος (ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ τριακονταετηρίδι), ὁ Βάμβας (ἐν τῇ πρὸς τὸν Οἰκονόμον ἀπαντήσῃ καὶ τῇ ἀντεπικρίσει), καὶ ὁ Χιώτης (ιδίως περὶ τῆς ἐπτανησιακῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ συμπληρώσει τῆς ἐκκλησ. ἱστορίας τοῦ Κομητᾶ.) Ὁρ. Δοκίμ. 341—362.

νατολικῇ ἐκκλησίᾳ, ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὴν πολιτικὴν τάξιν. Ἐὰν ἡ ἐκκλησία τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἐξηκολούθει ἐξαρτωμένη ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ τελούντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλτάνου, τοῦτο θὰ εἶχεν, ὡς ἐννοεῖται λίαν εὐκόλως, λίαν ἐπιζήμια διὰ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος ἀποτελέσματα. Ἐπὶ τοῦ ὀκταετοῦς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος, ὅτε τὰ πάντα ἐτέλουν ἐν πληρεστάτῃ ἀνωμαλίᾳ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἐν Ἑλλάδι καὶ περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τάξεις τις, οὐδ' ὑπῆρχεν ἀνωτέρα τις ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Τοιαύτη ὠρίσθη τὸ πρῶτον, ἀφ' οὗ ἀποκατέστησαν τὰ πολιτικὰ πράγματα, καὶ ἤλθεν ὁ Ὁθων ὡς βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ τῆς ἀντιβασιλείας ἔνεκα τῆς ἀνηλικιότητος αὐτοῦ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1833 συνελθόντες εἰς Ναύπλιον ἐντολῇ τῆς κυβερνήσεως οἱ ἐπίσκοποι τοῦ βασιλείου, ἀνεκήρυξαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι, ἀπεφάσισαν δὲ νὰ διορισθῇ σύνοδος ἐξ ἐπισκόπων κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ῥωσικῆς συνόδου (§ 40) ὡς ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ἡ πρώτη σύνοδος συνεκροτήθη τῷ αὐτῷ ἔτει ἐκ πέντε ἐπισκόπων ὑπὸ πρόεδρον τὸν τὰ πρεσβεῖα ἔχοντα τῆς ἀρχιερωσύνης. Ἀνέλαβε δὲ ὡς καθήκοντα νὰ ἐπιβλέπῃ ἐπὶ τῆς τηρήσεως τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ νὰ διευθύνῃ τὰς ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις, συμπραττούσης ἐπὶ τῶν μὴ καθαρῶς δογματικῶν ἢ πνευματικῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς κυβερνήσεως, ἣτις διατηρεῖ καὶ ἴδιον ἀντιπρόσωπον παρ' αὐτῇ. Τότε διελύθησαν καὶ τὰ περιττὰ μοναστήρια, τὰ ἄνευ σχεδὸν μοναχῶν ὄντα. Ἰδρύθη δὲ καὶ ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου (1837). Τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως ἔνεκα διαφόρων δυσχερῶν περιστάσεων ἀνηγγέλθη ἡ ἀνακήρυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας μόλις τῷ 1850. Ὁ τότε πατριαρχεὺν παρὰ προσδοκίαν εἰς ἀπάντησιν ἐξέδωκε τὸν Συνοδικὸν Τόμον, δι' οὗ ἐχειραφέτησεν αὐτὸς πρῶτος τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ διέτασσε τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς, ἀπαγορεύων πᾶσαν συμμετοχὴν τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς. Ὁ τόμος δυσηρέστησε τοὺς ἐν Ἑλλάδι, διότι ἐθεώρει ὡς μὴ γενομένην ἤδη ἀπὸ τοῦ 1833 τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀνεξαρτη-

σίαν, ἐμνηδένιζε δὲ πάσας τὰς μέχρι τοῦδε πράξεις τῆς συνόδου καὶ τῆς κυβερνήσεως περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ σχεδὸν καθίστα τὴν ἐκκλησίαν ἐν Ἑλλάδι κράτος ἐν κράτει. Καὶ ἐφάνη μὲν τὸ πρῶτον ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐνδίδουσα χάριν τῆς εἰρήνης. Ἐπειτα ὁμως ὅτε ὁ Φαρμακίδης ἐπολέμησε τὸν Τόμον, ἀπέρριψεν αὐτὸν ἡ Βουλὴ τοῦ 1852. Τὸ νέον καταστατικὸν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃ αὕτη μέχρι σήμερον διαικεῖται, τὸ ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐκείνης ψηφισθὲν, παρέλαβε μὲν τινα ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, οἷον τὸ νὰ προεδρεύῃ τῆς συνόδου ὁ κατὰ καιρὸν μητροπολίτης Ἀθηνῶν, καὶ νὰ λαμβάνηται τὸ μύρον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ μόνον διότι ἐκρίθησαν ὀρθὰ καὶ ἵνα δηλωθῇ τιμὴ πρὸς τὸν πρῶτον θρόνον τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας κατὰ τὰ πρεσβεῖα, κατ' οὐσίαν ὁμως ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου καταστατικοῦ τοῦ 1833, ἀναγνωρίσαν ἰδίως τὸ δικαίωμα τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὸ ἐποπτεύειν τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ συμμετέχειν ἐν τῇ διοικήσει αὐτῶν, ὅταν δὲν πρόκηται περὶ καθαρῶς δογματικῶν ἀντικειμένων. Τῷ 1866 μετὰ τὴν πολιτικὴν ἑνωσιν τῆς Ἐπτανήσου ἐγένετο, ὥς εἰκὸς, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτῆς ἑνωσις. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐπτανήσου εἶχε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους κλῆρον ὀπωσοῦν εὐπαίδευτον, διότι πολλοὶ τῶν κληρικῶν τῆς εἶχον σπουδάσει ἐν τῇ ἐν Κερκύρᾳ Ἀκαδημίᾳ, καὶ τῷ αὐτῇ προσσηρτημένῳ ἱεροσπουδαστηρίῳ, ἅτινα ἀπὸ τοῦ 1821 ἱδρυσεν ὁ ἄγγλος φιλέλληन αἰοίδιμος Γουίλφορντ. Τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἐτάραξεν ἡ παρουσία τοῦ θείστοῦ Καίρου, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1836 διατηρῶν σχολεῖον ἐν Ἀνδρῶ, ὀρφανοτροφεῖον ὀνομασθὲν, ἐδίδασκε, καίτοι φέρων τὸ σχῆμα κληρικοῦ, ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δι' ὃ καὶ κατεδιώχθη, καὶ ἡ παρουσία ἐν αὐτῇ καθολικῶν (Ἰησουϊτῶν, ἀδελφῶν τοῦ ἐλέους) καὶ διαμαρτυρομένων (Κίγκ κλ.) ἱεραποστόλων. Ἀλλ' οὔτε ὁ μὲν οὔτε οἱ δὲ ἠδυνήθησαν νὰ κλονίσωσι τὴν πίστιν τῶν ἐλλήνων εἰς τὴν πατροπατοράδοτον θρησκείαν των. Ὑπὲρ τῆς ἐκ παιδεύσεως τοῦ κλήρου, ἐξ ἧς προσδοκᾶται δικαίως ἡ ἀνύψωσις καὶ ἀνακαίνισις τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐργάζονται ἐν Ἑλλάδι ἐκτὸς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἡ Ῥιζάρειος σχολὴ (1843) καὶ αἱ

κατὰ 1856 ιδρυθεῖσαι ἱερατικαὶ σχολαί. Ὡς θεολόγοι ἐκόσμησαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος πρὸ πάντων Φαρμακίδης, Ὁ Οἰκονόμος καὶ Ὁ Βάμβας.

γ'). Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν Ῥωσσίᾳ (1).

## § 40.

Πότε ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥωσσίας καὶ ὁποία ἡ κατάστασις αὐτῆς;

Πῶς εἰσῆχθη ὁ χριστιανισμὸς ἐν Ῥωσσίᾳ εἶδομεν ἀλλὰ-  
χοῦ (§ 25). Ἐκεῖ δὲ παρετηρήσαμεν, ὅτι οἱ μητροπολί-  
ται Κιέβου, οἱ ἀνώτεροι ἐπίσκοποι τῆς Ῥωσσικῆς ἐκκλη-  
σίας, οἵτινες μετὰ ταῦτα μετέθηκαν τὴν ἑδραν αὐτῶν ἐν  
Μόσχᾳ, τῇ ἀποθᾶσῃ πρωτεύουσῃ τοῦ Ῥωσσικοῦ κράτους,  
ἐχειροτονοῦντο καὶ ἐπέμποντο συνήθως ἀπὸ Κωνσταντινου-  
πόλεως, ἐκεῖθεν ἐξαρτῶμενοι. Ἦσαν δὲ Ἕλληνες ὡς ἐπὶ τὸ  
πλεῖστον. Ἡ κατάστασις αὕτη διήρκει μέχρι τοῦ ΙΣΤ' αἰῶ-  
νος. Τότε δὲ Ἱερεμίας ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπό-  
λεως, διατρίβων ἐν Ῥωσσίᾳ χάριν συλλογῆς ἐλεῶν ὑπὲρ  
τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει διακειμένων ἐκκλησιῶν,  
παρακληθεὶς ὑπὸ τοῦ Τσάρου καὶ τοῦ Ῥωσσικοῦ κλήρου, ἀνε-  
δείξε τὸν τέως μητροπολίτην Μόσχας πατριάρχην.  
Ἐκτοτε ἐκυβερνᾶτο ἡ Ῥωσσικὴ ἐκκλησία ὑπὸ πατριαρχῶν,  
ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἐξάρτησίς τις ἀσθενὴς ἀπὸ Κωνσταντινου-  
πόλεως ἐπὶ τινα χρόνον ἐξηκολούθει, διότι ἐν Ῥωσσίᾳ ἐκλε-  
γόμενοι ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Τὰ  
ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἤρχισαν ἐν Ῥωσσίᾳ νὰ διευθύνων-  
ται ἐντελῶς ἀνεξαρτήτως, ἀφ' οὗ τοῦ ὁ μέγας Πέτρος  
κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀκμάζων, ἀνέλαθεν εἰς τὰς  
στιβαρὰς χεῖράς του τὰς ἡνίας τοῦ Ῥωσσικοῦ κράτους. Ὁ

(1) Φιλαρέτου, ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Ῥωσσίας. Μετάφρ. εἰς τὸ  
γερμανικὸν ἐκ τοῦ Ῥωσσικοῦ 1872. Καὶ ἱστορία τῆς Ῥωσσικῆς ἐκκλησίας  
ἐκ τοῦ Ῥωσσικοῦ εἰς τὸ ἑλληνικόν. Μετάφρ. ὑπὸ Θ. Βαλιάνου. Ἐν Ἀ-  
θῆναις 1871.

μεγαλεπήβουλος οὗτος καὶ δραστήριος αὐτοκράτωρ, ὅστις τὰ πάντα ἤθελε νὰ διευθύνῃ αὐτός, ἔθηκε δὲ διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ τὰς βάσεις τοῦ μεγαλείου τοῦ Ῥωσσικοῦ ἔθνους, δὲν ἠρέσκετο νὰ βλέπῃ συγκεντρωμένην πᾶσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν δύναμιν ἐν ἐνὶ προσώπῳ ἰσοβίως. Διὰ τοῦτο ὅτε ἀπέθανε τῷ 1722 ὁ πατριάρχης Ἀδριανός, ἀφῆκεν ἐπιτηδες κενὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἕως τοῦ 1724, καθ' ὃ διάστημα ἐπιτροπὴ προσωρινή ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ διηύθυνε τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Τῷ δὲ 1724 ὥρισθη ὑπ' αὐτοῦ ἀντὶ τοῦ πατριάρχου σὺν ὁδὸς ἐξ ἐπισκόπων καὶ τινων πρεσβυτέρων ὡς ἀνωτάτη ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοκέφαλος ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἣτις ἐδρεύουσα ἐν Πετροπόλει, μέχρι τοῦδε τῇ συμπράξει καὶ τῆς κυβερνήσεως διοικεῖ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ῥωσσίας. Οἱ Τσάροι διὰ τῶν παρὰ τῇ συνόδῳ ἐπιτρόπων αὐτῶν ἐξασκοῦσιν ἐπ' αὐτῆς μεγίστην ἐπιρροήν, οἷαν σχεδὸν ἄλλοτε οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐπὶ τῶν συνόδων καὶ τῶν πατριαρχῶν τῆς ἐποχῆς των. Ὁ μέγας Πέτρος συνέστησε πρῶτος σχολὰς πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀπήτησε προσόντα παρὰ τῶν χειροτονουμένων ἱερέων, καὶ διέταξεν ἐν γένει τὰ μοναστηριακὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, περιορίσας τὸν ὑπέρμετρον ἀριθμὸν τῶν μοναστηρίων καὶ μοναχῶν καὶ ἐλαττώσας τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑορτῶν, καθ' ἃς ἔπρεπε νὰ μὴ ἐργάζωνται ἐν τοῖς δημοσίοις γραφείοις. Πολλὴν μέριμναν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ἐπεδείξαντο καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Πέτρου, μάλιστα δὲ Αἰκατερίνα ἡ Β', Νικόλαος ὁ Α' καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Β', ὁ νῦν αὐτοκράτωρ. Ἡ λατρεῖα παρὰ τοῖς Ῥώσσοις ἐλαμπρύνθη διὰ τῆς γενναιοδωρίας μάλιστα τῶν Ῥώσσων ἡγεμόνων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ πρὸ πάντων βελτιωθείσα διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ἀρμονίας, ἀνυψώθη εἰς θαυμασίαν ἀνάπτυξιν. Κατὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ μιμηθῶσι τὴν Ῥωσσικὴν ἐκκλησίαν καὶ αἱ λοιπαὶ ὁρθόδοξοι ἐκκλησίαι τῆς ἀνατολῆς. Μόνον τὸ κήρυγμα, τὸ ὁποῖον φωτίζει τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων

πων διὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καὶ καταπολεμοῦν ἐνθεν μὲν τὰς δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις, ἐτέωθεν δὲ τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀδιαφορίαν δύναται νὰ ἐγείρῃ καὶ διατηρήσῃ νέαν τινὰ ἀληθῆ θρησκευτικὴν ζωὴν, δὲν ἡδυνήθη ἀκόμη νὰ καταστῇ γενικὸν οὐδ' ἐν Ῥωσσίᾳ καὶ μόνον σπανίως ἀκούεται. Ἐν τῇ ῥωσσικῇ ἐκκλησίᾳ ἐβελτιώθη ἐσχάτως μεγάλως ἡ παιδεία τοῦ κλήρου, ἀφ' οὔτου ἰδρύθησαν τέσσαρες μεγάλαι θεολογικαὶ ἀκαδημίαι ἐν Πετροπόλει, ἐν Μόσχᾳ, ἐν Κιέβῳ καὶ ἐν Καζάν, καὶ πολλαὶ ἄλλαι θεολογικαὶ σχολαί. Ἡ γειτνίασις τῆς σοφῆς Γερμανίας δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ἔχῃ λίαν εὐεργετικὴν ἐπὶ τῆς θεολογικῆς μορφώσεως τοῦ ῥωστικοῦ κλήρου ἐπιρροήν. Τὴν ῥωσικὴν ἐκκλησίαν ἐκόσμησαν καὶ κοσμοῦσι σπουδαῖοι θεολόγοι, οἷον ὁ Προκοπίκιος ἐπὶ τοῦ μεγάλου Πέτρου ἀκμάσας καὶ τούτου σύμβουλος γενόμενος ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς μεταρρυθμίσεσι δογματικὸς σπουδαῖος, ὁ Πλάτων ὁ συγγραφεὺς τῆς γνωστῆς Κατηχήσεως, ὁ δογματικὸς Μακάριος, ὁ Φιλάρετος καὶ ἄλλοι. Ἐν Ῥωσσίᾳ ὑπάρχει μεγάλη πληθὺς αἰρέσεων ὀνομάζονται δὲ οὗτοι Ῥασκολνῖκοι δηλ. σχισματικοὶ καὶ ἀπεςχίσθησαν ἀπὸ τῆς ῥωσικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐπὶ Νίκωνος τοῦ πατριάρχου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, διότι δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀναγνώρισωσι τὰ ἐκ τῶν σφαλμάτων των διορθωθέντα λειτουργικὰ βιβλία. Ἐνεκα τῆς παχυλῆς των ἀμαθείας περιέπεσαν οἱ Ῥασκολνῖκοι εἰς διαφόρους μωρὰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, διηρέθησαν δὲ καὶ μετὰ τῶν. Ἡ ῥωσικὴ ἐκκλησία διατηρεῖ ἐν πάσῃ σχεδὸν τῇ Ἀσίᾳ ἱεραποστολούς κηρύττοντας τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἐξαπλοῦντας τὸν χριστιανισμόν παρὰ τοῖς βαρβάροις ἐθνικοῖς. Πρὸς τοὺς ἀλλοδόξους οἱ ῥῶσσοι προσηνέχθησαν πάντοτε μετὰ θαυμασίας ἀνοχῆς. Μόνον ἐν Πολωνίᾳ ἔνεκα λόγων ἐθνικῶν ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν ἐξημμένα τὰ πάθη μετὰ τῶν καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων. Οἱ ὀρθόδοξοι Ῥῶσσοι ἰσχύοντες νῦν καταπιέζουσι τοὺς καθολικοὺς Πολωνοὺς, ὅπως ἄλλοτε, ὅτε ὑφίστατο τὸ ἰσχυρὸν Πολωνικὸν κράτος, οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐκείνους.

Ἀριθμοῦσι περὶ τὰ ἐβδομήκοντα ἑκατομμύρια ὀρθοδόξων ἐν συνόλῳ.

Σημ. Αἱ ἀπὸ τῶν ὀρθοδόξων κεχωρισμένοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐκκλησίαι τῶν Νεστοριανῶν, τῶν Ἰακωβιτῶν, τῶν Ἀρμενίων, Κοπτῶν, Ἀβυσσινίων καὶ Μαρωνιτῶν (Σημ. § 25) ἔμειναν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν τῇ αὐτῇ ταπεινώσει καὶ ἀδυναμίᾳ, ἐν ᾗ ἀπ' ἀρχῆς διέτelson. Ἡ ἱστορία αὐτῶν οὐδὲν σχεδὸν ἀξιοσημείωτον γεγονός ἔχει νὰ ἀναγράψῃ. Καὶ οἱ καθολικοὶ καὶ οἱ διαμαρτυρόμενοι ἐπειράθησαν καὶ τὰς ἐκκλησίας ταύτας νὰ προσηλυτίσωσιν, ἐπέτυχον δὲ μάλιστα οἱ καθολικοὶ ἱκανοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν νὰ ἀποσπᾶσωσιν ἀπὸ τῶν πατρῶν δογμάτων. Καθὼς ὑπάρχουσιν εὐάριθμοὶ τινες ἀνατολικοὶ οὐνῆται ἢ γραικοκαθολικοὶ, οὕτως ἔχομεν νῦν καὶ Κόπτας, Ἰακωβίτας, Ἀρμενίους οὐνῆτας, δηλαδὴ ἡνωμένους μετὰ τῆς Ῥώμης. Οἱ Μαρωνῆται ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτέρων χρόνων εἶχον δεχθῇ τὸν καθολικισμόν. Τῶν διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων αἱ ἐνέργειαι ἀπέφερον παρὰ τοῖς λαοῖς τούτοις ὀλιγωτέρους καρπούς. Μόνον παρὰ τοῖς Νεστοριανοῖς εὗρεν ὁ προτεσταντισμὸς ὑποδοχὴν τινα. Περὶ τῶν συγγραφάντων περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων πρβλ. σ. 87.

## BB'.

*Ἱστορία τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν (1).*

### § 41.

Πῶς διὰ τοῦ Λουθήρου, Ζβιγγλίου καὶ Καλβίνου ἐγένετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ;

Ἀλλαχοῦ εἶδομεν (§§ 31, 32,) πῶς ἡ δυτικὴ ἐκκλησία κατὰ τε τὴν διδασκαλίαν, τὴν διοίκησιν καὶ τὴν λατρείαν αὐτῆς εἶχε διαφθαρῇ, καὶ πῶς τὰ καλλίτερα πνεύματα ἐπεθύμουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν, πῶς δὲ οἱ ἐπιδιώξαντες τὴν πραγματοποίησιν ταύτης κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα, ἐν οἷς διέπρεψαν ὁ Οὐίχλεφος, ὁ Οὔσος καὶ ὁ ἐκ Πράγης Ἰερώνυμος, κατεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν παπῶν καὶ ὡς αἵρετικοὶ ἐκάθησαν ἐπὶ πυρᾶς. Ὅ,τι τότε ἀπέτυχεν, ἐπετεύχθη κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα διὰ τριῶν ἀνδρῶν τοῦ Λουθήρου ἐν Γερμανίᾳ καὶ τοῦ Ζβιγγλίου καὶ τοῦ Καλβίνου ἐν Ἑλβετίᾳ.

(1) Hagenbach, Vorlesungen ueber die Geschichte der Reformation. Merle d'Aubigné, Histoire de la Reformation du 16 siècle. Paris 1853.

Ὁ Λούθηρος ἐγεννήθη τῷ 1483, σπουδᾶσας δὲ θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν, ἐγένετο τῆς τελευταίας καθηγητῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Διὰ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς πεισθεὶς περὶ τῆς διαφθορᾶς τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἐβεβαιώθη ἔτι μᾶλλον περὶ αὐτῆς καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μεταρρυθμίσεώς της, ὅτε δι' ὑπόθεσιν τινα ἐπισκεφθεὶς τὴν Ῥώμην, εἶδεν ἐκ τοῦ συνεγγυς τὸν ἐκκληυμένον βίον τῶν παπῶν καὶ τῆς αὐλῆς αὐτῶν. Ἐπιστρέψας εἰς Γερμανίαν ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ κατεξαναστῇ κατὰ τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διαφθορᾶς, ὅτε τῷ 1517 ὁ μοναχὸς Τέτζελος περιήρχετο τὴν Γερμανίαν, σκανδαλωδῶς πωλῶν ὑπὲρ τοῦ παπικοῦ ταμείου ἀφέσεις ἢ συγχωροχάρτια. Τὴν τοιαύτην ἱεροκαπηλείαν μὴ ἀνεχόμενος, ἐδημοσίευσεν 95 θέσεις κατὰ τῆς περὶ ἀφέσεως παπικῆς διδασκαλίας, ἤρχισε δὲ μετὰ ταῦτα δημοσίᾳ νὰ ἐλέγχῃ τὰς ἀποπλανήσεις τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ ζητῇ νὰ πείσῃ τοὺς γερμανοὺς ἡγεμόνας περὶ τῆς ἀνάγκης συγκροτήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων. Ἐν Ῥώμῃ ἐνόμισαν τὸ πρῶτον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀσημάντου τινὸς καὶ συνήθους ἐριδος μεταξὺ μοναχῶν, ἀλλ' ὅτε εἶδον, ὅτι τὰ πράγματα ἦσαν σοβαρά, καὶ ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ Λουθήρου ἤρχισαν νὰ ἐγείρῳσιν τὴν κοινὴν πάντων προσοχὴν, προσεκάλεσαν αὐτὸν νὰ ἔλθῃ ἐντὸς 60 ἡμερῶν εἰς Ῥώμην, ἵνα ἀπολογηθῇ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Λούθηρος δὲν ὑπήκουσεν, ἀφωρίσθη. Ἀλλ' ὁ Λούθηρος, μηδὲ ὅλως πτοηθεὶς, ἔκαυσε τὸν κατ' αὐτοῦ ἀφορισμὸν δημοσίᾳ τῷ 1520, παρρησίᾳ δὲ καὶ ἐν συναθροίσεσι τοῦ λαοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ συνεδρίου τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων ἐν Βόρμς (1521) ὑπερήσπισε τὰς ἀρχάς του. Ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου ἦτο ἡ ἐπομένη. Μόνη ἡ Γραφὴ εἶναι ἡ γνησίᾳ πηγὴ τῆς διδασκαλίας, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ᾔναι διαδεδομένη παρὰ τῷ λαῷ ἐν γλώσσῃ ὑπ' αὐτοῦ ἐννοουμένη· ὁ ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ εὐαρεστήσῃ τῷ Θεῷ καὶ σωθῇ ἢ δικαιωθῇ διὰ τῶν ἔργων, διὰ τῶν προσευχῶν, τῶν νηστειῶν, τῶν ἐλεημοσυνῶν, τῶν ἀποδημιῶν εἰς ἱεροὺς τόπους, ἢ διὰ τῶν ἀσκήσεων τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀλλὰ διὰ μόνης τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀπολύτρωσιν. Τὴν σωτηρίαν ταύτην δὲν δύναται νὰ δώσῃ ὁ

πάπας διὰ συγχωροχαρτίων, καθὼς μηδὲ νὰ σώσῃ ἀπὸ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, τὸ ὅποιον εἶναι πλάσμα τοῦ παπικοῦ κλήρου· οἱ ἱερεῖς δὲν ἔχουσιν ἰδίαν τινὰ ἐξουσίαν παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῖς διαδοχικῶς δοθεῖσαν, ἀλλ' εἶναι ἀπλοῖ λειτουργοὶ ἢ ἐντελοδόχοι τῆς κοινότητος· πρέπει δὲ νὰ ᾔναι ἑγγαμοί, διότι ἡ ἀγαμία αὐτῶν ἐμίανε τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν· ἡ ἀπόλυτος καὶ ἀπεριόριστος ἐξουσία ἦν εἶχεν ὁ πάπας, ἥτο ἐκ σφετερισμοῦ· ὁ πάπας ὑπῆρξεν ὁ κύριος αἷτιος πάντων τῶν κακῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· ἡ λατρεία ἔπρεπε νὰ ἀπλοποιηθῇ καὶ νὰ γίνηται ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐννοουμένῃ γλῶσσῃ· ἡ διδασκαλία τοῦ εὐαγγελίου πρέπει νὰ ᾔναι τὸ κύριον ἔργον ἐν αὐτῇ· ἄλλα μυστήρια ἐκτὸς τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ βαπτίσματος δὲν ἀπεδέχετο· τέλος ἀπέρριπτε τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων καὶ τῶν εἰκόνων αὐτῶν.

Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Λουθήρου βλέπομεν ὅτι οὐ μόνον καταχρήσεις μεταγενέστεραι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καταπολεμοῦνται, ἀλλὰ ἀνατρέπονται καὶ πολλὰ διδασκαλῖαι καὶ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. Ἡ μεταρρυθμῖσις αὐτοῦ προσέβαλεν ἐν γένει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τάξεως, ὅπως εἶχε κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μορφωθῇ. Τοιοῦτοτρόπως ἀντετέθη ὁ Λουθήρος οὐ μόνον πρὸς τὴν λατινικὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, ἥτις ἐπιδοχιμάζει τὴν διδασκαλίαν τοῦ μόνον καθ' ὅσον προσβάλλει καταχρήσεις τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, τὸν παπισμόν, τὴν γενικὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου, τὰς ἀφέσεις, τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τὰ ὅμοια.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Λουθήρου εὗρον ταχέως ὑποδοχὴν καὶ διεδίδοντο ἐν Γερμανίᾳ, πολλοὶ δὲ ἡγεμόνες αὐτῆς ἠσπάσθησαν αὐτάς. Ὅπου ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου εἰσήγετο, τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα μετερρυθμίζοντο ἐκ θεμελίων· ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐν τῇ λατρείᾳ κατηργεῖτο, εἰσαγομένης τῆς γερμανικῆς· ἡ ἐξήγησις τῆς Γραφῆς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῆς κήρυγμα ἀπέβαινε τὸ κέντρον τῆς νέας λατρείας· αἱ εἰκόνες ἐξεβάλλοντο τῶν ἐκκλησιῶν· τὰ μοναστήρια ἐκαταργοῦντο· ἡ ἀγαμία τοῦ κλήρου ἀπεκηρύττετο. Τὴν διάδοσιν τῆς νέας πίστεως βαρέως ἔφερον οἱ ἐκ τῶν ἡγεμόνων πιστοὶ ἐμμένον-

τες εἰς τὸν καθολικισμόν, ἐν οἷς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κάρολος ὁ Ε'. Ἀλλ' ὅτε ἠθέλησαν ἐν τῷ συνεδρίῳ τοῦ Σπέερ κατὰ τὸ 1527 νὰ ἀπαγορεύσωσι τὴν ἐξάπλωσιν αὐτῆς εἰς νέας χώρας, οἱ εὐαγγελικοὶ ἡγεμόνες (εὐαγγελικοὺς ἐκάλεσαν ἑαυτοὺς οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λουθήρου κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς καθολικοὺς) διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ὅθεν καὶ διαμαρτυρόμενοι ἡ προτεστάνται ἐκλήθησαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν νέῳ τινὶ συνεδρίῳ τῆς Αὐγούστης (1530) οἱ καθολικοὶ ἠπέιλησαν ὅτι θέλουσι βιάσει αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰς νέας ἰδέας, συγκροτήσαντες συμμαχίαν, ἦσαν ἑτοιμοὶ διὰ τῶν ὀπλῶν νὰ ὑπερμαχήσωσιν αὐτῶν. Καὶ τότε μὲν προσελήφθη ὁ θρησκευτικὸς πόλεμος μεταξὺ τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων, ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἐξερράγη ἔνεκα τῶν αὐτῶν λόγων ὁ σμαλκαλδικὸς λεγόμενος πόλεμος (1), οὗ τινος ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν, ὅτι οἱ καθολικοὶ ἠναγκάσθησαν ἐπὶ τῆς ἐν Αὐγούστη εἰρήνης (1555) νὰ ἀναγνωρίσωσι τὰς νέας ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀποδεχθῶσι γενικὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν.

Καθὼς δὲ ὁ Λούθηρος ἠγέρθη ἐν Γερμανίᾳ, σχεδὸν συγχρόνως ἐπανεστῆ κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἐν Ζυρίχῃ τῆς Ἑλβετίας ὁ Ζβίγγλιος, οὗ τινος αἱ ἰδέαι ἦσαν σχεδὸν αἱ αὐταὶ ταῖς τοῦ Λουθήρου. Τὴν ἐλβετικὴν μεταρρύθμισιν συνεπλήρωσε μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ ἐν Γενεύῃ διδάξας Καλβῖνος, ὅστις τοσοῦτον ἐφημίσθη ὥς θεολόγος δεινός, ὥστε αἱ ἐλβετικαὶ ἐκκλησίαι ἐξ αὐτοῦ ὠνομάσθησαν καλβινικαί.

## § 42.

Πῶς διεδόθη ἡ μεταρρύθμισις καὶ ποῦ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας;

Ἀπὸ τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας, τῶν κυρίων ἐσίων αὐτῆς, ταχέως ἐξηπλώθη ἡ μεταρρύθμισις εἰς ἅπασαν σχεδὸν τὴν βόρειον Εὐρώπην, εἰς τὴν Σουηδίαν, Νορβηγίαν, Δανίαν, Πολωνίαν, Οὐγγαρίαν, εἰς τὴν βόρειον Γαλλίαν, τὴν Ὀλλανδίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, βραδύτερον δὲ

(1) Ἐκ τῆς πόλεως Σμαλκάλδης, ἐν ᾗ ἐγένετο ἡ συμμαχία τῶν εὐαγγελικῶν ἡγεμόνων.

καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἀμερικὴν. Ἡ ἑξάπλωσις δ' αὕτη δὲν ἐγένετο ἀνευ ἀγώνων καὶ ἐμφυλίων σπαραγμῶν, διότι οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν ἐκκλησίαν δὲν ἠνείχοντο ἐκ φανατισμοῦ νὰ βλέπωσι τὴν μεταρρύθμισιν θριαμβεύουσαν. Ἐν Γαλλίᾳ κατεδιώχθησαν οἱ προτεστάνται, Οὐγενότοι καλούμενοι, ἀπηνέστατα. Μόνον ἐν μιᾷ νυκτὶ τῇ τῆς παραμονῆς τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου, ὁπότε ἐκ συνωμοσίας, ἥς τὸ σύνθημα ἐδόθη ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀνακτόρων τῶν Παρισίων ἐπὶ Αἰκατερίνης τῆς ἐκ Μεδίκων (τῷ 1572), ἐπέπεσον κατ' αὐτῶν οἱ καθολικοὶ, λέγεται ὅτι ἐσφάγησαν 100,000 ἐξ αὐτῶν! Καὶ βραδύτερον δὲ κατεδιώχθησαν ἐν Γαλλίᾳ οἱ Οὐγενότοι. Ἐρρίκος ὁ 3', βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἐδόλοφονήθη ὑπὸ τινος καθολικοῦ φανατικοῦ, διότι ἐτόλμησε νὰ συμμαχήσῃ μετὰ προτεσταντῶν, ὁ δὲ Ἐρρίκος ὁ 4' εἶχε τὴν αὐτὴν τύχην, διότι ἐξέδωκε τὸ διάταγμα τῆς Νάντης δι' οὗ παρείχετο τοῖς διαμαρτυρομένοις ἐλευθερίαν. Ἐπὶ Λουδοβίκου τοῦ 14' ἠναγκάσθησαν 70,000 διαμαρτυρομένων νὰ φύγωσιν ἀπὸ τῆς πατρίδος των. Μόλις δὲ ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1789 ἀπένειμε τοῖς διαμαρτυρομένοις πλήρη θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἴσα τοῖς ἐν Γαλλίᾳ καθολικοῖς δικαίωματα. Θρησκευτικοὶ διωγμοὶ καὶ πόλεμοι συνέβησαν κατὰ τὸν 15' καὶ 16' αἰῶνα καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ἔνεκα τῆς μεταρρυθμίσεως, ἣν εἰσήγαγεν εἰς τὴν χώραν αὐτὴν Ἐρρίκος ὁ 8'. Τὴν μεταρρύθμισιν ἐπολέμησεν ἀπανθρώπως Μαρία ἡ καθολικὴ. Ἀλλ' ἡ Ἐλισάβετ καὶ ὁ Ἐδουάρδος ἐξησφάλισαν μετὰ ταῦτα ὀριστικῶς εἰς αὐτὴν τὴν νίκην. Καὶ ἡ Γερμανία δὲ κατεσπαράχθη κατὰ τὸν 17' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ τριακονταετοῦς θρησκευτικοῦ πολέμου, καθ' ὃν προσήλθε τοῖς ἐν Γερμανίᾳ εὐαγγελικοῖς σύμμαχος ὁ περίφημος τῶν Σουηδῶν βασιλεὺς Γουστάβος Ἀδόλφος. Τοιαῦτα κακὰ ἐπροξένησεν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς, ὅστις δὲν ἤθελε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. Ἐπὶ τέλους ὁμως ἠναγκάσθησαν οἱ καθολικοὶ νὰ ἀναγνωρίσωσι τὰς νέας ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διὰ τῆς ἑξαπλώσεως τῶν φώτων καὶ δι' ἐπιρροῆς τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πνεύματος ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἐν Εὐρώπῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς, οὐδεὶς δὲ πλέον ἔνεκα τῶν

θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων καταδιώκεται. Εἰς ποίας σχέσεις περιήλθον οἱ προτεστάνται πρὸς τὴν ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν, καὶ πῶς αἱ ἀπόπειραι τῆς ἐξαπλώσεως τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ ἐν τῇ ἀνατολῇ ἐναυάγησαν, περὶ τούτων ἐρρέθησαν τὰ δέοντα ἀλλαχοῦ (§ 38).

### § 43.

Τίνες εἶναι αἱ διαφοραὶ αἵρέσεις ἐν τῷ προτεσταντισμῷ;

Οἱ διαμαρτυρόμενοι ἀπορρίψαντες τὸ κύρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ ἐπὶ μόνῃς τῆς Γραφῆς θελήσαντες νὰ στηρίξωσι τὴν διδασκαλίαν των ἣν ἐξήγει ἕκαστος καθὼς ἐννόει αὐτήν, ταχέως διηρέθησαν πρὸς ἀλλήλους. Ὁ καταμελισμὸς οὗτος τῆς ἐκκλησίας των, τὸ μέγιστον αὐτῆς κακόν, ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς σήμερον. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀποτελοῦσιν οἱ Λουθηρανοὶ καὶ οἱ Καλβινισταί, ὧν τὰ συστήματα ζηρίζονται ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλβίνου. Ὅτι διαχωρίζει ταύτας ἀπ' ἀλλήλων εἶναι τὸ κυρίως ζήτημα περὶ εὐχαριστίας, διότι οἱ μὲν Λουθηρανοὶ παραδέχονται πραγματικὴν παρουσίαν ἐν αὐτῇ τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ μετάληψιν αὐτῶν, οἱ δὲ Καλβινισταὶ ἢ ἐντελῶς ἀπορρίπτουσιν οἰανδήποτε μετάληψιν τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου καὶ ὡς ἀπλῶς εἰκονικὴν τελετὴν ἀποδέχονται τὴν εὐχαριστίαν, ἢ δέχονται μόνον πνευματικὴν τινὰ μετάληψιν. Οἱ Λουθηρανοὶ δὲν ἀποδέχονται καὶ τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν τῶν Καλβινιστῶν. Εἶναι δὲ ἐξηπλωμένοι οἱ μὲν Λουθηρανοὶ κυρίως ἐν Γερμανίᾳ, Σουηδίᾳ, καὶ Νορβηγίᾳ, οἱ δὲ Καλβινισταὶ ἐν Ἑλβετίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Σκωτίᾳ. Οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ προτεστάνται ὀνομάζονται Ἐπισκοπιανοί, διότι μόνον ἐκ τῶν δεχθέντων τὴν μεταρρύθμισιν, διατηρήσαντες τὴν ἱερωσύνην, ἔχουσιν ἐπισκόπους. Οἱ ἐπισκοπιανοὶ οὗτοι οἵτινες καλοῦνται καὶ ἀγγλικανοί, εἶναι διεσπαρμένοι οὐ μόνον ἐν Ἀγγλίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀμερικῇ. Ὑπάρχουσι πολλοὶ παρ' αὐτοῖς, οἵτινες ἐπι-

ζητοῦσι τὴν εἰσαγωγὴν περισσοτέρων τελετῶν εἰς τὴν λατρείαν των, ἐπιθυμοῦσι δὲ τὴν μετὰ τῶν ἀνατολικῶν ἔνωσιν. Ἄλλαι αἱρέσεις εἶναι οἱ Πουριτανοὶ ἢ Καθαροὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἀμερικῇ, οἵτινες ἀποτελοῦσιν ἀνεξαρτήτους πρεσβυτεριανὰς κοινότητας· καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐπισκοπιανοὺς ἀπορρίπτουσι τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα. Οἱ Ἀναβαπτισταὶ οἱ μόνον τὸ ἑαυτῶν διὰ τριττῆς καταδύσεως τελούμενον βάπτισμα (οἱ λοιποὶ προτεστάνται βαπτίζονται δι' ἐπιχύσεως ἢ ραντίσματος) ὡς ἔγκυρον θεωροῦντες καὶ διὰ τοῦτο βαπτίζοντες τοὺς πρὸς αὐτοὺς προσερχομένους. Οἱ Σωκινιανοὶ, οἱ καὶ οὐνιτάριοι καλούμενοι, οἵτινες, ἐν θεῖον πρόσωπον παραδεχόμενοι, ἀπορρίπτουσι τὴν Τριάδα καὶ ἀρνοῦνται τὴν ἀληθεῖ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ πάντα ἐν γένει τὰ χριστιανικὰ δόγματα τὰ ὑπερβαίνοντα τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν, ὡς ἀρχὴν παραδεχόμενοι, ὅτι καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἔννοιαι πρέπει νὰ σχηματίζωνται καὶ κρίνονται κατὰ τὸν ἀνθρώπινον ἢ κοινὸν λεγόμενον λόγον. Κατὰ τοῦτο συμφωνοῦσιν αὐτοῖς καὶ οἱ νεώτεροι ὀρθολογισταί, οἵτινες δὲν ἀποτελοῦσι μὲν ἰδίαν αἵρεσιν, ἀλλ' εἶναι λίαν ἰσχυρὰ μερὶς θεολόγων ἐν ἀπάσαις ταῖς προτεσταντικαῖς ἐκκλησίαις. Ἐν Γερμανίᾳ ἰδίως οἱ ὀρθολογισταί, ἀποτελοῦσιν ἰσχυρὰν μερίδα θεολόγων. Αἱ θεολογικαὶ σχολαὶ τῆς Ἰέννης καὶ τοῦ Ἐιδελβέργ εἶναι ἐντελῶς ὀρθολογιστικάι. Οἱ Ἀρμινιανοὶ, ἄλλη προτεσταντικὴ αἵρεσις, ἀπεσχίσθησαν ἀπὸ τῶν καλβινιστῶν, διότι ἀποκρούουσι τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου, καθ' ἣν ὁ Θεὸς προώρισε δῆθεν ἀσχέτως τῆς ἡθικῆς ἐνὸς ἐκάστου ἀξίας τοὺς μὲν τῶν ἀνθρώπων εἰς σωτηρίαν, τοὺς δὲ εἰς ἀπώλειαν. Οἱ Κουάκεροι πιστεύουσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐμπνεόμενος ἀμέσως ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν τῇ καρδίᾳ παντὸς χριστιανοῦ δὲν χρήζει παντάπασιν ἐξωτερικῶν βοηθημάτων πρὸς σωτηρίαν του, μηδ' αὐτῆς ἀκόμη τῆς Ἀγίας Γραφῆς! Μὴ ὑπαρχόντων παρ' αὐτοῖς ὠρισμένων κηρύκων τοῦ λόγου

ἐν ταῖς συναθροίσεσιν αὐτῶν ἢ σιγῶσιν ἐντελῶς, παραδιδόμενοι εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐμπνεύσεις των, ἢ λαλεῖ ὁ τυχὼν ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ ὀρησκειυτικοῦ καταληφθεὶς. Οἱ Χερρυχοῦτιοι ἠθέλησαν νὰ ἐνώσωσι πάσας τὰς προτεσταντικὰς αἱρέσεις ἐν τῇ κοινῇ πίστει εἰς τὸν ἱλαστικὸν θάνατον τοῦ Κυρίου. Οἱ Μεθοδισταὶ ὠνομάσθησαν εὖτω, διότι διὰ διαφορῶν μεθοδικῶς διατεταγμένων ἀσκήσεων ἐπιδιώκουσι τὴν σωτηρίαν ἰδίως διὰ τοῦ περὶ τῶν βασάνων τῆς κολάσεως χριστιανικοῦ δόγματος. Οἱ Σβέδενβοργιανοὶ νομίζουσιν, ὅτι ὁ Σβέδενβοργ ὑπῆρξε νέος τις μέγας προσήτης, ὃς ἐτελειοποίησε τὴν χριστιανικὴν ὀρησκειάν, ἥτις πρὸ αὐτοῦ δὲν εἶχεν ἐννοηθῆ καλῶς, διαφωτίσας ἰδίως τὰ περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τῶν ψυχῶν ζητήματα. Οἱ Μορμώνοι τέλος καὶ οἱ Ἰρβιγγιανοὶ προσδοκῶσιν ὡς ἐγγίζουσιν τὴν μέλλουσαν κρίσιν καὶ τὴν συντέλειαν τῶν αἰώνων, νομίζουσι δὲ ὅτι ἀνεनέωθησαν παρ' αὐτοῖς τὰ ἔκτακτα χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὰ θαύματα καὶ αἱ προφητεῖαι. Οἱ πρῶτοι, ἄνθρωποι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀμαθεῖς καὶ ἅπλοί, εἰσῆγαγον ἐν τῇ αἰρέσει των καὶ τὴν πολυγαμίαν, ὅπερ ἤγειρε τὴν σφοδροτάτην ἀποδοκιμασίαν πασῶν τῶν λοιπῶν προτεσταντικῶν αἱρέσεων. Αἱ μικρότεραι αὗται καὶ ἀσημότεραι αἱρέσεις ἔχουσι τοὺς πλείστους τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν ἐν Ἀμερικῇ, ὅπου τὸ κακὸν τοῦτο τῆς διαιρέσεως ἐφθασεν εἰς τὸν ὑπατον βαθμόν. Μεθ' ὅλας ὁμως τὰς διαιρέσεις των πρὸς ἀλλήλους αἱ ὁπαδοὶ τῶν διαφορῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν ἢ αἱρέσεων τούτων αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ὡς προτεστάντας, συγγενεῖς ἀλλήλοις ὡς πρὸς τὴν πίσιν, διότι κατὰ τὰς βάσεις συμφωνοῦσιν ἀλλήλοις ὡς παραδεχόμενοι οἱ πλεῖστοι τοῦλάχιστον αὐτῶν τὴν Γραφὴν ὡς μόνην τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πηγὴν καὶ ἀπερρίπτοντες τὰς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις. Συνδέονται δὲ καὶ διὰ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῶν πρὸς τὸν παπισμὸν καὶ τὰς ἄλλας ἐκκλησίας. Ἀφ' ἐτέρου ἢ ἄμιλλα καὶ αἱ ἀντι-

θέσεις μεταξύ αὐτῶν συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ διατηρῶσι ζωηρόν τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οὐδαμῶς τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων εἶναι ζωηρότερον ἢ ὅσον ἐν Ἀμερικῇ. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ὁ ὑπερβολικὸς ζήλος τῶν Ἀμερικανῶν χριστιανῶν ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν προτεσταντικῶν ἀρχῶν. Πρὸς ἑνώσιν τῶν προτεσταντῶν πασῶν τῶν ἀποχρώσεων συνέστη κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ λεγόμενος «Εὐαγγελικὸς Σύνδεσμος».

### § 44.

Ὅποια ἡ κατάστασις τῆς θεολογικῆς παιδείας παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις;

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις, καὶ ἐν γένει παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς λαοῖς τῆς δύσεως, ἀνυψώθη κατὰ τὰς τελευταίας ἑκατονταετηρίδας μεγάλως, διότι καθόλου τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι, ὧν ἄλλοτε ἐστία ἦτο ἡ ἀνατολή, ἤρχισαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους νὰ καλλιεργῶνται ἐκεῖ μετὰ μεγάλου ζήλου. Ἡ προτεσταντικὴ θεολογία ἐπωφελήθη μεγάλως ἐκ τῆς ἀνανεώσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα διὰ τῶν Οὐμανιστῶν, δι' ὧν ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία ἐγνώσθησαν κάλλιον. Ἡ μὲν ὁρμὴ τοῦ κλήρου ὑπῆρξε μία τῶν ἀναγκῶν, ὧν τὴν πλήρωσιν ἐπεζήτησεν ἡ μεταρρυθμισίς. Εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις συνετέλεσε πρὸς τοῦτοισι καὶ τὸ ὅτι ὡς κύριον ἔργον παντός ἐκκλησιαστικοῦ λειτουργοῦ ἐθεωρήθη τὸ κήρυγμα, τὸ ὅποιον προϋποθέτει ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τοῦ κηρύττοντος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διαμαρτύρησις ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς Γραφῆς, εἰς τὴν μελέτην ταύτης καὶ τῶν σχετικῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν, τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσης καὶ ἀρχαιολογίας, τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Γραφάς, τῆς γραφικῆς θεολογίας καὶ γραφικῆς ἱστορίας ἐπεδόθησαν

ιδίως οἱ διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι. Σπανίως ἐξητάσθη ἡ Γραφή ἀκριβέστερον καὶ ἐπιμελέστερον ἐμελετήθη, ὅσον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν Γερμανίᾳ μάλιστα, διότι ἐστία καὶ κυριώτερον κέντρον τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ σοφὴ Γερμανία. Τὰ συγγράμματα τοῦ Γεσσενίου καὶ Βινέρου περὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῶν γλωσσῶν αὐτῆς, ἀφῆκαν ἐποχὴν, καθὼς ἀξιοθαύμαστα εἶναι καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Χίτζιγ, Κνόβελ, Δέ Βέττε καὶ Μέυερ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία εὗρε δοκιμωτάτους καλλιεργητάς, οἷον τὸν Φλάκκιον, τὸν Μόσχειμ, τὸν Σχροϊκ, τὸν Γεϊζελερ, τὸν Χάζε καὶ τὸν Νέαυδρον. Ἐπίσης ἐξητάσθησαν ἐπιμελῶς καὶ τὰ δόγμα καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ (Δόρνερ, Σλεϊερμάχερος, Θόλουκ, Νίτζ, Βείδερμαν Σχένκελ). Σπανίως ἡ θεολογία ἄλλοτε ἤκμασε τοσοῦτον. Ἄνδρες, οἱ οἱ Σλεϊερμάχερος, ὁ Χάζε, ὁ Χόφμαν καὶ ὁ Θόλουκ, ἵνα ἐπὶ παραδείγματι τούτους μόνον ἀναφέρωμεν, δύνανται νὰ συγκριθῶσι πρὸς τοὺς σοφωτέρους χριστιανοὺς θεολόγους πασῶν τῶν ἐποχῶν.

### § 45.

Ὅποια ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ἡ λατρεία καὶ ὅποια τὰ ἦθη παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις ;

Ὁ Λούθηρος καὶ οἱ ἄλλοι μεταρρυθμισταί, μὴ ἀποδεχόμενοι ἰδίαν τινὰ ἐξουσίαν τῶν ἱερέων (ιεραρχίαν), ἐκήρυξαν πάντας τοὺς χριστιανοὺς ἴσους. Οἱ δὲ κήρυκες τοῦ λόγου παρ' αὐτοῖς εἶναι λειτουργοὶ τῆς ἐκκλησίας, ἐκ ταύτης λαμβάνοντες διὰ τῆς ἐκλογῆς τὴν ἐξουσίαν. Μόνον δὲ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ἀναγνωρίζουσι, πλὴν τῶν Ἀγγλῶν ἢ ἐπισκοπιανῶν, οἵτινες διατηρήσαντες τὴν ἱερωσύνην μετὰ πάντων τῶν βαθμῶν αὐτῆς, ἔχουσι καὶ ἐπισκόπους. Ἐν ταῖς ἄλλαις προτεσταντικαῖς ἐκκλησίαις σύνοδοι πρεσβυτέρων ἢ διοριζόμενοι ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων,

ἡ ἐκλεγόμενοι ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν κοινοτήτων, ἀποτελοῦσι τὰς ἀνωτάτας ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς, αἵτινες ὁμῶς τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τῶν κατὰ τόπους κυβερνήσεων, καὶ ἐν πᾶσι συμπράττουσι μετ' αὐτῶν.

Τὴν λατρείαν ἀπεγύμνωσαν οἱ μεταρρυθμισταὶ ἐντελῶς, ἀπορρίψαντες πάσας σχεδὸν τὰς τελετάς, δι' ὧν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἡ χριστιανικὴ λατρεία εἶχε κοσμηθῇ, καὶ περιορίσαντες αὐτὴν εἰς μόνην σχεδὸν τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τὸ κήρυγμα ἐπὶ τοῦ ἀναγνωσθέντος μέρους. Τὸ κυριακὸν δεῖπνον σπανίως μόνον τελεῖται παρ' αὐτοῖς. Εἰκόνες ἢ ἄλλα ἀντικείμενα κινουντα τὴν εὐλάβειαν ἢ ἐλλείπουσιν ἐντελῶς ἢ χρησιμεύουσιν ἀπλῶς πρὸς ἀπλὴν περικόσμησιν τῶν ναῶν. Τὸ βάπτισμα τελεῖται παρ' αὐτοῖς ὡς ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ διὰ ῥαντίσματος ἢ ἐπιχύσεως. Τὸ χρίσμα ἢ ἡ σφράγισις, ἣτις παρέχεται τοῖς μὲν νέοις κατὰ τὸ 14ον περίπου ἔτος, ταῖς δὲ κόραις κατὰ τὸ 12ον, ἂν καὶ δὲν ἔχῃ παρ' αὐτοῖς τὸν χαρακτήρα τοῦ μυστηρίου, ὅπως ἐννοεῖται ἐν τῇ ἀνατολικῇ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ, τοῦ μέσου δηλαδὴ τοῦ μεταδοτικῆς θείας τινός, ὑπερφυσικῆς χάριτος, γίνεται ὁμῶς μετὰ πολλῆς ἐπισημότητος. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι, ἐφ' ὧν ἐπιτίθενται αἱ χεῖρες τοῦ ἐπευχομένου ἐκκλησιαστικοῦ λειτουργοῦ, ὁμολογοῦσιν ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τὴν ἑαυτῶν πίστιν, εἰς ἣν ἕως τότε ἐκατηχθήθησαν, καὶ συγκαταλέγονται ἔκτοτε εἰς τὰ τέλεια μέλη τῆς ἐκκλησίας, μεταλαμβάνοντες τότε πρῶτον τοῦ κυριακοῦ δείπνου. Καὶ κατὰ τὸν ὀρισμὸν τῶν κηρύκων, καθὼς καὶ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου, λαμβάνουσι καὶ παρ' αὐτοῖς χώραν ἀπλαῖ τινες τελεταί, αἵτινες ὁμῶς δὲν θεωροῦνται ὡς μυστήρια.

Ἡ ἡθικὴ κατὰστασις τῶν προτεσταντικῶν λαῶν, τῶν Γερμανῶν, Ἑλβετῶν, Ἀγγλῶν καὶ λοιπῶν ὁμολογεῖται ὑπερτέρα τῆς τῶν καθολικῶν λαῶν. Πρὸς τοῦτο συντελεῖ ἡ περὶ τῶν νέων φροντίς, ἡ ἐπ' ἐκκλησίας

συχνή διδασκαλία, καὶ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς. Ἡ Κυριακὴ θεωρεῖται παρὰ τῶν διαμαρτυρομένων ὡς ἡμέρα ἀφιερωμένη εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς. Ἐκαστὴ οἰκογένεια ἔχει τὴν Γραφὴν αὐτῆς. Ἀξιὸς ἐπαίνου θεωρεῖται καὶ ὁ ζῆλος, μεθ' οὗ ἐργάζονται οἱ διαμαρτυρόμενοι, διαφόρους ἱεραποστολικὰς ἐταιρίας ἀποτελοῦντες, ὑπὲρ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ εὐαγγελίου. Αἱ ἐταιρίαι αὗται εἶναι ἀξιόμεμπτοι μόνον, διότι ἀντὶ νὰ περιορίζωνται νὰ διαδίδωσι τὸ εὐαγγέλιον παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἔτι λαοῖς τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Ἀμερικῆς αὐτῆς, καὶ τῆς Αὐστραλίας (ἐθνικοὶ ἀκόμη θὰ ᾔναι περὶ τὰ ἐπτακόσια περίπου ἑκατομμύρια!), πέμπουσαι πολλάκις ἀποστόλους αὐτῶν μεταξὺ ἑτεροδόξων χριστιανῶν, ζητοῦσι νὰ προσηλυτίζωσιν αὐτοὺς διὰ παντός μέσου, ἐγείρουσαι οὕτω σκάνδαλα καὶ διαταράσσουσαι τὴν ἁρμονίαν καὶ ἀγάπην, αἵτινες μεθ' ὅλας τὰς ὑφισταμένας μεταξὺ αὐτῶν δογματικὰς καὶ ἄλλας διαφορὰς ἔπρεπε νὰ ἐπικρατῶσι μεταξὺ τῶν χριστιανῶν τῶν διαφόρων δογμάτων ὡς μελῶν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς χριστιανικῆς οἰκογενείας.

Οἱ διαμαρτυρόμενοι συμποσοῦνται εἰς ἐννενήχοντα περίπου ἑκατομμύρια.

## Γ'.

*Ἱστορία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας (¹).*

## § 46.

Ὅποία ἡ δύναμις καὶ τίνες αἱ τάσεις τῶν παπῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους;

Οἱ πάπαι ἀπώλεσαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὴν μεγάλην καὶ ἑκτακτον ἐκείνην δύναμιν, ἣν εἶχον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Οἱ νεώτεροι λαοὶ τῆς δύσεως μετὰ τῶν ἡ-

(1) Ranke. Die römischen Päpste.

γεμόνων αὐτῶν ἀφ' οὗτου ἡ παιδεία κατέστρεψε παρ' αὐτοῖς τὰς παχυλὰς δεισιδαιμονίας καὶ τὸν ἄγριον φανατισμὸν, ὅστις ἐπεκράτει ἄλλοτε, δὲν ὑπήκουον πλέον τυφλοῖς ὄμμασιν εἰς τὰς ἀπὸ Ῥώμης διαταγὰς. Ἀφ' ἐτέρου ἡ μεταρρύθμισις τὸ μὲν κατέδειξε τὰ αἴσχη τοῦ παπισμοῦ, καὶ ἤλεγξεν ὡς παρανόμους καὶ ἐκ σφετερισμοῦ προελθούσας πάσας τὰς μεγάλας ἐκεῖνας ἐξουσίας, ἀς οἱ πάπαι εἶχον ἐν ἑαυτοῖς συγκεντρώσει, οὕτω δ' ἐκλόνισε τὴν εἰς τὸν παπισμὸν τῶν λαῶν πίστιν, τὸ δὲ ἀπέσπασε μέρος τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ μάλιστα τῆς βορείου ἀπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἂν καὶ ἡ πραγματικὴ δύναμις τῶν παπῶν κατέπεσε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους αἱ ἀξιώσεις ὁμῶς αὐτῶν καὶ τάσεις ἔμειναν αἱ αὐταί. Οἱ πάπαι καὶ νῦν εἶχον καὶ ἔχουσι τὴν ἀξίωσιν νὰ δεσπόζωσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὡς ἀνώτατοι καὶ ἀπεριόριστοι ἄρχοντες, ἀντέστησαν δὲ κατὰ πάσης ἀποπειράς πρὸς περιορισμὸν τῶν ἐξουσιῶν αὐτῶν. Τοιοῦτους περιορισμοὺς ἐζήτησαν ματαίως νὰ θέσωσιν εἰς τὸν παπισμὸν οἱ γάλλοι ἐπίσκοποι κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ', ἔχοντες ἐπὶ κορυφῆς τὸν διάσημον θεολόγον καὶ ἱεροκέρυκα Βοσσουέτον, ἐπὶ τῆς περιφήμου συνόδου τοῦ γαλλικοῦ κλήρου κατὰ τὸ 1682 διακηρύξαντες, ὅτι οἱ πάπαι δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δὲ πρέπει νὰ ἀκολουθῶσι καὶ ὑποτάσσωνται εἰς τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους. Ἐπίσης δ' ἐν Γερμανίᾳ Ἰωσήφ ὁ Β', ὁ τῆς Αὐστρίας αυτοκράτωρ ἐζήτησε νὰ περιορίσῃ τὴν παπικὴν δύναμιν ἐπὶ τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν τοῦ κράτους του, ἐσπούδασε δὲ διὰ διαφόρων νόμων νὰ ἐκπαιδεύσῃ ἐπιστημονικῶς τὸν κλῆρον καὶ νὰ ἀποκόψῃ ἀπὸ τῆς λατρείας πολλὰς δεισιδαιμονίας καὶ διαλύσας πολλὰ ἄχρηστα μοναστήρια, ἱδρυσεν ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν πολλὰ φιλανθρωπικὰ κατὰστάματα. Ἄλλ' οἱ πάπαι ἐνίκων πάντοτε. Ἐνεκα τῶν τοιούτων ἀξιώσεων τῶν παπῶν καὶ τοῦ παπικοῦ κλήρου καὶ τῆς διαφθορᾶς αὐτῶν ἡγέρθη κατὰ τὴν μεγάλην γαλλικὴν ἐπα-

νάστασιν ὁ γαλλικὸς λαὸς ἐρεθιζόμενος ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βολταίρου καὶ ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ καθολικισμοῦ συγγραφέων, κατὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, προβάς ἐν τῇ ὀργῇ του μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς καταργήσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἀθείας. Μόλις δὲ Ναπολέον ὁ μέγας, ἐφ' οὗ ὁ Σατωβριάνδος ἔγραψε τὰ ἀθάνατα ἀπολογητικὰ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔργα του, «Τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ» καὶ τοὺς «Μάρτυράς του», ἀποκατέστησε πάλιν τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἐντελῶς εἰς τὰ πρῶτα αὐτῆς δικαιώματα. Καὶ δι' ἐπενεργείας τῶν μετερρουθμισμένων ἐκκλησιῶν καὶ ἔνεκα τῆς προόδου τῶν νεωτέρων χρόνων ἐξεδηλώθη παρὰ πολλοῖς πάλιν ἐπιθυμία ῥιζικῶν βελτιώσεων ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ. Ἀλλ' οἱ πάπαι ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν ἐμπνεόμενοι, δὲν ἐπέτρεψάν ποτε σπουδαίας βελτιώσεις. Ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἀφ' οὗ ἐπεκύρωσε πᾶσαν τὴν διδασκαλίαν τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας μεθ' ὅλων αὐτῆς τῶν παραφθορῶν, μόνον περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀνορθώσεως τῶν καταπεπτωκότων ἡθῶν του ἡδυνήθη νὰ λάβῃ μέτρα τινά. Εἰς τῶν παπῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, Γρηγόριος ὁ ΙΣΤ' δι' ἐγκυκλίου του ἀφ' οὗ ἐστηλίτευσε πᾶσας τὰς ιδέας, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ νεωτέρα κοινωνία, τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως, τοῦ λόγου καὶ τῆς θρησκείας καὶ τὴν τῆς κυριαρχίας τῶν λαῶν, ἐκήρυξεν, ὅτι εἶναι βλασφημία καὶ αἵρεσις νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκην ἀνακαινίσεως! Πίος δὲ ὁ Θ' ὁ νῦν παπεύων ἀφ' οὗ δι' ἐγκυκλίου του καὶ τοῦ ταύτη προσηρτημένου συλλάβου ἐπανέλαβε τὰ αὐτὰ ἀναθέματα κατὰ τῶν νεωτέρων φιλελευθέρων πολιτικῶν ἀρχῶν, τῶν διεπουσῶν τὰ κράτη σήμερον, συγκαλέσας μεγάλην τινὰ ἐκ λατίνων ἐπισκόπων σύνοδον εἰς Ῥώμην, ἐπέτυχεν ὥστε νὰ ἀνακηρύξῃ αὕτη τῷ 1870 τὸν πάπαν ἐν τοῖς ἀφορῶσι τὰ ἦθη καὶ τὴν πίστιν ἀλάσθαστον! Οὕτω πᾶσα διαταγὴ ἀπὸ Ῥώμης πρέπει παρὰ πάν-

των τῶν καθολικῶν νὰ γίνηται τοῦ λοιποῦ δεκτὴ ὡς προερχομένη ἀπὸ ἀλανθάστου πηγῆς. Ἄλλ' ὡς εἰ ἤθελεν ὁ Θεὸς νὰ τιμωρήσῃ τὴν ἀλαζονίαν ταύτην τῶν παπῶν, ἀξιούντων νὰ ἀποδοθῇ αὐτοῖς θεία τις ιδιότης, ἡ τοῦ ἀλανθάστου, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ νέου τούτου δόγματος κατηργήθη ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης, ἡ δὲ Ῥώμη κηρυχθεῖσα πρωτεύουσα τῆς μιᾶς ἐλευθέρας Ἰταλίας, κατελήφθη ὑπὸ ἰταλικῶν στρατευμάτων. Τῷ 1871 ἐγκαθιδρύθη ἐν αὐτῇ ὀριστικῶς ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις. Κατὰ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ ἀλανθάστου, ἥτις ἐθεοποίησε τὸν πάπαν, κατέστησε δὲ πᾶσαν σπουδὴν πρὸς βελτίωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἀδύνατον, κατεξανέστησαν πολλοὶ πεπαιδευμένοι καθολικοὶ ἐν Γερμανίᾳ (Δέλιγγερ), Γαλλίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ, οἵτινες ὀνομάσαντες ἑαυτοὺς παλαιοὺς καθολικοὺς, δηλ. γνησίους, ἀπετέλεσαν ἰδίᾳς θρησκευτικὰς κοινότητας.

### § 47.

Πότε συνέστη τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τί παρατηροῦμεν περὶ αὐτοῦ;

Τὸ σπουδαιότερον ζήριγμα τοῦ νεωτέρου παπισμοῦ ὑπῆρξε καὶ εἶναι τὸ μοναχικὸν τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν. Τὸ τάγμα τοῦτο συνέστη περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἰσπανοῦ Ἰγνατίου Λοϊόλα ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ζηρίξῃ τὸν διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως κλονισθέντα παπισμόν. Ὀνομάσθη δὲ τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν δηλ. τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οἱ Ἰησουῖται ἀπ' ἀρχῆς ἀνέπτυξαν πολλὴν δραστηριότητα, δι' ἧς ἡδυνήθησαν νὰ ἀποκτήσωσι μεγάλα πλοῦτη καὶ νὰ καταστῶσι πανίσχυροὶ καὶ αὐτοῖς τοῖς πάπαις φοβεροί. Τὸ κέντρον αὐτῶν εἶναι ἐν Ῥώμῃ, ὅπου ἐδρεύει ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν. Ὡς μέλη τοῦ τάγματος εἶναι δεκτοὶ μόνον εὐφυεῖς νέοι, οἵτινες Ἰησουῖται γενόμενοι ὀφείλουσι τὰ πάντα ἀπαρνούμενοι καὶ οἰονδῆποτε ἄλλον δεσμόν

διαρρηγνύοντες, νὰ ἀφοσιῶνται εἰς τὸ συμφέρον τοῦ τάγματος καὶ νὰ δεικνύωσι τυφλὴν ὑπακοὴν εἰς τοὺς ἀνωτέρους των. Τοὺς προτεστάντας ἐζήτησαν νὰ πολεμήσωσιν οἱ Ἰησουίται διὰ τῆς ἰδρύσεως σχολείων καὶ τῆς δι' αὐτῶν ἐκπαιδεύσεως τῆς καθολικῆς νεολαίας ἐν τῷ πνεύματι τοῦ αὐστηροῦ, φιλοπαπικοῦ καθολικισμοῦ. Οἱ Ἰησουίται ἀνέλαβον καὶ τὸν παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς προσηλυτισμὸν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἐνεργοῦσι παρ' αὐτοῖς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἵνα δὲ εὐκολώτερον προσελκύωσι τοὺς λαοὺς καὶ προτιμῶνται αὐτοὶ καὶ ὡς πνευματικοὶ καὶ ὡς διδάσκαλοι ἐν τοῖς σχολείοις, ἐνῶ περὶ τὰ δόγματα ἦσαν πάντοτε οἱ αὐστηρότεροι πάντων, ἐν τῇ ἡθικῇ παρεδέχοντο οἱ Ἰησουίται χαλαράς τινὰς ἀρχὰς ἀνατρεπούσας τὰς βάσεις τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὅσον ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα. Διὰ τοῦτο ἠλέγχθησαν ὑπὸ τοῦ εὐφυοῦς Πασχάλ καὶ ἄλλων ἐλευθεροφρόνων καθολικῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ διότι πάντοτε ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν κρατῶν καὶ ἀνέφλεγον τὰ θρησκευτικὰ μίσση αὐτῶν, δι' αὐτῶν δὲ προεκαλοῦντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ μεταξὺ καθολικῶν καὶ προτεστάντων θρησκευτικοὶ πόλεμοι, αἱ κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, δούσης πρώτης τὸ παράδειγμα τῆς Πορτογαλλίας (1769), ἤρχισαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος νὰ διώκωσιν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν χωρῶν αὐτῶν. Τὸ κατ' αὐτῶν μῖσος εἶχε κορυφωθῇ, ὅτε ὁ πεφωτισμένος πάπας Κλήμης ὁ ΙΔ' ἠναγκάσθη ὑπεῖκων εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς κοινῆς γνώμης τῆς Εὐρώπης, νὰ καταργήσῃ τὸ τάγμα αὐτῶν (1772). Ἀλλ' ὁ παπισμὸς ταχέως συνησθάνθη πόσον ἦσαν οἱ Ἰησουίται αὐτῷ χρήσιμοι. Διὰ τοῦτο Πῖος ὁ Ζ' ἐπανίδρυσε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος πάλιν αὐτό. Σήμερον οἱ Ἰησουίται εἶναι αὖθις πανίσχυροι ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ, ἄγοντες καὶ φέροντες κατὰ βούλησιν τοὺς πάπας· εἶναι δὲ κεκηρυγμένοι ἐχθροὶ πάσης προόδου καὶ πάσης βελτιώσεως ἢ μεταρρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ ὑπέρμαχοι τῆς θρησκευτικῆς στασιμότητος. Αὐτῶν ἔργα εἶναι ἡ τε ἐγκύκλιος καὶ ὁ σύλλαβος Πίου τοῦ Θ', καὶ ἡ Βατικανὴ σύνοδος τοῦ 1870 ἢ κηρύξασα τὸν πᾶπαν ἀλάνθαστον. Ἡ Πρωσσία ἠναγ-

κἀσθη κατὰ τὸ 1872 νὰ ἐξορίσῃ τοὺς Ἰησουίτας ἀπὸ τοῦ κράτους αὐτῆς. Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα δηλ. τοῦ αὐστηροῦ, μισαλλοδόξου καὶ φανατικοῦ καθολικισμοῦ ἐργάζονται καὶ τὰ λοιπὰ τάγματα τὰ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ ὑφιστάμενα, αἱ ἀδελφαὶ τοῦ ἐλέους, οἱ Φραγκισκανοὶ, οἱ Δομινικανοὶ, οἱ Καπουτζίνοι, καὶ ἄλλοι.

### § 48.

Τίς ὑπῆρξεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία παρὰ τοῖς καθολικοῖς;

Ἐν ἐκκλησίᾳ, ὅπου τοιοῦτος ὑπάρχει δεσποτισμὸς, καὶ ὅπου οἱ φανατικοὶ Ἰησουῖται ἄρχουσι, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀκμάσῃ ἀληθὴς θρησκευτικὴ ἐπιστήμη, ἥτις ὅπου ὑπάρχει ἐλευθερία, εἶναι δυνατόν. Οἱ πάπαι ἦσαν πάντοτε ἐτοιμοὶ νὰ καταδιώκωσι πᾶν σύγγραμμα θεολογικόν, τὸ ὅποιον δὲν συνῆδε πρὸς τὸ ἐν Ῥώμῃ ἐπικρατοῦν πνεῦμα. Τὰ τοιαῦτα συγγράμματα ἐτίθεντο καὶ τίθενται ἔτι καὶ νῦν ἐν τῷ Πίνακι τῶν ἐπὶ ἀναθέματι ἀπηγορευμένων βιβλίων. Οἱ ἐπισημότεροι καθολικοὶ θεολόγοι, καθὼς οἱ γάλλοι ὁ Πασχάλ, ὅστις συνέγραψε τὰς φιλοσοφικωτάτας Σκέψεις τοῦ ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ Βοσσουέτος, διάσημος ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ, ἀκμάσας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', ὃν παραβάλλουσι πρὸς τὸν Χρυσόστομον καὶ τὸν Δημοσθένην, ὁ Μασσιλὸν, ἐπίσης φημισθεὶς διὰ τὴν ῥητορικὴν δεινότητά του, ὁ Φενελὼν, βαθυνούστατος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς φίλος τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος θερμῶς φημισθεὶς πρὸ πάντων διὰ τοῦ Τηλεμάχου του, ἐν ᾧ εὐρίσκομεν τὰς ὑγιεστάτας περὶ πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀρχάς, ὁ Φλερῦς, εἰς γλαφυρωτάτην γλῶσσαν γράψας ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, ὁ Λακωρδαῖρος, νεώτερος ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ, τιμήσας τὴν Γαλλίαν διὰ τῆς εὐγλωττίας του, ὁ Λαμεναῖς, φιλελεύθερος Γάλλος θεολόγος, ὅστις ᾔθελε νὰ συμβιβάσῃ τὸν καθολικισμόν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ πρόοδον τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ οἱ γερμανοὶ Δέλιγγερ καὶ Μέλερ ὑπῆρξαν ὑποπτοὶ τῇ ῥωμαϊκῇ ἐδρᾷ. Ὁ Δέλιγγερ ἐτέθη ἐπὶ κορυφῆς τῶν ἐξεγερθέντων κατὰ τοῦ νέου παπικοῦ δόγματος τοῦ ἀλανθᾶστου καθολικοῦ. Ὁ δὲ Μέλερ συνέγραψε τὴν ἀρίστην ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ καθολικισμοῦ κατὰ τοῦ προτε-

σταντισμοῦ. Ἐν Γερμανίᾳ ἀκμάζουσι σήμερον αἱ ἀρισταὶ θεολογικαὶ σχολαί, ἀλλ' αὗται ἐξαρτῶνται ἐντελῶς ἀπὸ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ χώρα ἀκμαζούσης καὶ πολὺ ὑπερτέρας οὔσης προτεσταντικῆς θεολογίας.

## § 49.

Ὅποια ἡ λατρεία καὶ τὰ ἦθη παρὰ τοῖς καθολικαῖς λαοῖς;

Οἱ καθολικοὶ φιλοῦσιν, εἴπερ τινές καὶ ἄλλοι χριστιανοί, τὴν πομπῶδη καὶ λαμπρὰν λατρείαν. Οἱ ναοὶ αὐτῶν εἶναι ἐνιαχοῦ μεγαλοπρεπέστατα κτίρια. Διακρίνονται δὲ πρὸ πάντων διὰ τὸ μέγεθος αὐτῆς καὶ τὴν λαμπρότητα ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ. Εἶναι δὲ κεκοσμημένοι οἱ καθολικοὶ ναοὶ δι' ἔργων πολλάκις μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, δι' εἰκόνων, ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων ἐξόχων καλλιτεχνῶν (Ῥαφαήλ Μιχαήλ Ἀγγελος). Καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ δ' αὐτῶν μουσικὴ ἐκαλλιεργήθη διὰ μεγάλων μουσικῶν (Παλαίστρινας). Ἀλλ' ἡ πομπῶδης αὕτη λατρεία συντείνει συνήθως μᾶλλον εἰς τὸ νὰ ἐκθαμβοῖ καὶ τέρπη τὸν λαὸν ἢ εἰς τὸ νὰ θερμαίνει καὶ στηρίζῃ αὐτὸν ἐν ταῖς ἀληθείαις τῆς θρησκείας, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον συνήθως ἐλλείπει ἀπ' αὐτῆς τὸ κήρυγμα ἡ γίνεται κακῶς. Ὁ καθολικὸς λαὸς εὐρίσκεται ἐν παχυλωτάτῃ θρησκευτικῇ ἀμαθείᾳ. Ἐντεῦθεν ὁ φανατισμὸς καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι του. Οἱ δὲ πεπαιδευμένοι ἐκ τῶν καθολικῶν εἶναι ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπεξενωμένοι τῆς θρησκείας καὶ ἡ ἀδιαφόρως ὅλως ἢ ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὴν διατεθειμένη. Οὐδαμοῦ παράκεινται τοσοῦτον πλησίον ἀλλήλων ἢ ἄκρα δεισιδαιμονία καὶ ἡ ἄκρα πρὸς τὴν θρησκείαν ψυχρότης, ὅσον ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις.

Τὰ ἦθη τῶν καθολικῶν λαῶν (Ἰταλίας, Γαλλίας, καὶ Ἰσπανίας) δὲν φημίζονται ἐπὶ καθαρότητι. Ὁ ἐν Γαλλίᾳ μάλιστα ἐπικρατῶν ὕλισμός ἐστὶν πασίγνωστος. Ζῆλον ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τοῦ Εὐαγγελίου ἀνέπτυξαν τὰ μοναχικὰ τάγματα. Καθολικοὶ ἱεραπόστολοι εἰργάσθησαν καὶ ἐργάζονται ἔτι ἐν Ἰνδία, Ἰαπωνίᾳ, Κίνᾳ, Ἀμερικῇ καὶ Αὐστραλίᾳ. Ἐφημίσθησαν δ' ἐξ αὐτῶν ὁ Ξαφέριος ἐν Ἰνδία καὶ ὁ Δελὰ Κάζας ἐν Ἀμερικῇ. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῶν ἐνεργειῶν των δὲν ὑπῆρξαν μεγάλα καὶ ἕνεκα τῆς διχονοίας

μεταξὺ τῶν ἱεραποστόλων καὶ διότι ἀπολίτιστοι λαοὶ ὀλίγον ἐννοοῦσι τὸν χριστιανισμόν καὶ δυσκόλως δέχονται αὐτόν.

Καθολικοὶ εἶναι περὶ τὰ 120 ἑκατομμύρια.

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

### § 50.

Τί παρατηροῦμεν περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν γένει;

Οἱ χριστιανοὶ πάντες ὁμοῦ συμποσοῦνται εἰς 300 περίπου ἑκατομμύρια, ἱστάμενοι ἀπέναντι 700 περίπου ἑκατομμυρίων Ἰουδαίων, Μωαμεθανῶν καὶ Ἑθνικῶν, ἀποτελοῦσιν ὅμως τὴν μᾶλλον πεπολιτισμένην μερίδα τῆς ἀνθρωπότητος, ὅσον δὲ ὁ πολιτισμὸς ἐκτείνεται ἐπὶ τοὺς βαρβάρους λαοὺς, ἐπὶ τοσοῦτον χριστιανίζονται οὗτοι. Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς συμβαδίζουσι παρ' αὐτοῖς. Διὰ τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ὑπῆρξεν ὁ χριστιανισμὸς καὶ εἶναι τὸ μέγιστον εὐεργέτημα τῆς θείας προνοίας· διότι δι' αὐτοῦ ὠδηγήθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, παιδεύονται δὲ ἠθικῶς καὶ σώζονται ἀπὸ τῆς ἐντελοῦς ἠθικῆς διαφθορᾶς ἐν ἣ ἐναυάγησεν ἡ ἀρχαία ἐθνικὴ κοινωνία. Αἱ χριστιανικαὶ κοινωνίαι ὅσονδήποτε καὶ ἀνδιαφθαρῶσι, φέρουσι πάντοτε ἐν ἑαυταῖς ἱκανὰ ἠθικῆς ζωῆς στοιχεῖα, ὥστε νὰ μὴ ἀποθάνωσι καὶ καταπέσωσιν ἐντελῶς. Τὰ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν τῶν διαφόρων δογμάτων μίση ἦσαν ἄλλοτε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, καθ' οὓς ἕνεκα τῆς παχυλῆς ἀμαθείας τῶν λαῶν ἐπεκράτουν προλήψεις, δεισιδαιμονίαι καὶ φανατισμὸς μεγάλα. Σήμερον εὐτυχῶς διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν φώτων καὶ διὰ τῆς πτώσεως τοῦ ἀρχαίου φανατισμοῦ ἤρχισαν νὰ ἐπικρατῶσι μεθ' ὅλας τὰς δογματικὰς διαφορὰς φιλικώτερα, χριστιανικώτερα αἰσθήματα μεταξὺ αὐτῶν. Εἰς τὴν εἰρηνopoίησιν ταύτην τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι κεκλημένη νὰ συντελέσῃ ἡ γεραρὰ ἡμῶν ὀρθόδοξος ἐκκλησία, ἡ ἐκπροσωποῦσα τὸν χριστιανισμόν τῶν πρώτων αἰώνων, μέση δὲ ἱσταμένη μεταξὺ τῆς λατινικῆς καὶ τῶν

διαμαρτυρομένων ἐκκλησιῶν, εἰς ἣν ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν μερῶν ἔστρεψαν πολλοὶ τὰ βλέμματα αὐτῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν. Γένοιτο!

Τ Ε Λ Ο Σ.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ

Τῷ ἀναγνώστῃ.

### ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.

#### ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

§ 1. Τί εἶναι ἐκκλησία καὶ τί ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία;

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου. (1—315).*

§ 2. Τίς ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ; § 3. Πῶς ἰδρύθη διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία καὶ πῶς διεδόθη τὸ πρῶτον; § 4. Πῶς ἐξηπλώθη μετὰ ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς καὶ εἰς τίνας δυσκολίας ἐπάλαισεν ἡ ἐξάπλωσίς του; § 5. Τίνες εἶναι οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί; § 6. Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ διδασκαλία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ; § 7. Τίνες ὑπῆρξαν οἱ διασημότεροι πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας; § 8. Ὅποια ἦτο ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην; § 9. Ὅποια ἦτο ἡ λατρεία τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας; § 10. Ὅποια ἦσαν τὰ ἔθνη τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν;

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ σχίσματος (315—860).*

§ 11. Πῶς ἐθριάμβευσεν ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τὸν μέγαν Κωνσταντίνον, καὶ κατεστράφη ἡ ἐθνικὴ θρησκεία; § 12. Εἰς τίνας νέους λαοὺς ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμὸς; § 13. Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους (αἰρέσεις); § 14. Τίνες πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ διδασκαλοὶ διέπρεψαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους; § 15. Πῶς διεμορφώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις, καὶ ἀνεφάνησαν οἱ πατριάρχαι; § 16. Πῶς ἠύξησεν ἡ ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων τῆς Ῥώμης; § 17. Τίς ἦτο ἡ ἀ-

νωτάτη πρχματικὴ ἐξουσία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ πόσαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ἐγένοντο; § 18. Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην; § 19. Ὅποια τὰ ἔθνη τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης; § 20. Πῶς ἀνεράνη τὸ πρῶτον ὁ μοναχικὸς βίος καὶ ποῦ διεδόθη μετὰ ταῦτα;

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860—1455).*

##### *Α'. Ἀνατολικὴ ἐκκλησία.*

§ 21. Πῶς ἐγένετο τὸ σχίσμα μετὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν ἐκκλησίαν; § 22. Ἐγένοντο ἀπόπειραι πρὸς ἑνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην; § 23. Ὅποια τις ἡ βυζαντινὴ θεολογία; § 24. Ὅποια ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ὅποια τὰ ἔθνη καὶ ἡ λατρεία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους; § 25. Πότε ἐπεστράφησαν οἱ σλάβοι καὶ ἰδίως οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Ῥῶσσοι εἰς τὸν χριστιανισμόν;

##### *Β'. Δυτικὴ ἐκκλησία.*

§ 26. Ὅποιαν δύνανται ἀνέπτυξαν οἱ πάπαι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ δύσει; § 27. Τί ἐνομαζόμεν σταυροφορίας, καὶ τίνα ἦσαν τὰ ἱπποτικὰ τάγματα; § 28. Τίνες ἦσαν οἱ σχολαστικοὶ λεγόμενοι θεολόγοι; § 29. Ὅποια ἡ λατρεία τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους; § 30. Ὅποια τὰ ἔθνη τῆς ἐποχῆς; § 31. Τίνες οἱ διωγμοὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἵρετικῶν; § 32. Τί παρατηροῦμεν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους;

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (1455—1870).*

##### *Α". Ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.*

α) Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν τῷ Τουρκικῷ κράτει.

§ 33. Πῶς προσηνέχθη ἡ ὁθωμανικὴ ἐξουσία πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν; § 34. Πῶς εἶχεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐν Τουρκίᾳ; § 35. Ὅποια ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία μετὰ τὴν ἄλωσιν; § 36. Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία καὶ ὅποια ἦσαν τὰ ἔθνη; § 37. Ὅποια ἦσαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πάπας; § 38. Ὅποια ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας;

β) Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι.

§ 39. Πῶς ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ ὀργανίσθη;

Υ') Ἀνατολική ἐκκλησία ἐν Ῥωσσίᾳ. :

§ 40. Πότε ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥωσσίας καὶ ποία ἡ κατάστασις αὐτῆς;

Β'. Ἱστορία τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν.

§ 41. Πῶς διὰ τοῦ Λουθήρου, τοῦ Ζβιγγλίου καὶ τοῦ Καλβίνου ἐγένετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα; § 42. Πῶς διεδόθη ἡ μεταρρύθμισις καὶ ποῦ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας; § 43. Τίνες εἶναι αἱ διαφοροὶ αἰρέσεις ἐν τῷ προτεσταντισμῷ; § 44. Ὅποια ἡ κατάστασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις; § 45. Ὅποια ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις, ἡ λατρεία καὶ τὰ ἔθνη παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις;

Γ'. Ἱστορία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

§ 46. Τίς ἡ δύναμις καὶ ὅποιοι αἱ τάσεις τῶν παπῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους; § 47. Πότε συνέστη τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τί παρατηροῦμεν περὶ αὐτοῦ; § 48. Ὅποια ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία παρὰ τοῖς καθολικοῖς; § 49. Ὅποια τὰ ἔθνη καὶ ἡ λατρεία παρὰ τοῖς καθολικοῖς λαοῖς;

#### ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

§ 50. Τί παρατηροῦμεν περὶ τῆς χριστιανικῆς ἡρησείας ἐν γένει;



εὐς λαὶ 1892, Ιουνίου 28, Πάρι  
Γαλλίας, Αδελφότητος

NO. 111

71  
30

21 100  
254 27  
09 00

1453  
0437

D D  
D D

